De Gulden Passer. Jaargang 80

bron
De Gulden Passer. Jaargang 80. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 2002

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005200201_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

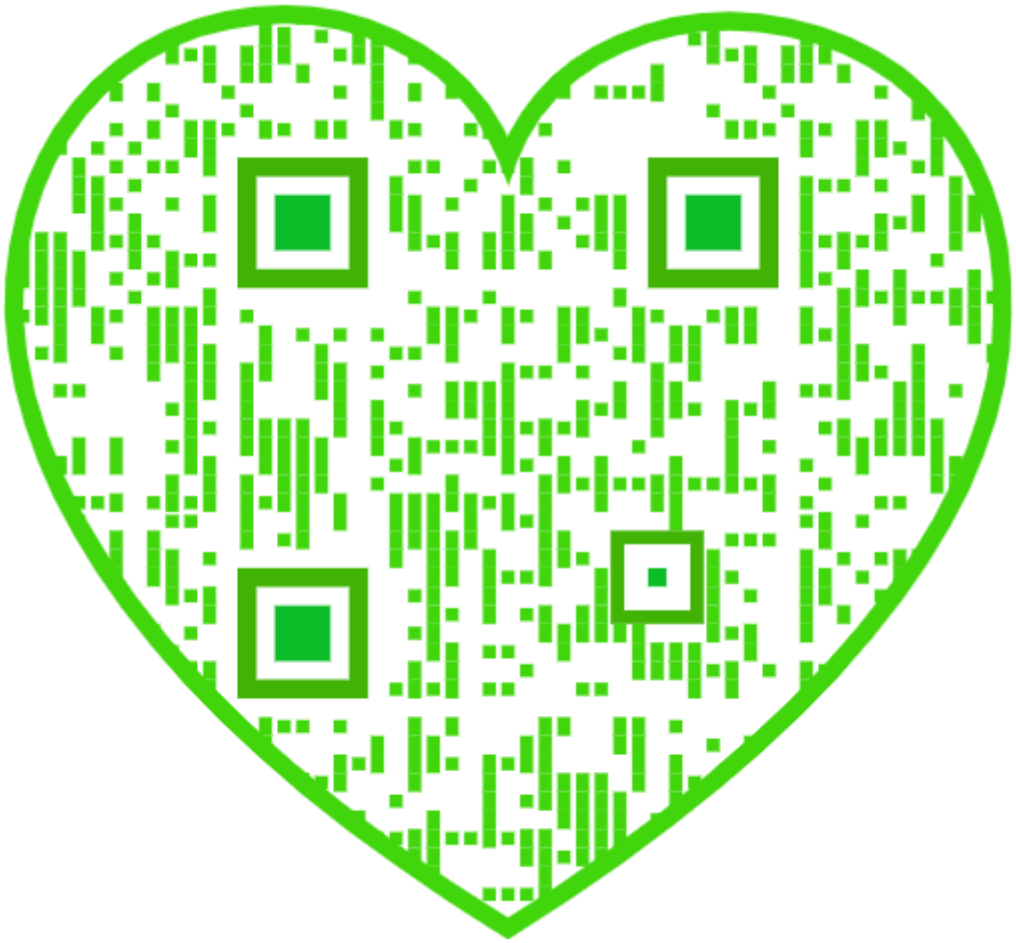

[De Gulden Passer 2002]

In memoriam Leon Voet
14 september 1919 - 13 september 2002

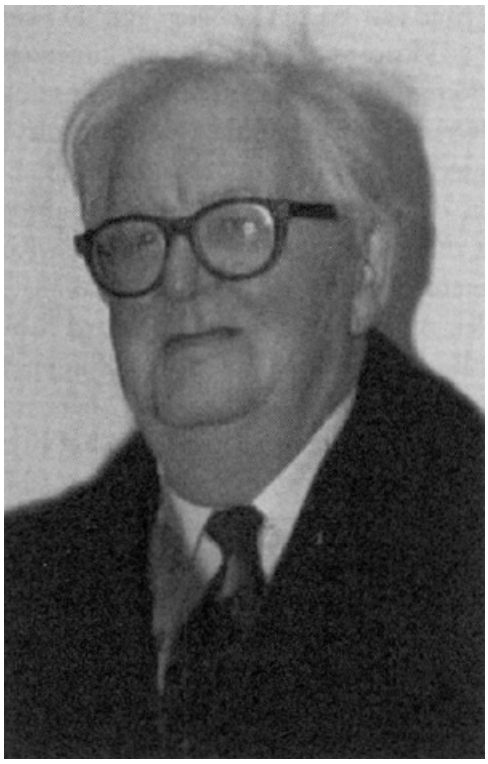

In de beslotenheid van zijn ziekenkamer is ereconservator Leon Voet op 13 september 2002 in alle stilte van ons heengegaan. Een dag later zou hij 83 jaar geworden zijn. Zijn vurige hoop op herstel, gekoesterd gedurende meer dan drie maand ziekenhuisverblijf, dat hij lange tijd heeft stil gehouden om daarmee niemand lastig te vallen, is uiteindelijk niet ingevuld. Zijn aanwezigheid op de slotmanifestatie van het feestjaar van ons 125-jarig Museum Plantin-Moretus is hem en ons daarmee niet meer gegund.

Leon Voet werd geboren te Gentbrugge op 14 september 1919, precies tien maanden na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Schitterende studies aan het Koninklijk Atheneum te Gent vonden hun voortzetting aan de Gentse Universiteit. Met de grootste onderscheiding gediplomeerd als licentiaat in de Wijsbegeerte en Letteren (groep Geschiedenis) en bekroond als laureaat van de Universitaire Wedstrijd 1940-1942, groep Geschiedenis, zag Leon Voet een wetenschappelijke loopbaan voor zich opengaan. Hij kon

beginnen als aspirant bij het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek vanaf oktober 1942 tot september 1944.

Met de gedrevenheid en energie die hem steeds eigen zijn geweest, kon hij nog binnen de twee jaar na het behalen van de licentiaatsgraad op 13 april 1944 met de grootste onderscheiding promoveren tot Doctor in de Wijsbegeerte en Letteren, groep Geschiedenis. De oorlogsomstandigheden, met de Gentse universiteit onder curatele van de Duitse bezetter, maakten de normale continuering van zijn jonge wetenschappelijke loopbaan met een benoeming aan de universiteit toen verder onmogelijk, ondanks de bekroning van zijn thesis (december 1943) door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Leon Voet, inmiddels op 28 oktober 1942 gehuwd met zijn geliefde echtgenote Jenny Grisolle, die hem tot bij zijn overlijden vol liefde en hulpvaardigheid steeds terzijde zou staan, belandde toen om den brode in het onderwijs. Als leraar aan zijn vroegere instelling, het Koninklijk Atheneum te Gent, kon hij vanaf september 1944 tot december 1946 didactische ervaring opdoen, die hem later nog zeer nuttig zou zijn.

Met het einde van de Tweede Wereldoorlog openden zich aan de Gentse universiteit nieuwe perspectieven. Voor Leon Voet volgde daarmee een vlugge terugkeer naar de universitaire middens. Vanaf januari 1947 werd hij assistent voor de cursussen paleografie en diplomatiek bij de gezaghebbende Prof. E.I. Strubbe. Deze aanstelling zou in 1960 met de steun van de Universitaire Stichting leiden tot de publicatie van *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, een werk dat met meer dan vijfhonderd bladzijden nog steeds een basiswerk voor mediëvisten is.

Als assistent kwam Leon Voet opnieuw in het milieu van de toonaangevende Gentse historici Hans Van Werveke, François Louis Ganshof en Charles Verlinden. Naar alle verwachtingen zou hij in hun lijn verder bijdragen tot de uitstraling van de gevierde Gentse historische school gesticht door Henri Pirenne. Niets liet toen echter vermoeden dat de veelbelovende jonge historicus Leon Voet nauwelijks enkele maanden later plots van koers zou veranderen om zijn wetenschappelijk talent ten dienste te stellen van een zeer gewaardeerde en geprezen conservatorsloopbaan.

Aan de basis van deze koerswijziging stond de bezielende Antwerpse burgemeester Lode Craeybeckx. Hij kon de jonge historicus verleiden met het unieke Plantin-Moretusarchief, bewaard in het even unieke Museum Plantin-Moretus. De jonge vorser zou hier naar wens alle mogelijkheden krijgen voor verder fundamenteel historisch onderzoek. In dit perspectief

zette Leon Voet vol hartstocht voor de historische wetenschap zeer graag de beslissende stap van Gent naar Antwerpen. Zoals vijfhonderd jaar tevoren voor Christoffel Plantin, wiens levenswerk hij voortaan zou koesteren, werd onze stad onmiddellijk voor hem en zijn echtgenote de nieuwe thuishaven. Het jonge echtpaar zou haar verder zeer trouw dienen in het teken van cultuur en wetenschap.

Met een voorlopige benoeming als conservator op 3 oktober 1949 opende het Plantijnse Huis op 19 januari 1950 zijn poorten voor de nauwelijks dertigjarige conservator. Het begeesterende huis werd zijn definitieve werkterrein en palmde hem direct volledig in. Veel was immers nog te doen sinds de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog. De V-bominslag van 2 januari 1945 op de Vrijdagmarkt had immers een complete ravage aangericht. Begin 1950 waren de heropbouw en de herinrichting nog volop aan de gang. De collecties, in de oorlogsjaren intact bewaard door onderbrenging opeenvolgend in het kasteel van Lavaux-Ste-Anne en de Nationale Bank te Brussel, dienden nu dringend vanuit de stadsmagazijnen opnieuw in hun oorspronkelijke lokaliteiten te worden ondergebracht.

Op deze uitdaging, die vanzelf de conservatorstalenten van de jonge vorser zou aantonen - want voor dit ambt bestaat geen all-round theoretische opleiding -, is Leon Voet met alle enthousiasme ingegaan. Hij kon daarbij het Antwerps stadsbestuur in zulke mate van zijn conservatorscapaciteiten overtuigen dat zijn definitieve benoeming als conservator van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet op 12 januari 1951 meteen verruimd werd tot ook die van conservator van het Rubenshuis.

Nauwelijks zes maand later, op 28 juli 1951, bewerkte Leon Voet met de officiële heropening van het Museum Plantin-Moretus / Stedelijk Prentenkabinet een eerste succes in zijn conservatorsloopbaan, dat meteen bezegeld werd met een tot nog bij zijn overlijden in meerdere talen geconsulteerde museumgids. Nog vele andere hoogtepunten zouden volgen.

Ontlast van de leiding van het Rubenshuis op 10 juni 1953, kon Leon Voet zich volop toeleggen op de organisatie van zijn eerste belangrijke tentoonstelling met ook reeds internationale allures. ‘Anvers, ville de Plantin et de Rubens’, ingericht in opdracht van de Stad Antwerpen te Parijs in 1954 en hernomen in onze Stedelijke Feestzaal in 1955 onder de titel ‘De Gouden Eeuw van Antwerpen’, werd een grote publiekstrekker omdat ze ontwikkeld was vanuit de didactische kwaliteiten die hij tijdens zijn Gentse leraarsjaren verworven had. Deze tentoonstelling is echter vooral ook richtinggevend geworden voor zijn gehele verdere conservatorsloopbaan. Ze legde de basis voor zijn verdere navorsing, die toen de zeer opmerkelijke

ombuiging kreeg van uitmuntend mediëvist naar voortreffelijk modernist. Leon Voet heeft sedertdien inderdaad zijn onderzoeksterrein steeds verder toegespitst op het Antwerpen van Christoffel Plantin en de eerste Moretussen, hun bedrijvigheid en productie, en bij uitbreiding ook de typografische en grafische kunsten voornamelijk te Antwerpen vanaf de zestiende eeuw.

Met het enthousiasme, het knappe doorzicht, het synthesevermogen, de totale toewijding, de uitzonderlijke werkijver en de taaie werkkracht, gedragen door een meer dan normaal goede fysische conditie, hoedanigheden die hem ook nog vele jaren na zijn 'oppensioenstelling' hebben gekenmerkt en hem toelieten om naast de functie van conservator ook nog een docentschap in de geschiedenis aan het Hoger Instituut voor Vertalers en Tolken (Rijksuniversitair Centrum Antwerpen) vanaf 1962 tot 1982 in te vullen, zou hij zorgen voor een enorme productie van historische werken en artikelen rond de voormelde themata. Aan de vooravond van zijn pensionering in 1982 had zijn oeuvre - al dan niet in de context van de 78 door hem georganiseerde tentoonstellingen en zijn talrijke lezingen in binnen- en buitenland - niet minder dan 242 titels bereikt.

Ereconservator Leon Voet heeft in zijn lange, vruchtbare loopbaan meerdere thans nog geldende basiswerken bezorgd. Onder deze laatste is bij uitstek *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp in two Volumes* te vermelden. Dit werk verscheen in twee lijvige banden in 1969 en 1975 en werd bekroond met de Driejaarlijkse prijs van de Nederlandse Menno Hertzberger Stichting. Het handelt over de geschiedenis van het drukkersgeslacht Plantin-Moretus en zijn bedrijf, de Officina Plantiniana. Het is een 'must' voor wie zich toelegt op de geschiedenis van de boekdrukkunst te Antwerpen in de tweede helft van de zestiende eeuw. In de rand daarvan publiceerde Leon Voet in 1973 *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw.* In 1973 en 1975 respectievelijk ook in een Franse en een Engelse editie verschenen en in 1975 onderscheiden met de Prijs voor Geschiedenis van de Provincie Antwerpen, behoort dit werk nog steeds tot de verplichte literatuur voor de kennis van het zestiende-eeuwse Antwerpen!

In zijn opmerkelijk vruchtbare jaren zeventig had Leon Voet ook reeds vele jaren onderzoek verricht voor het werk dat in samenwerking met zijn zeer toegewijde echtgenote de bekroning van zijn wetenschappelijk onderzoek zou worden, en daarmee ook de climax van zijn conservatorsloopbaan, namelijk de van 1980 tot 1983 verschenen zesdelige *The Plantin Press*

(1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden. In dit magnum opus worden nagenoeg 2400 Plantin-drukken en edities met precieze bronverwijzingen gedetailleerd beschreven. Het is het resultaat van meer dan vijftien jaar opzoekingen in het Plantin-Moretusarchief, de eigen bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus en nagenoeg alle belangrijke bibliotheken in binnen- en buitenland. Met dit werk zette hij op 31 maart 1982, tevreden over de invulling van zijn mandaat, zelf een punt achter zijn rijkgevulde conservatorsloopbaan. Hunkerend naar meer vrijheid voor verder onderzoek op het terrein van de cultuurgeschiedenis, dat hij nog tot in 1994 zou voortzetten, heeft hij toen het kostbare erfgoed dat hij meer dan tweeëndertig jaar gekoesterd had met een gerust hart overgedragen aan de jonge adjunct-conservator in de persoon van ondergetekende, die hij daartoe sinds 1 oktober 1976 had opgeleid met alle liefde voor het vak en in het volste vertrouwen in haar bekwaamheid en persoon.

Voor de vorming van zijn medewerkers hanteerde Leon Voet een hem eigen ‘managementstijl’ waarbij hij - mits geregelde, strenge resultaatcontrole - zeer veel vrijheid liet om zo zelfstandig mogelijk te leren werken. Hij trad bijgevolg nooit op als een echte ‘baas’, maar gaf steeds leiding in alle minzaamheid en met een groot inlevingsvermogen. Voor ieder die hem in de werksfeer heeft gekend was hij dan ook een begripvol begeleider, een gewaardeerde coach, een warm menselijk directeur.

Zo werden in het teken van Plantin en de Moretussen, in het raam van kennis- en cultuuroverdracht banden gecreëerd die bleven voor het leven. Ereconservator Leon Voet werd dan ook over de pensioengrens heen steeds even graag verder betrokken bij het wel en wee van het Museum Plantin-Moretus / Stedelijk Prentenkabinet. In deze context gaf hij nog tot in de jaren negentig met wetenschappelijke bijdragen vaak mede gestalte aan de begeleidende catalogi van de opeenvolgende tentoonstellingen. En toen de eenheid van ons huis bedreigd werd, kon in hem nog nauwelijks anderhalf jaar vóór zijn overlijden een steeds even correct medestander gevonden worden voor het verdere behoud van de dubbelentiteit gevormd door het Museum Plantin-Moretus / Stedelijk Prentenkabinet. Toen dit leed veruit geleden was, woonde hij op 25 maart van dit jaar nog met alle enthousiasme de persconferentie voor 125 jaar Museum Plantin-Moretus bij en op 19 april daarop volgend kon hij nog volop genieten van de openingsmanifestatie van dit feestjaar. Dit alles dient gesitueerd in het raam van de hechte vriendschap en trouw die de mens Leon Voet steeds hebben gekenmerkt, kwaliteiten die ik persoonlijk bij herhaling heb kunnen ervaren.

Innemendheid en voorkomendheid, hoffelijkheid en takt, minzaamheid en hulpvaardigheid tekenden nog tot in zijn laatste levensmaanden zijn portret. Deze hoedanigheden maakten van hem een uitstekend bemiddelaar, een man van vertrouwen, een mens met een hart en een alom zeer gewaardeerd en geacht persoon. Zoals zijn vriend Herman Liebaers dit zo treffend heeft geformuleerd, verenigde hij daarmee in zich de basishoedanigheden die alleen vermogen van een uitstekend vorser een voortreffelijk conservator te maken. Ereconservator Voet beschikte dan ook over zeer goede public-relationstalenten, die hij graag gebruikte voor de goede zaak, onder meer om het Stadsbestuur te overhalen tot beduidende aankopen voor de verrijking van de hem toevertrouwde verzamelingen. Daardoor kon hij ook velen en dan vooral zijn vele persoonlijke vrienden-kunstenaars aanzetten tot schenkingen. Zijn diplomatieke vaardigheid en het vertrouwen dat hij uitstraalde bewerkten ook de toevoeging van bijzonder belangrijke collecties zoals de bibliofiele Max Horn-verzameling in 1953. Tien jaar later baande hij in 1965 samen met Burgemeester Lode Craeybeckx de weg voor de verwerving van het voor het Frans-Belgische fin-de-siècle-cultuurleven uitzonderlijk belangrijke 'Ensemble Emile Verhaeren - René Vandevoir'.

Zijn PR-kwaliteiten, gereflecteerd in het hem bij zijn afscheid geschonken zeer lijvige *Liber Amicorum Leon Voet*, maakten Leon Voet ook tot een voortreffelijk cultureel ambassadeur. Dit liet hem aansluitend onderscheiden als Officier in de Leopoldorde, Officier in de Kroonorde (België), Ridder in de Orde van Oranje-Nassau (Nederland), Officier in de Orde van Hendrik de Zeevaarder (Portugal), Ridder in de Orde van Verdienste (Italië), Honorary Member of the Royal Victorian Order (Groot-Brittannië) en Ridder in de Ordre des Arts et des Lettres (Frankrijk). In dezelfde lijn was hij ook de drijvende kracht voor de oprichting in 1965 van een buitenlandse vriendenvereniging van het Museum Plantin-Moretus, de 'American Friends of the Museum Plantin-Moretus', die tot in 2002 is blijven bestaan.

In eigen regio werd Leon Voet niet minder gewaardeerd. Zijn aangeboren zin voor menselijke contacten samen met zijn opmerkelijk dynamisme maakten hem tot een der meest geziene en gezaghebbende figuren in de Belgische en Antwerpse culturele middens en de aangewezen persoon voor het vervullen van meerdere bestuursfuncties in het rijke Antwerpse culturele en verenigingsleven in of buiten de context van het Museum Plantin-Moretus / Stedelijk Prentenkabinet. Zo werd hij in 1982 verkozen tot voorzitter van het Comité Geschiedenis van Pro Civitate (Gemeentekrediet van België). Zijn sinds 1963 vervulde functie van secretaris van het Bestendig Dotatiefonds voor de Stadsbibliotheek en het Museum Plantin-Moretus

werd in de schoot van dezelfde vereniging vanaf 1982 tot in 2002 gevolgd door een functie als lid van de Raad van Beheer. Daarnaast was hij van 1979 tot in zijn laatste levensmaanden de gewaardeerde voorzitter van het Kunsthistorisch Instituut van Antwerpen. Tenslotte werd hij in de hoedanigheid van redactiesecretaris (vanaf 1950) van het tijdschrift *De Gulden Passer*, in 1983 voorzitter van de Raad van Beheer van de vriendenvereniging van het Museum Plantin-Moretus / Stedelijk Prentenkabinet, de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen. Dit mandaat lag hem trouwens zo na aan het hart dat hij hieraan nog met alle enthousiasme gestalte heeft gegeven tot nauwelijks enkele maanden vóór zijn overlijden.

Als een waardig opvolger van Christoffel Plantin heeft Ereconservator Leon Voet daarmee tot in zijn laatste levensjaar zijn devies 'Labore et Constantia' bestendig op treffende wijze tot het zijne gemaakt. Van zijn 'Constantia' getuigt de verbetenheid waarmee hij na de fatale hartklepoperatie in juni van dit jaar nog drieëneenhalve maand lijden in het hospitaal teruggetrokken kon doorstaan. Daarnaast is *werken* voor het Museum Plantin-Moretus in functie van verdere cultuuroverdracht steeds zijn missie geweest en ook gebleven tot op het laatste ogenblik. Ons afscheid aan de vooravond van zijn overlijden, toen hij met de weinige krachten die hem nog restten en een zachte, vredige glimlach met een niet loslatende handdruk mij de woorden 'werken' meegaf als boodschap voor het leven, zal ik dan ook nooit vergeten en naar best vermogen blijven invullen.

Met Leon Voet verdwijnt een zeer gerespecteerd, gewaardeerd en geliefd mens, een liefdevolle, zeer toegewijde echtgenoot, een vader voor zijn medewerkers, een bezielend beheerder van de vriendenverenigingen van ons museum, een erudiet in de geschiedenis van Antwerpen, een expert in de geschiedenis van het Plantijnse Huis en bij uitbreiding in de boekdrukkunst van de oude Nederlanden en de Antwerpse prent- en tekenkunst, een zeer verdienstelijk stadsambtenaar en een voor ieder steeds even hulpvaardig 'honnête homme'. Zijn intimi en vrienden van het laatste uur zullen zijn wijze raad, gezellige verteltrant en aangename omgang blijvend missen. Wij zullen hem indachtig blijven als een prachtmens en een uitzonderlijk persoon zoals die er maar al te weinig zijn.

Dr. Francine de Nave
Hoofdconservator Museum Plantin-Moretus / Stedelijk Prentenkabinet

Het album amicorum van Aegidius Anselmo, kleinzoon van de Antwerpse reder Gillis Hooftman

Gay van der Meer

In de zestiende eeuw werd het in noordelijk Europa gebruikelijk voor jonge mannen van goeden huize om een *album amicorum* aan te leggen wanneer zij een universitaire studie begonnen. Zij vroegen en kregen bijdragen van familieleden, vrienden, leermeesters, medestudenten en aanzienlijke personen die zij op hun reizen tegenkwamen. In die tijd, en in de twee eeuwen daarna, reisden studenten namelijk vaak in Europa rond om colleges van buitenlandse professoren te volgen. De albumbijdragen (inscripties), soms alleen een motto of een citaat, soms ook een langere tekst, waren vaak in het Latijn gesteld, de taal waarin de colleges werden gegeven, en die iedereen met een goede vooropleiding beheerste. Adellijke personen voegden soms een wapenschild toe aan hun tekst, terwijl mensen met artistiek talent hun inscriptie graag met een illustratie verfraaiden. Ook van niet-studerende reizigers, zoals kunstenaars of kooplieden, zijn dergelijke *alba amicorum* bekend. Zij zijn van groot cultuurhistorisch belang, niet alleen vanwege de inhoud en vormgeving van de bijdragen, maar ook omdat banden met familieleden en vrienden, en netwerken die ontstonden tijdens de reizen, hieruit afgeleid kunnen worden.[1]

In de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevindt zich de grootste collectie *alba amicorum* in Nederland (ca. 450 exemplaren). Een van deze *alba* werd aangelegd door een van oorsprong Zuidnederlandse jongeman, Gillis (Aegidius of Egidius) Anselmo, kleinzoon van de rijke reder Gillis (Aegidius) Hooftman (1521-1581) te Antwerpen.[2] Hij was geboren uit het

1 K. THOMASSEN (red.) e.a., *Alba Amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: Het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1990), pp. 9-19.

2 Het leven van deze voor Antwerpen belangrijke reder, en twee penningen met zijn portret, zijn uitvoerig behandeld in het artikel van L. SMOLDEREN, 'Deux médailles à l'effigie de l'armateur anversois Gilles Hooftman', *Revue belge de numismatique*, 114 (1968), 95-109. Veel van de gegevens over hem en zijn familie heb ik ontleend aan dit artikel, evenals aan W. BERENS, 'Ein großer Eupener: Gillis Hooftman', *Geschichtliches Eupen*, II (1968), 56-81. Belangrijke gegevens dank ik ook aan Mr. O. Schutte, Secretaris van de Hoge Raad van Adel, Den Haag, die mij o.a. een uitvoerige genealogie van de familie Hooftman ter beschikking stelde (inv. nr. 209. coll. Van der Dussen). Hierin, en in enkele bijdragen in zijn album amicorum, wordt (A)Egidius Anselmo Gillis Anselmo genoemd. Zijn grootvader Gillis Hooftman trouwde driemaal. Uit zijn eerste huwelijk werden geen kinderen geboren, uit zijn tweede en derde huwelijken beide zeven kinderen.

op 5 oktober 1574 in die stad gesloten huwelijk van diens dochter Johanna (Janneken) met de Antwerpse koopman Antonio Anselmo (Anthonis Anselmus, 1536-1611)[3], die uit Walhorn bij Aken afkomstig was. Nadat hij zich in 1562 in Antwerpen gevestigd had, werd hij voor een aantal jaren filiaalhouder van Gillis Hooftman in Sevilla.

Dat de eigenaar van het album de kleinzoon van Gillis Hooftman was, kan o.a. worden afgeleid uit een van de interessantste bijdragen, op 27 oktober 1598 te Den Haag geschreven door een familievriend en medeburger (*concivis Antverpianus*), de bekende historicus Emanuel van Meteren (1535-1612).[4] Deze noemt hem 'Egidii Hoftmann ex matre Nep[os]' (kleinzoon aan moederskant van Egidius Hoftmann).[5] Overigens zal hieronder blijken dat de inhoud van dit album niet tot stand kwam tijdens reizen langs buitenlandse universiteiten.

Gillis (Aegidius) Anselmo werd op 21 augustus 1575 geboren te Antwerpen als oudste van 14 kinderen en overleed ongehuwd op 17 mei 1602 te Bremen. De familie was protestant, en, zoals zoveel geloofsgenoten, week het gezin, na de inname van Antwerpen in 1585 door Parma, eerst naar Duitsland[6] en later naar de Noordelijke Nederlanden uit. Dit blijkt ook uit de geboortedata van de kinderen. De oudste zes waren in Antwerpen geboren. In 1587 en 1588 kwamen drie kinderen (waaronder een tweeling) in Hamburg ter wereld, in 1590 een zoon in Stade, een voor-

3 Volgens BERENS, *o.c.*, p. 71, een verlatijnste vorm van Ansem. Zie J.W. ZONDERVAN, 'Montens, Panhuysen en Vosbergen', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie en het Iconografisch Bureau* 30 (1985), p. 138. Daar wordt vermeld dat Pieter (Peeter, Pyter) Panhuis, de zakenpartner van Gillis Hooftman, in een Memorieboek noteert dat op 3 december 1568 Antonio Anselmo van Walhorne 'ons factoor in Sevilia' getuige was bij de doop van zijn dochtertje Margaretha. Zie ook H. KELLENBENZ, 'Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590-1625', *Veröffentlichungen der Wirtschaftsgeschichtlichen Forschungsstelle*, 10 (1954), 184-186. Prof. Dr. G. Hatz te Hamburg gaf mij deze referentie. Misschien is zijn naam tijdens zijn verblijf in Sevilla verspaanst, en heeft hij die naamvorm behouden.

4 Op fol. 10 verso en 11 recto van het album.

5 Zie voor de verschillende spellingen van voor- en achternaam SMOLDEREN, *o.c.*, p. 96, noot 2: Gillis, Gilles, Gielis (verlatijnst:[A]Egidius) Hauptmann, Haufman, Hooffman, Hooftman, Hoofdman, Hoftman, Hofman, Hoffman, Hofmann.

6 Misschien via de Noordelijke Nederlanden, want een van de kinderen overleed, vijf jaar oud, in Delft in 1585, volgens de genealogie (noot 2). Drie andere kinderen in dit gezin overleden ook voordat zij de zesjarige leeftijd hadden bereikt.

stad van Hamburg.[7] In dezelfde plaats werd in 1593 een tweeling geboren (de derde tweeling in dat gezin), die op 21 juli 1594 stierf in Emden[8] op doorreis van Stade naar Holland. In oktober van dat jaar werd een dochtertje in Haarlem geboren. Na de geboorte van nog een kind overleed de moeder van Gillis, Johanna (Janneken) Anselmo in 1598. Zijn vader Antonio vestigde zich daarna met zijn merendeels nog minderjarige kinderen in Kruiningen in Zeeland op het Kleine Slot 'door hem aldaar gebouwd'. Hij zette daar zijn handel voort, o.a. op Spanje en Portugal, en werd aandeelhouder van de Verenigde Oostindische Compagnie. Hij overleed op 18 augustus 1611.

Van het echtpaar Anselmo en hun twee oudste kinderen, nl. hun zoon Gillis (Aegidius) op tweejarige leeftijd en hun eenjarig dochtertje Janneken (Ioanna), bestaat een portret (afb. 1), volgens de cartouche als geschenk aan hen geschilderd door Maarten de Vos[9] ('MARTINO DE VOS PICTORE D[ono] D[ata]' = door de schilder Maarten de Vos als geschenk gegeven). Op de onderrand van de cartouche staat de datum 1577. Opmerkelijk, en onge-

7 Toen Marnix van Sint-Aldegonde in 1593 Louise de Coligny, de weduwe van Willem de Zwijger, en haar stiefdochter Louise Juliana, begeleidde naar Heidelberg, in verband met Louises huwelijk met de keurvorst van de Palts, logeerden de prinsessen onderweg in Stade bij Marnix' vriend Antonio Anselmo, die hij kende uit de periode van het beleg van Antwerpen, waar Anselmo toen schepen was. Zie R. VAN ROOSBROECK, *Marnix van Sint-Aldegonde* (Gent 1985), p. 55.

8 K. BOSTOEN, *Bonis in bonum, Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman*, (Hilversum 1998), p. 37. Op de grafsteen staat in het Latijn: 'die samen dit leven ingegaan zijn en er samen uitgegaan zijn'.

9 Dezelfde kunstenaar had ook Gillis Hooftman en zijn derde vrouw Margaretha van Nispen geportretteerd, en Gillis Hooftmans zakenpartner en aangetrouwde neef Pieter Panhuis (1529-1585) met familieleden en vrienden. In een brief aan een vriend (geciteerd door BERENS, *o.c.*, p. 69) vertelt de uit Aken afkomstige koopman Johannes Radermacher, die in Anrwerpen bij Gillis Hooftman in de leer geweest was en met een nichtje van hem was getrouwd, dat de schilder in het huis van Gillis Hooftman muurschilderingen maakte. Hij had die opdracht gekregen via de cartograaf Abraham Ortelius. Hooftman verzamelde in verband met zijn rederijbedrijf nautische instrumenten en land- en zeekaarten, o.a. gemaakt door Ortelius, die een van zijn beste vrienden werd. Het portret van het echtpaar Anselmo wordt bewaard in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Brussel, dat van Gillis Hooftman en zijn derde vrouw in het Rijksmuseum te Amsterdam, en dat van Pieter Panhuis en familie in het Mauritshuis in Den Haag. Zie SMOLDEREN (1968), *o.c.*, p. 105, pl. XVIII, en *Nederlandse Rijksmusea* 1982 ('s-Gravenhage 1983), p. 280. Het portret van Anselmo met zijn vrouw en kinderen staat ook afgebeeld in P. PHILIPPOT, 'Le portrait à Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle', *Bulletin des Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique*, 14 (1965), 163-196 (p. 187 en 194); J.W. ZONDERVAN, 'Het Panhuys-paneel van het Mauritshuis. Beeld van een snel vervlogen droom', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau*, 36 (1982), p. 84; E. DE JONGH, *Portretten van echt en trouw* (Zwolle, 1986), p. 48. Zie ook *Rinkelbel en Rammelaar*, Catalogus 190 van de Gemeente musea (Amsterdam, 1958).

afb. 1, Portret van Antonio Anselmo en Johanna Hooftman met hun twee oudste kinderen: Gillis, geboren 1575 en Janneken, geboren 1576, door Maarten de Vos, 1577.
Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel Copyright IRPA - KIK, Brussel.

woon op een dergelijk familieportret, is de afbeelding van twee diertjes, het ene een sprinkhaan, of een voor de duidelijkheid groot afgebeelde huiskrekel op het met kant afgezette schortje van Gillis, het andere een huismus op zijn linkerschouder. Deze zeldzame symbolen moeten wel een bijzondere betekenis hebben. In de literatuur over dit schilderij wordt er geen verklaring voor gegeven. Omdat de schilder in de cartouche zegt dat hij hier de eendracht van het echtpaar en hun gelukkige nageslacht afbeeldt, zouden dit insect en deze vogel zinnebeelden van huiselijkheid kunnen zijn. De kleine Johanna houdt een prachtige rinkelbel in haar handje, met aan de ene kant een fluitje en aan de andere kant een wolfstand (ter bezwering van gevaren en ziekten).

De lotgevallen van de nakomelingen van Gillis Hooftman vertonen hetzelfde patroon als die van andere emigranten uit dezelfde kringen, die van welvarende kooplieden, intellectuelen en bestuurders. Degenen die na 1585 om hun geloof vertrokken, gingen behalve naar Duitsland en de Noordelijke Nederlanden ook naar Engeland.[10] Overal vonden zij geloofsgenoten, vaak ook vrienden en familieleden, die soms al voor 1585, na het begin van de vervolging van protestanten, uit de Zuidelijke Nederlanden waren gevlucht. Deze families bleven contact houden met elkaar, zowel zakelijk als persoonlijk. Tussen velen van hun kinderen en later hun kleinkinderen kwamen huwelijken tot stand.[11] De kooplieden die na de inname van Antwerpen door Parma de stad hadden verlaten, mochten hun kapitaal meenemen. Zij leverden belangrijke bijdragen aan de economische ontwikkeling van de plaatsen waar zij zich vestigden, ook door hun vakkennis en internationale contacten.

Gillis Anselmo is maar 26 jaar oud geworden. Zijn bijna 8 jaar jongere zuster Anneken, die op 24 augustus 1602 te Bremen trouwde met de wolkoopman Samuel Godin, moet zijn album hebben geërfd. Achterin staat

10 Al voordat de situatie in de Zuidelijke Nederlanden daar aanleiding toe gaf, was het in koopmansfamilies gebruikelijk dat de jongere familieleden een tijdlang handelsposten in het buitenland bezetten. Wat de familie Hooftman betreft, Gillis Hooftman zelf en Pieter Panhuis hadden in Londen gewerkt, waar ook Emanuel van Meteren zich ca. 1560 had gevestigd. Antonio Anselmo was een tijdlang factoor in Sevilla, andere familieleden werkten in Italië of Portugal. Gillis Hooftmans dochter Anna uit zijn derde huwelijk, zeven jaar ouder dan haar neefje Gillis Anselmo, trouwde in 1591 met een in Londen gevestigde Genuese financier.

11 Zie o.a. R. VAN ROOSBROECK, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)* (Leuven, 1968); J. BRIELS, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas, 1985); O. GELDERBLOM, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum, 2000).

namelijk een lijst van geboorten en sterfgevallen tussen 1637 en 1651 van een Haarlemse familie, opgesteld door een Samuel Godin, getrouwd met een dochter van Franciscus de Montero. Samuel Godins moeder heette Anna, zijn vader Samuel. Zij moeten de zuster Anneken en de zwager van Gillis Anselmo zijn. Het *album amicorum* is later terechtgekomen in de collectie van de landsadvocaat Mr. Jacob Visser en in 1810 aangekocht door Lodewijk Napoleon voor de door hem gestichte Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het is gebonden in perkament met goudstempeling en bevat 39 bijdragen en twee anonieme gedichten. Sommige schrijvers (inscriptoren) hadden meer dan één bladzijde nodig, anderen gebruikten samen met iemand anders dezelfde bladzijde. De inhoud kwam tot stand tussen 1594 en 1602. De schrijvers waren familieleden, vrienden, kunstenaars en geleerden in Antwerpen, Gorkum, Den Haag, Hamburg, Middelburg, Norwich en niet nader aangeduide plaatsen.[12] Er staan vier pentekeningen in, een aquarel en een houtstempeling.

In veel gevallen zijn plaatsnamen en data onderaan de bijdragen genoteerd in een andere hand dan die van de inscriptoren, maar wel van dezelfde persoon die ook een namenregister achteraan in het album heeft geschreven, waarschijnlijk Gillis Anselmo zelf. De meeste zijn gedateerd, maar de plaats waar zij tot stand zijn gekomen wordt in meer dan de helft van de gevallen niet vermeld. Als de data van een groepje bijdragen dicht bij elkaar liggen, en als bij een of meer daarvan wel een plaatsnaam is genoteerd, kan echter worden aangenomen dat ook de andere in diezelfde plaats zijn verzameld. De inscripties zijn in het album lang niet altijd in chronologische volgorde geplaatst. Wanneer men ze ordent naar datum (zie p. ***), kan ongeveer gereconstrueerd worden waar Gillis Anselmo verbleef tijdens de acht jaren waarin hij zijn album mee op reis nam. Dan blijkt dat hij de bijdragen niet verzamelde tijdens reizen langs Europese universiteiten, maar hoogstwaarschijnlijk onderweg naar en tijdens bezoeken aan familie. Die familie is dan ook goed vertegenwoordigd in het album: door zijn tantes van moederszijde Anna, Margaretha en Beatrix, zijn oom Cornelis Hooftman, een Anne Hooftman, waarschijnlijk een nichtje van zijn moeder, zijn aangetrouwde ooms Nicolaas van Randerode van der Aa en Philippe de Zoete,

12 Inv. Koninklijke Bibliotheek 71 J 57. Het album bestaat uit 107 bladen, 64 blanco, 185 × 120 mm. Een lijst met namen van degenen die een bijdrage leverden, soms met aanduiding van hun beroep, van de plaatsen waar deze geschreven werden en de data, voor zover in het album genoteerd, is verstrekt door de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Heer van Villers,[13] zijn achterneven Bartholomeus en Johannes Panhuys.[14] Er zijn minstens zes geleerden onder de inscriptoren. Hun aantal wordt overtroffen door dat van bevriende militairen. Onder de personen die niet nader geïdentificeerd konden worden, zouden zich echter nog meer vertegenwoordigers van deze categorieën kunnen bevinden. De bijdragen van sommige schrijvers doen vermoeden dat zij studievrienden van Gillis waren. Verder is er nog een aantal Zeeuwse hoogwaardigheidsbeklederś te Middelburg, die hij ontmoet zal hebben na de verhuizing van zijn vader naar Kruiningen.[15]

Het schijnt dat in sommige *alba amicorum* een bepaalde volgorde werd aangehouden naar gelang van het belang van de positie van de inscriptoren,[16] maar in dit album is zo'n patroon niet duidelijk te zien. Wel staan de bijdragen van een aantal militairen dicht bij elkaar, evenals die van de Zeeuwse dignitarissen.

Zes bijdragen zijn niet te dateren. De oudste gedateerde is op fol. 20 van het album geschreven in 1594 door zijn achterneef Bartholomeus Panhuys (Panhusius). Twee bijdragen uit 1595 staan op blz. 10 en 21, zonder plaatsvermelding. In willekeurige volgorde van de albumbladzijden zijn drie in 1596 (waarschijnlijk in Engeland) geschreven, vijf in 1598, vier in 1599 en veertien in 1601, gevolgd door een laatste van 12 mei 1602 door een medicus in Hamburg. Gillis Anselmo was toen waarschijnlijk al ziek. Hij overleed vijf dagen later in Bremen, waarschijnlijk ten huize van familie, misschien bij Bartholomeus Panhuysen, die tussen 1601 en 1603 in Bremen woonde. Zijn zuster Anneken trouwde ongeveer drie maanden later in die stad. Ook daar hadden zich veel vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden gevestigd.

13 Getrouwd met resp. zijn tantes Margaretha en Beatrix, 11de en 12de kinderen uit het derde huwelijk van Gillis Hooftman, die ongeveer even oud als hijzelf waren. Gillis Anselmo's moeder was de tweede van de zeven kinderen uit het tweede huwelijk van zijn grootvader. Voor zijn tante Anna, zie noot 10, en hieronder, p. ***.

14 Zonen van de zakenpartner van Gillis Hooftman, Pieter Panhuis, die trouwde met Margaretha Hooftman, dochter van Gillis Hooftmans broer Bartholomeus, dus een nicht van Gillis Anselmo's moeder Johanna Hooftman.

15 Hij verhuisde naar Zeeland na het overlijden van zijn vrouw Johanna Hooftman in 1598. De in Middelburg geschreven bijdragen zijn 1599 en 1601 gedateerd. Ook daar hadden zich veel Zuidnederlanders gevestigd.

16 K. THOMASSEN, *o.c.*, p. 18. In een bepaald gedeelte van het album werden dan bladzijden voor mensen uit dezelfde categorie gereserveerd.

Meestal voorzagen de inscriptoren hun bijdragen van een opdracht aan Gillis Anselmo boven of onder de eigenlijke tekst. Het is niet verbazingwekkend dat zij de nadruk leggen op hun vriendschap met hem. Verschillenden wijzen op zijn geleerdheid, o.a. de wiskundige Michel Coignet. Maar de eerste inscriptie in Gillis' album dateert uit 1594, toen hij 19 jaar oud was, en, zoals eerder opgemerkt, uit niets blijkt dat de inhoud tot stand kwam tijdens een verblijf aan een of meer universiteiten. Waarschijnlijk had hij al voor zijn 19de jaar zijn studie afgerond, wat in die tijd mogelijk was. Ook Bartholomeus Panhuysen was op zijn 13de in Leiden gaan studeren, en promoveerde in de rechten toen hij 21 jaar oud was.

Wat het karakter van de bijdragen betreft, zij zijn gedeeltelijk geleerd en/of stichtelijk, gedeeltelijk werelds, soms zelfs frivool. De mannen met academische opleiding schreven in het Latijn, anderen in het Frans. De vrouwelijke inscriptoren gebruikten de Franse of Nederlandse taal. Enkele andere bijdragen zijn in het Italiaans, Grieks, of Engels gesteld. Het vaak moeilijk te ontcijferen handschrift is soms Gothisch, maar meestal zestiende-eeuws Romeins.

Genealogie, alleen van familieleden die in het album voorkomen

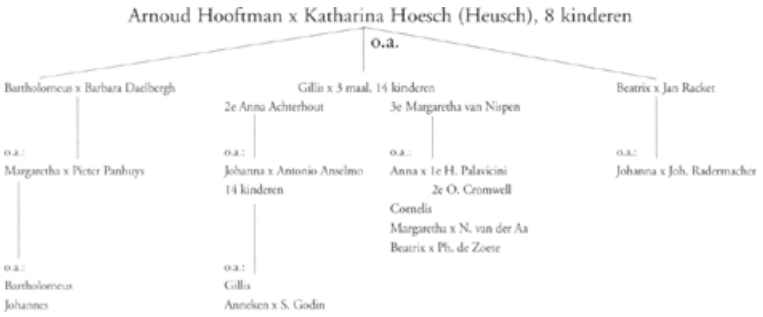

De inscriptoren en de inscripties

(in volgorde van de albumbladzijden)

Voor zover niet aangegeven in een afzonderlijke voetnoot, zijn de gegevens over levensdata en loopbaan ontleend aan:

A.J. VAN DER AA, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*
Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek
Nederland's Adelsboek[17]

Gegevens over Gillis Hooftman en zijn nakomelingen zijn ontleend aan:

Handgeschreven Genealogie (zie noot 2).
W. BERENS, 'Ein grosser Eupener: Gillis Hooftman', *Geschichtliches Eupen*, II (1968), pp. 56-81.
L. SMOLDEREN, 'Deux médailles à l'effigie de l'armateur anversois Gilles Hooftman', *Revue belge de numismatique,* 114 (1968), pp. 56-81.
J.W. ZONDERVAN, 'Het Panhuys-paneel van het Mauritshuis. Beeld van een snel vervlogen droom', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau,* 36 (1982), pp. 74-116.
J.W. ZONDERVAN, 'Montens, Panhuysen en Vosbergen. Verwante vertrouwelingen van Prins Maurits', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau,* 39 (1985), pp. 123-146.

Fol. 2

Anonieme, ongedateerde pentekening van een haven met vissersschepen op zee en een rots met een ronde burcht op een landtong, op de achtergrond een kerk, huizen en duinen. Door de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag[18] toegeschreven aan de Haarlemse schilder en graveur Hendrick Goltzius (1558-1617), die in het register achterin het *album amicorum* wordt genoemd, maar van wie geen geschreven gesigneerde bijdrage voorkomt. Aan dezelfde kunstenaar heeft K. Thomassen[19] ook de portrettekening van Lodovico Perez op fol. 10 recto toegeschreven (zie hieronder). Dit is veel waarschijnlijker, want Goltzius heeft veel gegraveerde portretten in ovale rand gemaakt.[20] Het havengezicht kan eerder worden toegeschreven aan een andere Haarlemse kunstenaar, wiens naam ook in het register staat, zonder dat hij met een geschreven tekst in het album is vertegenwoordigd, namelijk Hendrick Vroom

17 Veel hulp heb ik ondervonden van Mr. O. Schutte, Secretaris van de Hoge Raad van Adel, Den Haag, en van de medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek, afdeling Oude Handschriften, Den Haag. Ik dank ook Prof. Dr. G. Hatz te Hamburg en mijn collega's drs. A. Pol en drs. B.J. van der Veen voor hun advies bij enkele specifieke problemen.
18 Zie noot 12.
19 K. THOMASSEN, *o.c.*, p. 65.
20 J.W. FREDERIKS, *Dutch Silver,* II (The Hague, 1958), pp. 5-14.

(1566-1640). Hij was gespecialiseerd in zeestukken. De gecultiveerde familie Anselmo was in 1594 in Haarlem komen wonen, en kan heel goed bevriend zijn geweest met kunstenaars. Mogelijk heeft het havengezicht een connectie met deze familie, die in Antwerpen en Hamburg had gewoond, hoewel men daar grotere schepen en een gezicht op een belangrijke stad zou verwachten.

Fol. 8

PALLAEOLOGOS (met twee labda's), Laurentios Elestheos.

Bijdrage (zonder datum, zonder plaatsaanduiding): een Griekse tekst, met daarboven zijn naam en functies, ook in het Grieks. Hij noemt zichzelf o.a. ARCHIEPISKOPOS PASIS KUPROU (aartsbisschop van geheel Cyprus). Wat de connectie was tussen hem en Gillis Anselmo is onbekend, maar mogelijk was hij bevriend met Gillis' grootvader via diens handelsbetrekkingen met de Levant.

Fol. 10 recto

PEREZ, Lodovico. Volgens Thomassen was Perez een uit Antwerpen afkomstige Frankfurter koopman en wordt hij beschouwd als een van de grondleggers van de Frankfurter Messe. In Leiden stond een Lodovico Perez in 1604 en 1610 als theoloog ingeschreven in het *album studiosorum.* Volgens O.P. Grell[21] was een Ludovico Perez een protestantse vluchteling, oorspronkelijk afkomstig uit Lucca, en in 1597 een van de rijkste lakenhandelaren van Nürnberg. Waarschijnlijk betreft het hier verschillende personen met dezelfde naam, misschien uit dezelfde familie. De bijdrage kan niet geschreven zijn door de Antwerpse koopman Lodovico Perez (1532-1601), die, evenals Gillis Hooftman, tot de vriendenkring van Christoffel Plantijn behoorde. In 1595 was hij 63 jaar oud, maar de pentekening in het *album amicorum* van Gillis Anselmo toont een veel jongere man. Volgens Smolderen[22] stamde deze laatste Perez uit een familie van Spaanse marranen, d.w.z. joden die zich onder dwang in schijn tot het christendom bekeerden.

Bijdrage (1595, zonder plaatsaanduiding): twee Franse spreuken en een portrettekening in een ovale rand, door Thomassen[23] toegeschreven aan de Haarlemse kunstenaar Hendrick Goltzius (genoemd in het register van het *album amicorum*, maar zonder gesigneerde tekst). Het jaar voordien had de familie Anselmo zich in Haarlem gevestigd. De ene Franse spreuk is het bekende ‘De mens wikt, God beschikt’, de andere zegt dat het beter is om te sterven in eer, dan te vluchten en te leven in oneer.

21 O.P. GRELL, *Calvinist Exiles in Tudor and Stuart England* (Aldershot, 1996), p. 104.
22 L. SMOLDEREN, *Jacques Jonghelinck, Sculpteur, médailleur et graveur de sçeaux (1530-1606)* (Louvain-la-Neuve, 1996), p. 408.
23 Zie noot 19.

Fol. 10 verso en 11 recto

METEREN, Emanuel van (1535-1612), koopman en historicus. Al op jonge leeftijd had hij zich in Londen als koopman gevestigd, maar hij bezocht de Nederlanden geregeld. In 1599 kwam de eerste Nederlandse editie uit van zijn geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Van Meteren was in 1575 in Antwerpen in de gevangenis beland, omdat hij voor een spion werd aangezien. Dank zij de bemiddeling van Gillis Hooftman en van Van Meterens neef, de cartograaf Abraham Ortelius, werd hij vrijgelaten. Zie Smolderen 1968, *o.c.*, p. 103.

Bijdrage (27 oktober 1598, Den Haag): Op de linkerbladzijde heeft hij een Latijnse vermaning uit Bernardus' *Liber de Conscientia* geschreven, op de rechter (afb. 2), een aquarel van een stralend oog van God en een banderol met een Bijbeltekst: *Qvis contra nos* ([als God met ons is], wie zal tegen ons zijn? (*Romeinen* 8:31). Daaronder een Latijnse opdracht aan de jongeman, voortreffelijk in wetenschap, deugd en kennis van vele dingen, Egidius Anselmo, zoon van Antonio, kleinzoon aan moederskant van Gillis Hooftman, vriend en medeburger. Hij signeert en dateert als Emanuel van Meteren Antverpianus, Hagae Comitis 27 Octob: 1598.

Fol. 12

CAITUS, Andreas. Hij duidt zichzelf aan als ‘Abbas et Alemosinarius’. Een andere hand (waarschijnlijk van Gillis Anselmo) heeft in het Italiaans een aanduiding van zijn functie toegevoegd: ‘abbate et eleemosynarius’ a Parigi (abt en aalmoezenier te Parijs).

Bijdrage (5 februari[24] 1599, (zonder plaatsaanduiding): een Latijns devies ‘Omnia (in?) tempore’ (alles op zijn tijd). Op 7 februari 1599 schreef Octavius Ragius op fol. 13 een bijdrage in het album in Middelburg. Waarschijnlijk bevond Caitus zich daar toen ook.

Fol. 13

RAGIUS, Octavius, een patriciër uit Jena (*patricius Jenae*). Verdere gegevens onbekend. Misschien was hij een studievriend.

Bijdrage (7 februari 1599, Middelburg): Een spreuk: ‘Omnia vincit amor’ (de liefde overwint alles), en een opdracht met vriendschapsbetuiging aan ‘Giglio Anselmo’.

Fol. 20

24 Volgens de lijst verstrekt door de Koninklijke Bibliotheek, zie noot 12. De teksten zijn slecht leesbaar.

PANHUSIUS, Bartholomeus Panhuys(en) (1570-1624), achterneef van Gillis Anselmo. Zijn geboorte te Antwerpen wordt vermeld in een Memorieboek dat zijn

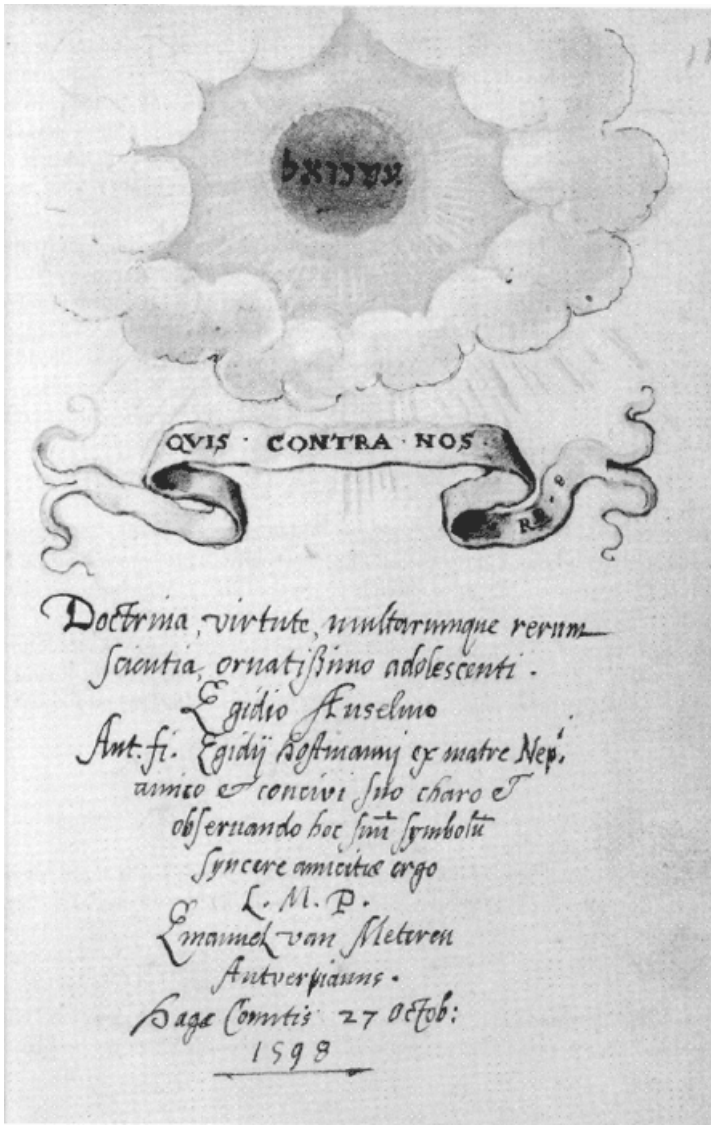

afb. 2, Folio 11 recto. Bijdrage van Emanuel van Meteren, 1598. Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

vader Pieter Panhuis bijhield van 1566 tot 1582, en dat hijzelf voortzette tot 1609.[25] Zijn vader (1529-1585) was in 1566 te Antwerpen getrouwd met Margaretha Hooftman (in het huis van haar oom Gillis Hooftman, op diens kosten). Onder 1585 wordt het overlijden van zijn beide ouders te Amsterdam, vlak na elkaar, op doorreis naar Hamburg, opgetekend. In 1586 vermeldt Bartholomeus dat hij in dat jaar naar Heidelberg is gegaan om zijn studie voort te zetten, die hij in 1583 in Leiden op zijn 13de jaar, in de letteren, was begonnen. In het *album studiosorum* van de Leidse universiteit worden hij en zijn broer Johannes (zie fol. 89 en 90) vermeld als studenten in de rechten. Na verdere studie in Padua en Siena behaalde hij in december 1591 in Basel zijn graad van licentiaat in de rechten. In 1593 trok hij naar Stade om in het kantoor van zijn zwager Wilhelm Schuijl te werken. Misschien heeft Gillis hem daar bezocht. In 1594 was Bartholomeus nl. de eerste die een bijdrage in Gillis' album schreef. In 1597 vestigde hij zich in Den Haag om de Hollandse praktijk te leren. Hij trouwde op 23 juni 1601 te Bremen, op 4 april 1602 werd zijn eerste kind aldaar geboren. Mogelijk was Gillis Anselmo op bezoek bij zijn achterneef en vriend, toen hij op 17 mei 1602 in Bremen stierf. In het Memorieboek wordt zijn overlijden niet genoemd. In oktober 1603 verhuisde Bartholomeus met zijn gezin naar Leiden. Na de dood van zijn broer Johannes in 1616 (zie fol. 89 en 90) volgde hij hem op als thesaurier en rentmeester-generaal van Prins Maurits. In 1618 werd hij benoemd tot zijn raadsheerordinaris.

Bijdrage (Prid. Non. Martii (= 6 maart) 1594, zonder plaatsaanduiding): een tekst in het Grieks uit de *Ethica* van Aristoteles met een Latijnse vertaling. Het tweede deel hiervan wijst erop dat het nodig is dat men openlijk lief heeft, want het is eigen aan een angstig iemand om zijn gevoel te verbergen. Eronder staat een Latijnse opdracht, die begint met: ‘Je wilt, voortreffelijke jongeman, dat ik dit *album amicorum* als eerste met mijn hand teken’ en eindigt met (ook in het Latijn): ‘aan mijn bloedverwant Aegidius Anselmo, als getuigenis van mijn trouw en vriendschap’.

Fol. 21 verso

ARTOPOEUS (Grieks voor Bakker) Jo[hannes] Clivius (uit Kleef). Over hem is verder niets bekend. Waarschijnlijk was hij een vrolijke studievriend van Gillis Anselmo.

Bijdrage (1595, zonder plaatsaanduiding): een spreuk in het Latijn en het Grieks met daaronder een afdruk van een houtstempel. Daarop staat een kubus afgebeeld, met een kaars erop. Eromheen vliegen insecten. Bij de voet van de kandelaar liggen dode insecten. Op de voorkant van de kubus is een naakte vrouw te zien, liggend

25 J.W. ZONDERVAN, *o.c.*, p. 129-146. Zijn geboorte op p. 139. Onder 1582 staat een aantekening uit de achttiende eeuw, nl. dat Bartolomeus van Panhuys, Heer van den Ysselaar en Soolhof, Thesauriergeneraal en Raad van Zijn vorstelijke Doorluchtigheit, den Heere Maurits, Prince van Oraange, in dat jaar het Memorieboek voortzette.

op een heuveltje met haar arm om een rijksappel, en de woorden: ‘Mortalium jucunditas’ (de vreugde der stervelingen). De Latijnse spreuk daarboven luidt: ‘Temerarios et praecoces dicere solebam’ (ik placht vermetele en vroegrijpe dingen te zeggen). Onderaan de bladzijde een Latijnse opdracht: ‘Aanvaard, tussen symbolen van liefde, deze spreuk als onderpand van vriendschap’.

Fol. 24

CASTOR (= Castro), Rodericus a, medisch doctor te Hamburg (overleden 1627), die in 1590 in Lissabon woonde, en daarna over Antwerpen naar Hamburg trok.[26] Zijn bijdrage is geschreven vijf dagen voor de dood van Gillis Anselmo, ‘memoriae et amicitiae ergo’ (terwille van de herinnering en de vriendschap). Gillis moet hem bezocht hebben op doorreis, misschien als vriend. Hij had tenslotte, na het vertrek van de familie Anselmo uit Antwerpen in 1585, tot 1594 in Hamburg en het nabije Stade gewoond en kende de arts misschien daardoor. Mogelijk leed hij bij zijn laatste bezoek al aan de ziekte waaraan hij kort daarna in Bremen overleed.

Bijdrage (12 mei 1602, Hamburg): Een voor een arts toepasselijke Latijnse tekst die erop wijst dat iemand die goed en gelukkig wil leven, op een gezonde manier een weg moet volgen, waarmee hij bereikt wat hij heeft gewild, met daaronder een opsomming van de deugden die men daarvoor moet bezitten.

Fol. 27

PALUDANUS, (ten Broecke of Van den Broecke), Bernardus (Berent) (1550-1633), afkomstig uit Steenwijk, medicus en verzamelaar van antiquiteiten, naturalia en ethnografica. Na reizen in de Levant en Zuid-Europa werd hij stadsgeneeskundige, eerst in Zwolle, na 1585 in Enkhuizen. Velen bezochten zijn ‘Constcamer’ daar, onder hen Gillis Anselmo. Bij die gelegenheid schreef Paludanus een tekst in zijn album. Misschien gebruikte hij dezelfde spreuk ook in de alba amicorum van anderen. Sommige inscriptoren gebruikten vaak dezelfde standaardteksten. Hij zal wel geen oude vriend van de familie Anselmo zijn geweest (hij ondertekent alleen met zijn naam, beroep, woonplaats en de datum, zonder vriendschapsbetuiging), en wellicht zal Gillis hem alleen hebben bezocht voor het bewonderen van zijn collecties. Mogelijk heeft Gillis op zijn beurt een tekst bijgedragen aan Paludanus' eigen *album amicorum* (in die tijd dienst doend als bezoekersboek).[27]

Bijdrage (9 april 1599, Enkhuizen): een bemoedigende spreuk, die opwekt tot werken als medicijn, en, onder elkaar geschreven, de woorden *amore*, *more*, *re* (door liefde, deugdzaamheid, de zaak) en enkele niet te ontcijferen woorden.

26 H. KELLENBENZ, *o.c.*, p. 242. Deze gegevens dank ik aan Prof. Dr. G. Hatz te Hamburg.

27 E. BERGVELT - R. KISTEMAKER (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen 1585-1735* (Zwolle, 1992), pp. 170-171, 174-177, 263-266; E. BERGVELT - R. KISTEMAKER (red.), Catalogus met dezelfde titel (Amsterdam, 1992), pp. 28-32; K. THOMASSEN, *o.c.*, p. 19 en 55-56.

Fol. 30 verso en 31 recto

COIGNETUS (Coignet), Michael (1549-1623), wiskundige en maker van astronomische en zeevaartkundige instrumenten te Antwerpen, waar hij behoorde tot de vriendenking van Gillis Anselmo's grootvader, de grote Antwerpse reder Gillis Hooftman. Coignet was overtuigd katholiek en bleef na de verovering van Antwerpen (augustus 1585) in die stad. Later trad hij als ingenieur in dienst van aartshertog Albert.[28] Gillis Anselmo moet hem daar op 21 oktober 1601 bezocht hebben, evenals, een paar dagen later een andere Antwerpenaar, Emmanuel Ximenes (zie hieronder fol. 32). Coignet schreef tractaten en handboeken, o.a. een instructieboek over zeevaartkunde in het Frans en in het Vlaams. Dit laatste had hij opgedragen aan Gillis' grootvader, een maecenas op het gebied van kunst en wetenschap.[29]

Bijdrage (12 Kal. Nov. (= 21 oktober) 1601, Antwerpen): een tekening van het zonnestelsel: 'presens Uranicum schema', met de aarde in het middelpunt en de zon daaromheen draaiend, wat in die tijd door de katholieke kerk nog werd geloofd. Daarnaast tekende hij 'novae coelestium orbium hypotheses' (nieuwe hypothesen over de kringloop van hemellichamen), die hijzelf had bedacht. Hij voegde daar een Latijnse opdracht bij aan de geleerde en deugdzame, in alle goede kunsten uitblinkende Heer Aegidius Anselmo, tot voortdurende herinnering aan hemzelf (afb. 3 en 4).

Fol. 32

XIMENES, Emmanuel, Portugese handelaar, lid van de Portugees-Antwerpse firma Ximenes, die vooral in diamanten en specerijen handelde. Andere leden van deze familie hadden zich in Keulen en Hamburg gevestigd.[30] Gillis Anselmo bezocht hem in Antwerpen.

Bijdrage (10 Kal. November (= 23 oktober) 1601): een anker met de spreuk 'Motus firmor' (als ik bewogen word, word ik vaster bevestigd), die hij opdroeg, als een herinnering aan zijn vriendschap, aan de zeer aanzienlijke Heer Egidius Ancelmo (Clarissimo Viro D. Egidio Ancelmo). De families Anselmo en Ximenes kunnen al in Antwerpen bevriend zijn geweest, of later in Hamburg.

28 C.C. VAN VALKENBURG, 'Quinget-Coignet', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau*, 32 (1978), pp. 71-90 (p. 72); A. MESKENS, 'Michiel Coignet's Nautical Instruction', *The Mariner's Mirror*, 78/3 (1992), 257-276.

29 Zie noot 2.

30 *Catalogus Scaldis*, Tentoonstelling te Antwerpen, 20 juli - 9 september 1956, p. 15, nr. 78+; F.S. GAASTRA, *De geschiedenis van de VOC* (Zutphen, 1991), p. 13.

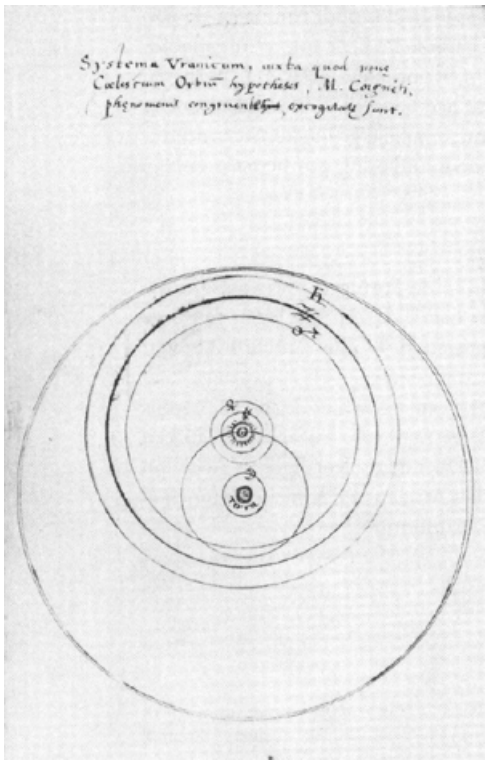

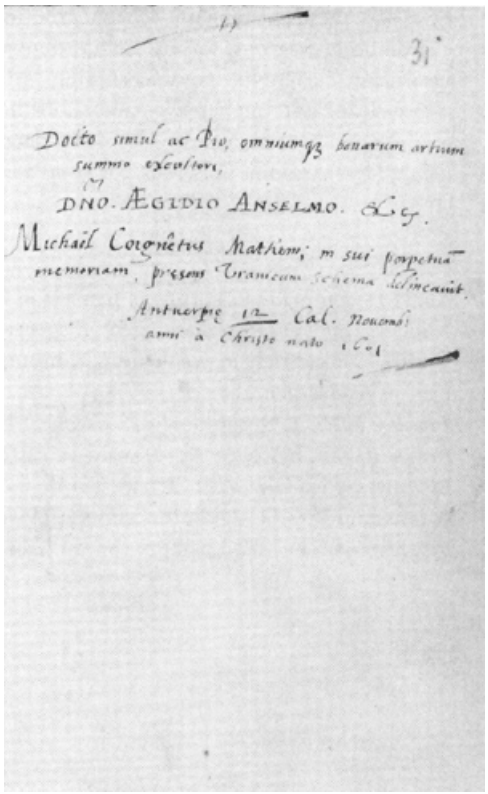
31
Docto simul ac Pio, omniumq; bonarum artium
summo exercitori,
DNO. ÆGIDIO ANSELMO. &c.
Michaël Coignetus Mathem; in sui perpetuã
memoriam, præsens Vranicum schema delineauit.
Antuerpiæ 12 Cal. Nouembr.
anni à Christo nato 1601

afb. 3 en 4, Folio 30 verso en 31 recto. Bijdrage van Michael Coignetus, 1601 Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Fol. 34 recto

HOOFTMAN, Beatrice (Beatrix) (1575-1644), een half jaar oudere tante van Gillis Anselmo, halfzuster van zijn moeder uit het derde huwelijk van zijn grootvader met Margaretha van Nispen. Toen zijn grootvader in 1581 te Antwerpen overleed, waren alle kinderen uit dit huwelijk nog minderjarig. Gillis' vader, Antonio Anselmo, was hun voogd, samen met een zoon uit het tweede huwelijk. Later woonden Margaretha van Nispen en haar kinderen in Den Haag, waar zij in 1598 overleed.[31] Beatrice trouwde er in 1599 met Philippe de Zoete, Heer van Villers. Zijn bijdrage aan het album staat op de volgende bladzijde (zie hieronder fol. 34 verso).

Bijdrage (1596, zonder plaatsaanduiding): tweeregelige Franse spreuk, versierd met monogrammen en kleine symbooltjes[32] (afb. 5): 'Toujours seray en chose qui me touche, Loyal de coeur et secret de ma bouche'. Zij schreef dit op dezelfde bladzijde in het album als de bijdrage van een Engelsman, Jo. Heydon te Norwich (zie hieronder), in hetzelfde jaar. Ook in 1596 schreef haar zuster Anna, die in Engeland woonde (zie fol. 67 recto), haar bijdrage. Het is mogelijk dat Beatrice en haar neef Gillis Anselmo samen in Engeland op bezoek zijn geweest bij Anna.

Fol. 34 recto

HEYDON, Jo. (Johannes of John? Hij signeert met: Jo: Heÿdone. In het register achterin het album staat Jan Heydon). In Gillis Anselmo's hand zijn de datum en plaats bijgeschreven: 1596, 28 septemb a Norwitz (Norwich). Er was een Engelse adellijke familie in het graafschap Norfolk. met een landgoed, Heydon Hall. John Heydon, (overleden 1653), was een jongere zoon van Sir Christopher Heydon, een schrijver over astrologie. John Heydon was een militaire commandant en een wiskundige, in 1620 in de adelstand verheven, een 'distinguished soldier and eminent scholar'.[33] Waarschijnlijk is dit de bewuste persoon.

Bijdrage (28 september 1596, Norwich): Hieruit blijkt interesse voor astronomie of astrologie. Hij tekende namelijk een komeet (afb. 5), met evenwijdig daaraan de spreuk 'Fato prudentia minor' (Wijsheid moet onderdoen voor het lot). Daarboven schreef hij een tweeregelig gedicht, dat doet vermoeden dat zijn liefde versmaad was: *Howe sicke he is, whom sorrowe hathe infected, He, only knowes, that findes his faithe reiected.* Onder de komeet staan een monogram en een raadselachtige spreuk,

31 W. BERENS, *o.c.*, p. 79; J.W. ZONDERVAN, 'Het Panhuys-paneel van het Mauritshuis. Beeld van een snel vervlogen droom', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconografisch Bureau*, 36 (1982), p. 115.

32 Dergelijke tekeningetjes, die ook te vinden zijn bij de bijdragen van Marguerite en Anne Hooftman, waren geliefd bij vrouwelijke inscriptoren, ook in andere *alba.* Zie THOMASSEN, *o.c.*, pp. 130 en 137.

33 *Dictionary of National Biography.*

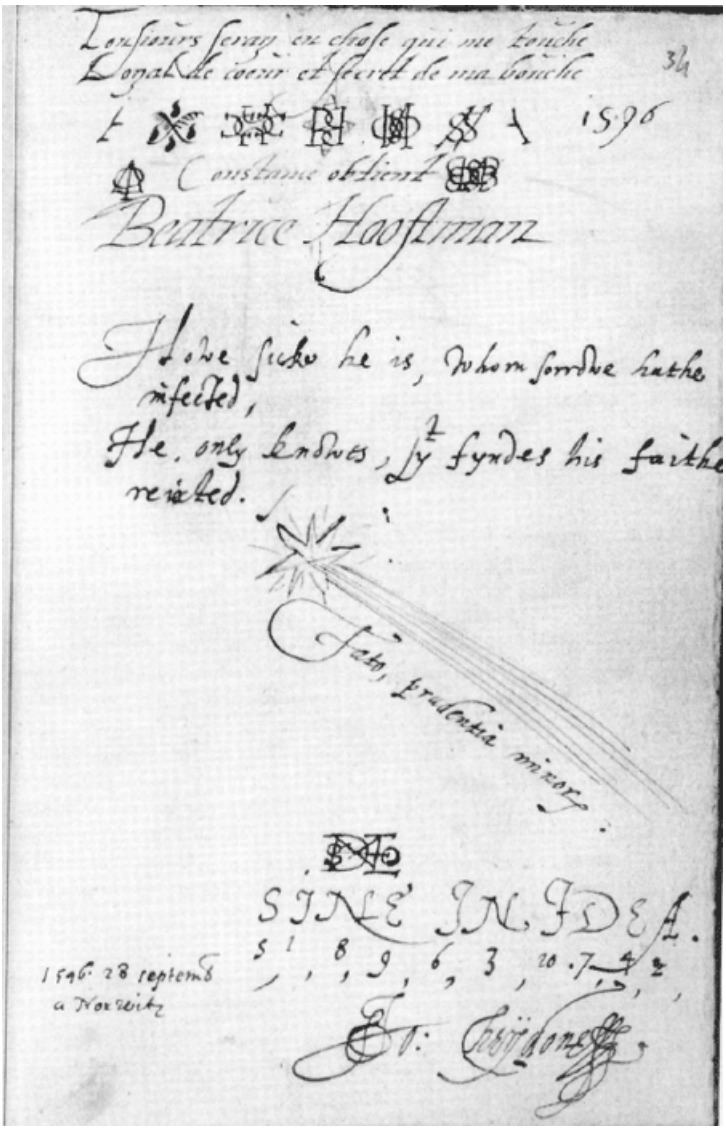

afb. 5, Folio 34 recto. Bijdragen van Beatrice Hooftman en John Heydon, 1596 Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

waarvan de eerste zes letters twee Latijnse woorden vormen, die in combinatie met de laatste vier geen begrijpelijk Latijn opleveren: S I N E I N I D E A . Onder iedere letter een getal, in schijnbaar willekeurige volgorde, maar wanneer de letters in de volgorde 1 tot 10 worden geplaatst, komt een naam naar voren, waarschijnlijk van zijn aanbedene: Iane Sidnei. Hoewel de laatste letter op een F lijkt, is het een I of een J.[34] Voor zover na te gaan is, kwam er in de familie Sidney in 1596 geen jonge vrouw voor die Jane heette. Hoe Heydon's vriendschap met Gillis was ontstaan, is niet bekend. Als militair zou hij onder Robert Sidney (1563-1626), een neef van Leicester en een broer van de beroemde Sir Philip Sidney, die in de negentiger jaren in de Nederlanden vocht, gediend kunnen hebben en daar Gillis Anselmo hebben ontmoet, of hij zou een studievriend kunnen zijn, maar dit is zeer speculatief.

Fol. 34 verso

ZOETE, Philippe de. In de genealogie (zie noot 2) genoemd: Jonker Philip de Soet van Lake Joostzoon, Heer van Villers. Hij trouwde in 1599 met Gillis' even oude tante Beatrice Hooftman (zie fol. 34 recto), die in Den Haag woonde. Philippe de Zoete werd gouverneur van Willemstad en overleed daar op 25 februari 1634. Zijn vrouw Beatrice overleed op 18 april 1644 in Den Haag.[35]

Bijdrage (16 oktober 1598, zonder plaatsaanduiding, waarschijnlijk Den Haag): Onder een monogram, een Franse spreuk: 'Point ou bien apoint' (helemaal niet ofwel precies goed[?]). Elf dagen later, op 27 oktober, schreef Emanuel van Meteren zijn bijdrage in Den Haag.

Fol. 35

GOORLE (Gorlaeus), Abraham van (1549-1608), oudheidkundige en verzamelaar, afkomstig uit Antwerpen. Hij vertrok ca. 1565 naar Utrecht, in dienst van Graaf Adolf von Neuenahr, stadhouder van Overijsel, Gelre en Utrecht. Ca. 1595 vestigde hij zich in Delft. Van Goorle had een grote verzameling antieke ringen, gemmen en Romeinse munten, waarover hij geleerde, vaak herdrukte, boeken schreef.[36] Hij kan, voordat hij op 16-jarige leeftijd Antwerpen verliet, Gillis' grootvader gekend hebben, maar waarschijnlijk bezocht Gillis hem, net als in het geval van Paludanus, alleen uit interesse voor zijn verzamelingen.

Bijdrage (1601, zonder plaatsaanduiding, maar waarschijnlijk in Delft): Een Latijnse aansporing tot deugd, eronder: 'Virtus Nobilitat' (de Deugd adelt) en zijn naam, zonder verdere opdracht.

34 Zie b.v. Alfred FAIRBANK, *A Book of Scripts* (Harmondsworth, 1955), plate 35. Het monogram zou een ingenieuze combinatie van Heydon en Sidney kunnen zijn.

35 J.W. ZONDERVAN, 1982, p. 116.

36 P. BERGHAUS, 'Zu den graphischen Porträts Abraham van Goorles (1549-1608)', *De Beeldenaar*, 13 (1989), Nr. 5, pp. 157-160.

Fol. 38 recto

BORRE, J[an] van. Over hem is verder niets bekend.

Bijdrage (19 september, waarschijnlijk 1599. Het laatste cijfer van het jaartal is door afsnijding van de albumbladzijde verdwenen, Middelburg): Van Borre schreef een raadselachtig tweeregelig Frans vers: 'Presqu'en masque va le monde/ Qui mieulx peut mieulx seconde/ Moy point. Quand sera ce', en daaronder zijn naam.

Fol. 39 verso

VALCKE, Jacobus (in 1623 te Londen overleden), Heer van Cats en Wolfaertsdijk, Pensionaris van Goes, Raad en Thesaurier van Zeeland, na 1590 in Middelburg. Hij nam deel aan gezantschappen voor de Staten Generaal naar Engeland, Schotland en Frankrijk. Zijn vrouw was Susanna Taymon (zie fol. 40). Misschien kende Gillis hem via zijn in Kruiningen wonende vader, die contacten had met hooggeplaatste personen, maar mogelijk bekleedde Gillis zelf een functie in Middelburg. In die stad kwam in 1599 en in 1601 een aantal bijdragen tot stand. *Bijdrage* (5 november 1601, Middelburg): Twee Latijnse citaten, een van Augustinus en een van Lucanus, ertussenin een Nederlandse spreuk: 'Selden tyt sonder stryt'. Verder een vriendschapsbetuiging.

Fol. 40

TAYMON (Taymont, Teymont), Susanna, als weduwe van Christoffel Roels in 1598 hertrouwd met Jacobus Valcke (zie fol. 39 verso). Zij was een dochter van een rijke Gentse advocaat, Cornelis Teymont, een protestant die in 1567 door Alva was verbannen. Tussen 1568 en 1574 zamelde Teymont geld in voor Willem van Oranje in Londen, daarna werd hij secretaris van de Raad van Zeeland. Tussen 1578 en 1584 woonde hij weer in Gent.

Bijdrage (1601, zonder plaatsaanduiding, maar waarschijnlijk tegelijk met haar man te Middelburg op 5 november): 'Betrouwt den heere'.

Fol. 41

WARCK (Werck, Waerck), Johannes van (de), overleden in 1615, geboren te Antwerpen, in 1575 Pensionaris van Middelburg, daarna in Antwerpen, na 1585 naar de Noordelijke Nederlanden en weer Pensionaris van Middelburg. Van 1596-1615 was hij Raadpensionaris van Zeeland. Hij nam deel aan gezantschappen naar Engeland, Schotland en Denemarken.

Bijdrage (8 november 1601, Middelburg): 'Omnia nimia nimium exhibent' (alles wat te groot is, vertoont een teveel, of: alles met mate). Daaronder zijn devies: 'Help my Godt', en een opdracht aan Gillis Anselmo, amicitiae ergo (uit vriendschap).

Fol. 42

HUYSSEN, Joh. (1566-1634), Heer van Cattendijke, Soutelande, Warendijk, jurist. In 1591 pensionaris van Goes, als opvolger van Jacobus Valcke (fol. 39 verso). In 1601 griffier van de Zeeuwse Munt te Middelburg. Hij werd in 1610 door Lodewijk XIII in de adelstand verheven, en in 1616 geridderd door Jacobus I van Engeland.

Bijdrage (9 november 1601, Middelburg): Een zesregelig Latijns gedicht, waarin verwezen wordt naar een periode van ballingschap in het leven van Koning Agathocles van Sicilië (360-289 v. Chr.). Daaronder: 'Pax armis capta, altior' (de vrede is met de wapens veroverd, [ik streef naar] hoger), en zijn lijfspreuk: 'Van hier naar beter'. Zijn Latijnse opdracht luidt: 'Aan de in vroomheid, geleerdheid en gedrag uitblinkende Heer Aegidius Anselmo, als getuigenis van standvastige vriendschap'.

Fol. 47

JONGE, Bonifacius de (1567-1625), Heer van Oosterland, St. Jansland en Oosterstein. In 1599 werd hij secretaris van de Staten van Zeeland, van 1615-1625 was hij Raadpensionaris van Zeeland.

Bijdrage (7 november 1601, Middelburg): De Jonge getuigt in het Latijn dat hij vast gelooft dat geen kracht groter is dan een waarachtig gebed. Hij voegt daaraan toe: 'Non vis esse tristis? Bene vive' (Wil je niet bedroefd zijn? Leef goed), en dit draagt hij op als een teken van zijn bijzondere vriendschap voor de zeer geleerde Heer Aegidius Anselmo.

Fol. 55

SOLMS, Georg Eberhard van, Graaf van Solms-Lich (1563-1602), Heer van Ouden Nieuw Beierland en Weert.[37] In 1588 trad hij als kolonel van het regiment van Zeeland in dienst van de Staten-Generaal. Met Prins Maurits behaalde hij overwinningen op de Spanjaarden. Hij stierf door ziekte in 1602 in Westfalen, op weg om soldaten te werven voor een veldtocht in de Zuidelijke Nederlanden.

Bijdrage (1601, zonder plaatsaanduiding): een devies: 'Contra audentius ito' (ga er dapper op los).

Fol. 55

SOLMS, Frederic van, Graaf van Solms-Laubach (1574-1635),[38] militair. Hij schreef een Franse spreuk op dezelfde bladzijde als Georg Eberhard, Graaf van Solms-Lich,

37 Detlev SCHWENNICKE, *Europäische Stammtafeln*, Neue Folge 17 (Frankfurt a/Main 1998), Tafel 39. Hij was in 1595 te Delft getrouwd met Sabina van Egmond, vrouwe van Beierland, dochter van de in 1568 op last van Alva onthoofde graaf Lamoraal van Egmond.

38 Detlev SCHWENNICKE, *o.c.*, Tafel 43.

zonder datum of plaatsaanduiding, maar waarschijnlijk ook in 1601, misschien op dezelfde dag.

Bijdrage: 'Contentement surpasse richesses' (Tevredenheid gaat boven rijkdommen).

Fol. 56

GRUUTHEERE, Franchoys de. Over zijn leven is alleen bekend, door een aantekening in moeilijk leesbaar Italiaans, waarschijnlijk in de hand van Gillis Anselmo, dat hij een kapitein van de infanterie was, die in 1599 in de stad Bommel in het hoofd getroffen werd.

Bijdrage (1598, zonder plaatsaanduiding): 'Sans Varier' (zonder te veranderen).

Fol. 57

SCHROOTZ, P[eeter, volgens het register]. In de hand van waarschijnlijk Gillis Anselmo staat in het Italiaans aangetekend dat deze heer aan het eind van het jaar 1599 luitenant in Westfalen was van Georg Eberhard, Graaf van Solms.

Bijdrage (1598, zonder plaatsaanduiding): Twee Franse teksten over de liefde, en ertussenin: 'Vive l'Amour'. Verder zijn devies: 'En Esperance' (in hoop).

Fol. 58

BUBB, William. Waarschijnlijk ook een officier. Zijn bijdrage staat op de bladzijde voor die van een andere officier, op dezelfde dag geschreven te Gorkum.

Bijdrage (15 november 1601, Gorkum): Een cryptisch Engels gedicht, waarin gegoocheld wordt met levenden en doden, als raadsel bedoeld, en zijn devies: 'Quo fata vocant' (waarheen het lot mij roept).

Fol. 59

BLOYS, dict TRESLONG, J[asper] de, Heer van Oudenhoorn en Petegem (1576-1650, uit een bastaardtak van het geslacht de Blois). Hij was een zoon van de geuzenadmiraal Willem Bloys van Treslong, de veroveraar van Den Briel in 1572. Zelf was hij kapitein in dienst van de Staten-Generaal en commandant van het slot Loevestein (bij Gorkum).

Bijdrage (15 november 1601, Gorkum), op dezelfde dag als William Bubb (fol. 58): 'Constance obtient' (standvastigheid overwint). 'Les armes et l'amour me contenteront ung jour. Jamais Aultre' (De wapenen en de liefde zullen mij eens tevredenstellen. Nooit een ander).

Fol. 59

FOY, [Tibout] De. Op dezelfde bladzijde, in de rechterhoek onderaan, als de bijdrage van Bloys van Treslong, dus misschien ook op 15 november 1601 te Gorkum, en misschien was hij ook een militair. Over hem is verder niets bekend.

Bijdrage (zonder datum of plaatsaanduiding): 'Mon toujours' (altijd de mijne).

Fol. 60

NANSIUS (Nans, Nants, Nantius), Franciscus (François) (overleden 1602), arts. Ca. 1584 kwam hij met zijn vader, François Nansius de Oude, en zijn vrouw uit Brugge naar Middelburg. In 1593 werd hij stadsdokter in die stad.

Bijdrage (3 Kal. Sept. (= 30 augustus) 1601, Middelburg): Een Latijnse spreuk over de wisselvalligheid van het lot, en een citaat over de verderfelijkheid van de oorlog, en de vrede als het beste dat de natuur aan de mens heeft gegeven, opgedragen aan zijn vriend Aegidius Anselmo, ter herinnering.

Fol. 65

SOMER, Jehan (in het register: Jean). Misschien een lid van de Veerse familie Zomer. Gillis was van 5 t/m 9 november in Middelburg, dus Jehan Somers bijdrage moet daar ook geschreven zijn.

Bijdrage (8 november 1601, zonder plaatsaanduiding): Moeilijk leesbare Italiaanse tekst, daaronder zijn devies 'Altyt Somer'. Misschien was hij een studievriend.

Fol. 67 recto

PALAVICINA, Anna (1568-1626), halfzuster van Gillis Anselmo's moeder, uit het derde huwelijk van Gillis Hooftman, geboren in Antwerpen, overleden in Engeland. In 1591 trouwde zij in Frankfurt met een weduwnaar, de van oorsprong Genuese financier Horatio Palavicino. Al jong was hij naar Antwerpen gegaan, waar hij waarschijnlijk met de familie Hooftman bevriend raakte. Daarna vestigde hij zich in Londen. Hij leende veel geld aan Koningin Elizabeth en vervulde diplomatieke opdrachten voor haar. In 1587 werd hij door haar geridderd. Na zijn dood in 1600 hertrouwde Anna in 1601 met Sir Oliver Cromwell, de oom van de toekomstige Lord Protector.[39] Misschien heeft Gillis zijn zeven jaar oudere tante in 1596 in Engeland bezocht, want in datzelfde jaar, op 28 september, schreef zijn vriend John Heydon te Norwich een bijdrage in zijn album (fol. 34 recto).

39 Gegevens ontleend aan de in noot 2 genoemde genealogie, met correcties uit de *Dictionary of National Biography.* Tijdens de korte regering van de katholieke koningin Mary inde hij de pauselijke belastingen. Na haar dood werd hij protestant en eigende zich het voor de paus ingezamelde geld toe.

Bijdrage (1596, zonder plaatsaanduiding): ‘Le temps se passe’ (de tijd gaat voorbij). Op dezelfde bladzijde heeft haar zuster Marguerite twee jaar later haar bijdrage geschreven, evenals haar latere echtgenoot, Nicolaas van der Aa, in 1601.

Fol. 67 recto

HOOFTMAN, Marguerite (Margaretha) (1572-1628), halfzuster van Gillis Anselmo's moeder, drie jaar ouder dan hijzelf. Zij trouwde in 1599 in Den Haag, waar haar moeder na de dood van Gillis Hooftman met haar minderjarige kinderen was gaan wonen, met Nicolaas (van Randerode) van der Aa. Ook hij heeft een bijdrage op dezelfde bladzijde geschreven, twee jaar na hun huwelijk.

Bijdrage (1598, zonder plaatsaanduiding): Een tweeregelig Frans vers: 'Les ames sans fermeté /N'est rien que sanité'. Tussen de regels een monogram en tekeningetjes, zoals bij haar zuster Beatrice (fol. 34 recto). Bedoelde zij dat een zwakke geest veroorzaakt wordt door een zwakke gezondheid?

Fol. 67 recto

AA, N[icolaas] (in het register Nicolas) van Randerode van der, echtgenoot van Margaretha Hooftman (zie hierboven), dus oom van Gillis Anselmo, kapitein van de garde van Prins Maurits.

Bijdrage (19 november 1601, zonder plaatsaanduiding, maar waarschijnlijk in Den Haag, waar Gillis op 24 november was): 'Sans Aultre' (zonder een ander), en een paar tekeningetjes van symbooltjes.

Fol. 67 verso

HAULTAIN, Guil[laume] DE ZOETE, Heer van (overleden in 1637), luitenant-admiraal van Zeeland, misschien familie van Philippe de Zoete, Heer van Villers, echtgenoot van Gillis' tante Beatrice.

Bijdrage (19 november 1601, zonder plaatsaanduiding, waarschijnlijk in Den Haag): 'En Attendant' (in afwachting).

Fol. 68

STRALEN, Gosuinus a (van) (in het register Gooswyn). Waarschijnlijk een familielid van Antoon van Straelen, die een zoon was van Goswin van Straelen. Antoon van Straelen was een protestantse burgemeester van Antwerpen, die in 1568 op last van Alva werd onthoofd.

Bijdrage (18 november 1601, zonder plaatsaanduiding): Latijnse tekst over het voortsnellen van de tijd, geschreven als teken van zijn vriendschap met Aegidius Anselmo.

Als Gillis op 19 november in Den Haag was (zie fol. 67 recto en verso en 90 recto), moet hij daar ook een dag eerder zijn geweest.

Fol. 69 recto

HOOFTMAN, C[ornelis] (1570-1632), geboren te Antwerpen uit het derde huwelijk van Gillis Hooftman, halfbroer van Gillis Anselmo's moeder. Over zijn beroep is niets bekend, maar hij werd door koning Jacobus I van Engeland (dus na 1603) tot ridder geslagen. In 1627 woonde hij in Zevenbergen (N.Br.). In 1632 overleed hij ongehuwd in Den Haag.

Bijdrage (zonder datum, zonder plaatsaanduiding, op dezelfde bladzijde als Anne Hooftman): 'Durate' (volhard).

Fol. 69 recto

HOOFTMAN, Anne (levensdata onbekend). Dit kan niet Gillis' tante Anna Palavicina zijn (fol. 67 recto); het gaat waarschijnlijk om een nichtje, een dochter of kleindochter van een van de broers van Gillis Hooftman.

Bijdrage (zonder datum, zonder plaatsaanduiding): 'Sans changer' (zonder te veranderen) en vier monogrammen.

Fol. 69 verso

Een anoniem, ongedateerd vierregelig gedicht:

> Ou tost ou tard il faut aymer
> qui vous retarde, il vous abuse
> le vieil amour est a blamer
> mais le jeu a bon excuse.

Fol. 89 verso en 90 recto

PANHUYSEN, Jo. (Johannes) (1575-1616), broer van Bartholomeus Panhuys(en), (zie fol. 20), achterneef van Gillis Anselmo. Geboorte te Antwerpen vermeld in Memorieboek,[40] p. 140. Hij en zijn broer Bartholomeus waren adviseurs van Prins Maurits. Zij hadden hun blik verruimd door studie aan vele bekende Europese universiteiten. In 1592 schrijft hij zich in te Heidelberg, in 1596 gaat hij rechten studeren in Leiden. In juli 1599 promoveert Johannes te Orléans tot doctor in de rechten (Memorieboek p. 144). Op 2 december 1602 wordt hij als advocaat toegelaten door het Hof van Holland, in 1615 benoemd tot thesaurier en rentmeester-generaal van Prins Maurits. In 1615 hertrouwt hij als weduwnaar met een dochter uit een Antwerpse koopmansfamilie, eveneens in 1585 na de val van die stad geëmigreerd.

40 J.W. ZONDERVAN (1985), *o.c.*, zie hierboven noot 25 en Fol. 20

Bijdrage (24 november 1601, Den Haag) met een pentekening van een soort distilleertoestel (voor alcohol?) met een tuitje aan het bovenstuk, waaruit een vloeistof druppelt in een kannetje. De verklaring die erbij staat is onbegrijpelijk: ‘sic annus

absenti'. Verder een spreuk: 'Malo esse quam bibere mortuus' (ik wil liever eten dan als dode drinken). Hij schreef dit een half jaar voor Gillis Anselmo's dood. De bedoeling van deze spreuk is niet duidelijk. Verder een Latijnse tekst en opdracht aan Egidius Anselmo.

Fol. 92 recto - 96 verso

Aantekeningen over geboorten, huwelijken en sterfgevallen, bijgehouden tussen 1637 en 1651, door Samuel Godin, eerst in de Beemster, na 1644 in Haarlem. Hij was een zoon van Samuel Godin en Anna (Anneken) Anselmo, Gillis' zuster, die zijn album amicorum geërfd moet hebben.

Fol. 101 verso

Een anoniem, ongedateerd Frans gedicht van 10 regels, waarin aanbevolen wordt om aan de goden de beoordeling over te laten over wat goed of slecht voor ons is. Zij houden meer van de mens dan hij van zichzelf houdt. De laatste drie regels luiden:

Et quand par un transport d'aveuglement extreme
Nous souhaitons femme ou enfant
Il[s] scavent s'ils seront vertueux ou mechants

Misschien heeft een van de personen waarvan de naam in het register staat, maar waarvan geen bijdrage in het album voorkomt (Joannes Radermacher of Georg Hungersford, zie hieronder) dit geschreven, of misschien heeft Gillis dit vers zelf genoteerd, omdat het hem trof. Had het iets te maken met een ongelukkige liefde? Gillis Anselmo overleed ongetrouwd, op 26-jarige leeftijd.

Fol. 103-105

Register in alfabetische volgorde van de voornamen van de inscriptoren, zonder aanduiding van de bladzijden (de E van Emanuel van Meteren staat achteraan).

Vier van de in dit register genoemde personen hebben hun eventuele bijdrage niet gesigneerd. Hendrick Vroom en Hendrick Goltzius zijn waarschijnlijk degenen die folio 2 en 10 recto hebben geïllustreerd. Over Georg[e?] Hungersford is niets bekend. Dit is bepaald niet het geval met Joannes Radermacher (1538-1617).[41] Hij was een vriend en zakenpartner van Gillis Hooftman, en trouwde met een nichtje van hem, Johanna Racket. Hij behoorde eveneens tot de vriendenkring van Plantijn.

41 K. BOSTOEN, *o.c.*

Conclusie

Over de oorspronkelijke eigenaar van het *album amicorum*, Gillis Anselmo, is weinig bekend. Het is verleidelijk om uit de inhoud van de bijdragen enkele conclusies te trekken over zijn korte levensloop en zijn karakter. Vooralsnog is een aantal van die conclusies speculatief, maar het is mogelijk dat later nog aanvullende gegevens gevonden worden die een steviger basis kunnen geven.

Hij moest zich op tienjarige leeftijd uit zijn vertrouwde omgeving in Antwerpen losrukken. Ongeveer negen jaren woonde het gezin in Hamburg/Stade. In 1594, toen hij 19 jaar oud was, het jaar waarin hij zijn album aanlegde, vestigden zijn ouders zich in Haarlem en ongeveer vier jaar later, na de dood van zijn moeder, ging het gezin naar Zeeland. Uit het feit dat verschillende inscriptoren hem betitelen als ‘doctus’, ‘doctissimus’ of ‘voortreffelijk in wetenschap’ valt af te leiden dat hij een universitaire studie achter de rug had, maar waar hij had gestudeerd is onbekend. Gegevens over een eventuele Hamburgse schoolopleiding zijn bij een brand in de negentiende eeuw verloren gegaan.[42] In het Leidse *album studiosorum* komt zijn naam niet voor. Het is niet aannemelijk dat een zoon uit een recent uit de Zuidelijke Nederlanden geëmigreerd gezin in Leuven zou zijn gaan studeren, zoals zijn 13 jaar jongere broer, de vermaarde jurist Antonio Anselmo Jr., later deed. Waarschijnlijk heeft hij aan een of meer Duitse universiteiten gestudeerd, en, gezien zijn kennis van het Italiaans, mogelijk in Siena of Padua, net als zijn achterneef Bartholomeus Panhuysen. Het karakter van enkele van de bijdragen suggereert dat zij door studievrienden geschreven werden, maar niet tijdens hun verblijf aan een universiteit.

Een andere vraag is, of hij na zijn studie een beroep heeft uitgeoefend. Een tiental bijdragen is geschreven in Middelburg, tussen 1598 en 1601, de meeste door hoogwaardigheidsbeklederes, met wie hij kennelijk goed bevriend was. Mogelijk had hij hen leren kennen door een functie die hij misschien in Middelburg bekleedde. Enkelen van hen hadden eveneens hun wortels in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn vader zou dus ook al langer met hen bevriend geweest kunnen zijn, en via hen met hun collega's-bestuurders. Merkwaardig is dat een groep buitenlandse hoge officieren, in dienst

42 Deze mededeling dank ik aan Prof. Dr. G. Hatz te Hamburg.

van de Staten-Generaal, ook tot de inscriptoren behoort, overigens zonder opdracht of vriendschapsbetuiging bij hun bijdragen, die meestal alleen uit een devies of motto bestaan. Een aantal daarvan, of misschien wel allemaal, bezocht Gillis in Gorkum. Verscheidene van die bijdragen zijn op dezelfde dag of zelfs op dezelfde bladzijde opgeschreven. Had hij hen ontmoet bij familiebezoek, bijvoorbeeld aan de man van zijn tante Margaretha, Nicolaas van der Aa (zie fol. 67 recto), die kapitein was van de garde van Prins Maurits? Diens bijdrage is vier dagen later gedateerd dan die van enkele andere militairen in Gorkum, en zonder plaatsaanduiding.

Twee artsen, allebei afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, schreven in Gillis' album, een daarvan vlak voor zijn dood. Leed hij al langer aan een kwaal? Wij kunnen er slechts naar gissen. Enkele bijdragen (bijvoorbeeld op fol. 20, en twee anonieme gedichten op fol. 69 verso en 101 verso) doen vermoeden dat hij ongelukkig was in de liefde, maar ook dit berust zuiver op speculatie.

Samenvattend kan gezegd worden dat de bijdragen getuigen van vriendschap en genegenheid voor Gillis, en respect voor zijn geestelijke gaven. Hij komt eruit naar voren als een sympathieke en intelligente jongeman, met culturele belangstelling, die ook niet wars was van vrolijkheid. Zijn overlijden op 26-jarige leeftijd betekende niet alleen een verlies voor zijn familie en vrienden, maar ook voor zijn nieuwe vaderland.

Index op de namen van de inscriptoren

(de getallen verwijzen naar de albumbladzijden)

Aa, N. van der, 67 r.
Artopoeus, J., 21
Bloys dict Treslong, J., 59
Borre, J. van, 38
Bubb, W., 58
Caitus, A., 12
Castor, R. a, 14
Coignetus, M., 30 v. en 31 r.
Foy, T. de, 59
Godin, S., 92 r. - 96 v.
Goltzius, H., 10 r.
Goorle, A. van, 35

Gruutheere, F. de, 56
Haultain, G. de, 67 v.
Heydon, J., 34 r.
Hooftman, A., 69 r.
Hooftman, B., 34 r.
Hooftman, C., 69 r.
Hooftman, M., 67 r.
Huyssen, J., 42
Jonge, B. de, 47
Meteren, E. van, 10 v. en 11 r.
Nansius, F., 60
Palavicina, A., 67 r.
Pallaeologus, L.E., 8
Paludanus. B., 27
Panhusius, B., 20
Panhuysen, J., 89 v. en 90 r.
Perez, L., 10 r.
Ragius, O., 13
Schrootz, P., 57
Solms, F. van, 55
Solms, G.E. van, 55
Somer, J., 65
Stralen, G. a, 68
Taymon, S., 40
Valcke, J., 39 v.
Vroom, H., 2?
Warck, J. van de, 41
Ximenes, E., 32
Zoete, Ph. de, 34 v.
Zoete, G. de (zie Haultain), 67 v.

Chronologische lijst van bijdragen

s.l. = sine loco, (zonder plaatsaanduiding)

1594, Prid. Non. Martii (6 maart), s.l., B. Panhusius
1595, s.l., J. Artopoeus
1595, s.l., L. Perez
1596, s.l. (Londen?), A. Palavicina
1596, 28 september, Norwich, J. Heydon
1596, s.l., B. Hooftman
1598, 27 oktober, Den Haag, E. van Meteren
1598, s.l., F. de Gruutheere
1598, s.l., P. Schrootz
1598, s.l. (Den Haag?), M. Hooftman
1598, 16 oktober, s.l. (Den Haag?), Ph. de Zoete
1599, 5 februari?, s.l. (Middelburg?), A. Caitus
1599, 7 februari, Middelburg, O. Ragius
1599, 9 april, Enkhuizen, B. Paludanus
159(9?), 19 september, Middelburg, J. van Borre
1601, 3 Kal. Sept. (= 30 augustus), F. Nansius, Middelburg
1601, 5 november, Middelburg, J. Valcke
1601, 5 november, Middelburg, S. Taymon
1601, 7 november, Middelburg, B. de Jonge
1601, 8 november, s.l., (Middelburg), J. Somer
1601, 8 november, Middelburg, J. van de Warck
1601, 9 november, Middelburg, J. Huyssen
1601, 12 Kal. Nov., (= 21 oktober), Antwerpen, M. Coignetus
1601, 10 Kal. Nov. (= 23 oktober), Antwerpen, E. Ximenes
1601, 15 november, Gorkum, J. Bloys dict de Treslong
1601, 15 november, Gorkum, W. Bubb
1601, 15 november?, s.l. (Gorkum?), T. de Foy
1601, 18 november, s.l., (Den Haag?), G. van Stralen
1601, 19 november, s.l., (Den Haag?), N. van der Aa
1601, 19 november, s.l., (Den Haag?), G. de Haultain
1601, 24 november, Den Haag, J. Panhuysen
1601, s.l., G.E. de Solms
1601, s.l., F. de Solms
1601, s.l. (Delft?), A. van Goorle
1602, 12 mei, Hamburg, R. a Castro
Zes niet te dateren bijdragen

p/a Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Postbus 11028; NL 2301 EA Leiden; Nederland

Benito Arias Montano and the friends from his Antwerp sojourn*

Jeanine de Landtsheer

From May 1568 until May 1575 Benito Arias Montano stayed in Antwerp at the explicit wish of his sovereign.[1] King Philip II had appointed the theologian as supervisor of what was to become Christopher Plantin's masterpiece par excellence, the edition of the *Biblia polyglota* or *Biblia regia*, a project on which the Antwerp printer had already been working for several years before Montanus's arrival in Antwerp.[2] Although Plantin was at first rather suspicious about having a Spanish theologian invested with an Inquisitorial mission looking over his shoulder, the initially awkward contacts soon grew into deference culminating in trust and sincere friendship. The 'guest from abroad' was cordially introduced to the numerous scholars who visited Plantin's press at the Vrijdagmarkt and he became a member of a wide-ranging circle of humanist friends. The collaboration on the *Biblia polyglota* proved to be more successful than anyone had dared to expect - Montano set himself the task of checking proof sheets and writing a number of treatises on biblical philology, geography and history, which were to form the last volume of the *Polyglota*, the *Apparatus.* Moreover, his new surroundings had a stimulating effect and resulted in a number of publications once the *Polyglota* was completed and sent to Rome for papal approval. In 1572 a collection of religious poems, *Humanae salutis monumenta* came from Plantin's press, followed by a metrical, Latin translation of the Psalms, *Davidis Regis ac Prophetae aliorumque sacrorum vatum Psalmi* in 1573 and three pious books, illustrations in verses of engravings from Philip Galle,

* This article is the translated version of a paper I was invited to give on the conference *Benito Arias Montano y su tiempo* (Fregenal de la Sierra (Estremadura, Spain), 15-19 October 2001), organized by Prof. Eustaquio Sánchez Salor (Univ. of Cáceres) and Profs José María Maestre Maestre and Luis L. Charlo Brea (Univ. of Cádiz) in Benito Arias Montano's place of birth. I am indebted to Prof. Charles Fantazzi (Univ. of East-Carolina, Greenville, N.C.) for kindly correcting and improving my English.

1 On Montano's Antwerp period, see B. REKERS, *Benito Arias Montano*, *1527-1598*, *Studies of the Warburg Institute*, 33 (London etc., 1972), pp. 4-8.

2 See the third chapter of REKERS, *Benito Arias Montano*, pp. 45-69 and more recently Baldomero MACÍAS ROSENDO, *La Biblia políglota de Amberes en la correspondencia de Benito Arias Montano (Ms. Estoc. A 902)* (Tesis doctoral, Universidad de Sevilla) (Huelva, 1998) and Ángel SÁENZ-BADILLOS, 'Arias Montano y la Biblia Políglota de Amberes', in *Encuentros en Flandes*, ed. W. THOMAS - R.A. VERDONK, Avisos de Flandes, 6 (Leuven - Soria, 2000), pp. 326-340.

published in 1573 and 1575.[3] Meanwhile Montano in close collaboration with leading theologians from Leuven edited an amended text of the Vulgate.

In the second half of 1574 Montano was called back to his native country, but instead of returning immediately to Spain, he set out for Rome at the beginning of May 1575 in an attempt to reconcile the conservative Cardinals with the *Biblia regia*, unfortunately to no avail. Montano was so disappointed by the vehement opposition against his *Biblia regia* that he begged the royal secretary Gabriel de Zayas to persuade the king to entrust him with another mission in Flanders. Finally he returned to Spain in 1576 to assume his task as curator of the Royal Library at the Escorial, where he was responsible for classifying and expurgating recent acquisitions. The first testimony of Montano's arrival in Spain occurs in a letter from the abovementioned Gabriel de Zayas to Philip II, dated 25 July.[4] Montano's letters reveal his dissatisfaction with this position and his longing to be relieved from all court duties. In February 1578 he was sent to Lisbon, but after his return in April 1579 he was allowed to retire at least partly to the seclusion of Peña de Aracena, where he had acquired a small estate. Far from the intrigues and animosities at the royal court and far from theological disputes, he enjoyed a life of tranquillity surrounded by books, engravings and a garden embellished with plants sent by his friends.[5] Nonetheless, in the summer of 1582 he had to leave his haven of peace to oblige cardinal Quiroga and participate at the provincial Council of Toledo (8 Spetember 1582-12 March 1583), from whence he proceeded to the Escorial and resumed his task at the royal library, until he received the permission to return to Peña de Aracena in 1586. The last decade of his life was for the

3 Viz. *Humani generis*, a collection of biblical stories (1573); *Christi Jesu Vitae* (1573) and *David*, *hoc est virtutis exercitatissimae* (1575). On the joint venture between Montano and Galle, see M. BATAILLON, 'Philippe Galle et Arias Montano. Matériaux pour l'iconographie des savants de la Renaissance', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 2 (1942), 132-160.

4 See T. GONZALEZ CARVAJAL, 'Elogio Histórico del Doctor Benito Arias Montano', in *Memorias de la Real Academia de la Historia*, 7 (Madrid, 1832), pp. 172-173, no 56.

5 In one of the rare letters written to Plantin during his stay in Leiden, Montano acknowledged the arrival of Rembertus Dodonnaeus's *Stirpium historiae pemptades sex sive libri XXX* (Antwerp, 1583), see CCP VII, pp. 103-112, no 1011. [CCP = M. ROOSES - J. DENUCÉ, *Correspondance de Chr. Plantin*, 9 vols (Antwerp, 1883-1918); M. VAN DURME, *Supplément à la correspondance de Christophe Plantin* (Antwerp, 1955)]. Antonio DÁVILA PÉREZ in *La Correspondencia de Arias Montano conservada en el Museo Plantin-Moretus de Amberes* (Tesis doctoral, Universidad de Cádiz, curso 1998-1999) [henceforth abbreviated as CAM] includes a catalogue of plants the Spanish humanist asked his friends to provide him with on 20 November. The autograph of both letter and catalogue is preserved in the British Library, ms. Egerton 2189, f. 4-6. See CAM, pp. 459-470, no 80 (the catalogue on p. 466).

most part devoted to writing and occasional visits to his humanist friends in Sevilla. In spite of the distance between author and printer, Montano would always entrust the publication of his manuscripts to the *Officina Plantiniana.*

That Benito Arias Montano had become close friends with a limited number of humanists from Plantin's circle and that he intended to maintain this relationship is evident from the correspondence written during his sojourn in Rome. Time and again either Plantin or Montano expressed their unhappiness and their longing for the almost daily meetings from the theologian's Antwerp days. One of the first letters Plantin addressed to Montano in Rome opens with the following lines:

> Ex quo hic discessisti, Vir Ill[ustr]is, corpore quidem utcumque valui, animo vero semper fui de te solicitus, timens ne tibi quid accideret incommodi, maxime vero ne famuli novi novas tibi praeter itineris communes molestias afferrent.
> Since you left here, honorable Sir, although I am in good bodily health, I have always been worrying about you, for fear that some inconveniences might befall you, and especially that the new servants might give you troubles other than those to be expected on a journey.

And he continues:

> [...] ex [amicis dolentibus], eos omnes quos in tuis ad me literis nominaveras invitavi ad hortulum ubi, sumpto prandiolo, easdem exhibui litteras quarum exemplar, postquam saepius - rogantibus illis - fuissent iterato non sine lacrymis perlectae, unusquisque sibi postulavit. Ad hoc autem praestandum Iohannem nostrum sibi postulaverunt notarium, quod libenter pollicitus est et praestitit.
> [...] from our unhappy friends I invited all those whom you had mentioned by name in your letter to my garden. We had a light meal and afterwards I showed them your letter, of which each wanted to have his own copy after at their insistance it had repeatedly been read to them not without tears. They asked our dear Johannes [Moretus] to copy it for them, which he willingly promised and did.[6]

After Montano's departure from Antwerp the good relations with Plantin and his circle remained. A number of the acquaintances from the Antwerp period continued to inform their Spanish friend about their lives and their projects. Time and again they appealed to him to promote either

6 Cf. CCP IV, pp. 287-290, no 633 (= CAM pp. 173-178, no 33).

their private interests or the common weal at the royal court, or they begged him to use his experience and his influence to make the king aware of the wretched conditions in the Netherlands and point out possible or necessary remedies. In this article I intend to examine those contacts between Benito Arias Montano and the members of Plantin's circle after his return to his native country. It will become clear that for each correspondent specific aspects can be discerned. The fact that a number of correspondences of the late-sixteenth century is now readily available or almost available has proved a great help in collecting the material for my purpose. Between 1883 and 1918 Max Rooses and Jean Denucé set an example by editing the correspondence of Christopher Plantin;[7] between 1950 and 1954 Marie Delcourt and Jean Hoyoux took care of a major part of the letters of Laevinus Torrentius, bishop of Antwerp from 1587 on.[8] In 1978 the first part of the correspondence of Justus Lipsius came from the press thanks to the collaboration of Aloïs Gerlo, Mon Nauwelaers and Hendrik Vervliet,[9] and finally three years ago Antonio Dávila Pérez edited the correspondence of Montano as preserved in the Antwerp Museum Plantin-Moretus.[10]

The correspondence with Christopher Plantin is by far the largest. Except for the period when Plantin stayed in Leiden, from March 1583 until his return in Antwerp in October 1585, the theologian and the printer carried on a lively correspondence. After Montano's return to Spain the exchange of letters, presents, manuscripts and books was made easier by their mutual friend, the Spanish merchant Luis Pérez, who had established himself in Antwerp but regularly travelled between the Southern Netherlands and Spain, and also by Theodore Pulman, Plantin's agent in Spain and one of the main publishers and booksellers in Salamanca. In the letters both private and public matters are discussed often at length and, of course, they make it possible to follow the progress of Montano's publica-

7 See n. 5. Dávila Pérez's work is a substantial part of the planned edition of the whole correspondence of Montano, planned by the Grupo de Investigación 'Elio Antonio Nebrija' de la Universidad de Cádiz. See also the catalogue of this correspondence elsewhere in this journal

8 Marie DELCOURT - Jean HOYOUX, *Laevinus Torrentius: correspondance*, 3 vols (Liège, 1950-1954) [henceforth DH].

9 *Iusti Lipsi Epistolae*, ed. Aloïs GERLO, Marcel A. NAUWELAERTS and Hendrik D.L. VERVLIET (Brussels, 1978) [further on ILE]. Seven volumes are now available, one (ILE VIII, 1595, ed. Jeanine DE LANDTSHEER) is at the printer and three more are almost finished.

10 See n. 5.

tions and especially of the *Biblia regia.*[11] Yet I will not dwell any further on this, because it really deserves a more extensive study of its own. Instead, I will focus on members of Plantin's circle, viz. Abraham Ortelius, Justus Lipsius, Laevinus Torrentius and Plantin's son-in-law and Antwerp successor, Johannes Moretus.

Montano and Abraham Ortelius (Antwerp, 1527 - Antwerp, 1598)

Ortelius's correspondence, which for its major part has been edited by Hessels, contains seven letters from Montano to the Antwerp cartographer.[12] Yet it is obvious that quite a number of others never reached their destination.

Before we begin our investigation into these letters attention should be drawn to a few other marks of mutual esteem. Already in 1573 Montano had advised king Philip II to honour Ortelius with the title of *geographus regius* (royal geographer). The first written testimony of their friendship dates from the next year, when Montano made an entry in Ortelius's *Liber amicorum*, viz. a poem in four elegiac distichs on f. 16v embellished with a drawing, presumably from Montano's hand, of an idealized, young Archimedes and the subtitle 'Eureka' in Greek capitals with the dedication on f. 17r.[13] Moreover, in Ortelius's estate an autograph of Montano was found consisting of the dedication of the Ortelius's *Theatrum orbis terrae* to

11 Considering the *Biblia regia*, a confrontation of the doctoral thesis of Baldomero MACÍAS ROSENDO, *La Biblia políglota de Amberes en la correspondencia de Benito Arias Montano (Ms. Estoc. A 902)* and that of Antonio Dávila Pérez promises to be very enlightening.

12 See J.H. HESSELS (ed.), *Abraham Ortelii et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum epistulae*, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, 1 (Cambridge, 1887 [= Osnabrück, 1969; Torhout, 1988]). The original letters are now preserved at the Harry Ransom Humanities Research Center of the University of Texas in Austin. For a critical edition with Spanish translation, see Enrique MORALES, 'Las cartas de Benito Arias Montano a Abraham Ortels: edición crítica y traducción a español', *Humanistica Lovaniensia*, 51 (2002), pp. 153-206. To these five letters edited by Hessels Morales adds a sixth dated 3 August [1586], preserved as a draft at the Sweden Royal Library, Ms. Stoc. A 902, ff. 210-210v. A seventh letter, dated 25 November 1594 and never edited before, is preserved in Wroclaw University Library, Ms. R. 2177, ff. 2v-3v. I thank Dr Morales for allowing me to use an earlier version of his text before my article was sent to the press.

13 See J. PURAYE *et al.* (eds), *A. Ortelius*, Album amicorum: *édition facsimilé avec notes et traduction*, *De Gulden Passer*, 45-46 (1967-1968) [separate edition (Amsterdam, 1969)], pp. 21-22 and Morales, pp. 154-155. See also Enrique MORALES LARA, 'Españoles en el *Album amicorum* de Abraham Ortels: un poema de Arias Montano. Furió Cerol. Álvar Núñez', *Revista Agustiniana*, 39 (1998), 1029-1056.

King Philip II. This was probably meant to replace the one in the *editio princeps* (1570), from the Latin edition of 1574 onwards, although it was never used.[14] Furthermore, both friends courteously referred to their mutual esteem and affection in their works. In 1586 Ortelius dedicated his *Hispaniae veteris descriptio*, a description of Spain in Roman times, which Montano had worked out for him, to his learned Spanish friend.[15] A few years later Montano on his turn had his commentary to Psalms VIII and XXIII dedicated to Ortelius.[16]

The correspondence between Montano and Ortelius is by far the most personal of the four considered in this article and proves clearly that the two humanists were close friends. Still in Rome, the Spaniard wrote to his friend in Antwerp:

> Literae tuae quamvis tardius mihi redditae, tamen gratissimae contingerunt utpote eius viri manu conscriptae quem ego inter charissima nostri Belgii pignora habeo cuiusque memoria mihi perpetuo in pectore infixa haeret et nomen frequentissime in bonorum doctorumque virorum celebritate et colloquio me referente auditur, quae una solaque res consolationem aliquam mihi affert in hoc gravissimo vestri omnium quos istic amo desiderio, quod me perpetuo excruciat. Vix credi potest, mi Orteli, quam arctis charitatis vinculis tibi tuique similibus devinctus sum, quibus eo gravius premor quo longius a vobis absum.
> Your letter, in spite of its late arrival, was most welcome to me, since it was written by the man I reckon among my dearest friends in the Netherlands. His memory is forever rooted in my heart and his name can be heard continuously when I refer to him during meetings and conversations with worthy and learned men, the only thing to give me some comfort in my painful longing for all of you who are dear to me there in Antwerp, a longing which constantly torments me. One can hardly believe, my dear Ortelius, how close the bonds of love are, which unite me with you and others like you. The greater the distance between us, the stronger my affection.[17]

14 Cf. Hessels, pp. 878-879, no 373 and Morales, pp. 155-156.

15 Cf. *Parergon sive veteris geographiae aliquot tabulae*, *X: Hispania* (left corner, under): 'Summo theologo D[omi]no Benedicto Ariae Montano, viro linguarum cognitione, rerum peritia et vitae integritate magno Abraham Ortelius amicitiae et observantiae ergo D[ono] D[edit]. Montano's information was worked out in two maps, published in *Additamentum quartum theatri Orteliani* (Antwerp, 1590).

16 See *In XXXI Davidis Psalmos priores commentaria* (Antwerp, 1605), p. 48, dated on 5 July 1592 and pp. 244-245, dated on 10 September 1597 and quite recently *Benito Arias Montano. Comentarios a los treinta y un primeros salmos de David*, introd., ed., transl. into Sp. and annot. by M.A. SÁNCHEZ MANZANO, Heb. voc. by Emilia FERNÁNDEZ TEJERO, 2 vols (Léon, 1999), 1, pp. 196-197; 2, pp. 100-103. See also M. Asunción SÁNCHEZ MANZANO, 'Lengua y estilo en las dedicatorias a *los Comentarii in XXXI Prioris Davidis Psalmos de Arias Montano'*, in: *Humanismo y pervivencia del mundo clásico. Homenaje al Profesor Luis Gil*, ed. J.M. MAESTRE MAESTRE, J. PASCUAL BAREA y L. CHARLO BREA, 3 vols (Cádiz, 1997), II, pp. 555-560. In both letters Montano draws a parallel between the rambles of Ortelius's patron saint Abraham on his way to the Promised Land and the roves-on-paper with which Ortelius explores the wide world.

17 Cf. Hessels, pp. 138-141, no 62 (28 February 1576); Morales, pp. 159-169.

He further expressed his wish to be released from duties at court and to retire into private life, so that he might possibly return to the Netherlands, but he urged Ortelius to mention this wish only to a limited number of Antwerp friends, and definitely not to any Spaniard.

The correspondence also indicates that the Spanish theologian must have been a frequent guest at the home of Ortelius, who lived around the corner from Plantin, in the Kammenstraat, Montano characterizes his own study as 'nostrum Naturae et artis theatrum, Musaei tui divitiis et elegantiis longe inferiore' (Our cabinet of natural history and art, far inferior to the richess and elegance of yours)[18]. Besides the usual greetings to the humanist friends in Antwerp, the letters also include regards for Ortelius's mother and sister.[19] Moreover, Montano refers to a painting of the Dormition seen in Ortelius's house and even asks for a copy, which was indeed made in copper by another Antwerp friend, engraver Philip Galle.[20] The letters seem to have been accompanied by presents: silver grains from America, a small silver box with two rings, one of them a golden ring with an emerald meant for Ortelius's sister, pieces of bezoar stone,[21] sometimes encased in gold, which Ortelius was recommended to wear as an amulet against melancholy, or a remedy from the West Indies supposed to be a cure against wounds inside the mouth. Ortelius for his part sent a portrait medal engraved in silver, engravings with allegorical or literary subjects, and portraits of the Antwerp friends including the late Plantin, all of them made by the aforementioned Philip Galle. He also took care of the mail which scholars living in the German Empire asked him to forward to Spain.[22] Thus, for instance, the botanist Carolus Clusius, who also had his works published by the *Officina Plantiniana*, urged Montano via Ortelius to purchase any new books on herbs and therapeutic plants growing in the Eastern and Western Indies and shared the interest of Montano and the circle of his Sevilla friends in botany.

18 Cf. Hessels, pp. 683-685, no 288 (26 April 1596); Morales, pp. 199-205.

19 Cf., for instance, Hessels, pp. 138-141, no 62; Morales, pp. 159-169, and Hessels, pp. 469-472, no 195 (10 April 1591); Morales, pp. 191-197.

20 Cf. *ibid.*, pp. 427-432, no 177 (30 March 1590); Morales, pp. 185-189. Montano acknowledges its arrival in the above-mentioned letter of 10 April 1591.

21 It seems that in 1568 one of the first 'conquistadores' of Peru, Pedro de Osma, discovered this stone. About a dozen was sent to the Sevillan physician Nicolás Monardes, who set out to write a treatise on its healing qualities at once: *Tratado de la piedra bezoar y de la yerva escuerçonera.* Besides the qualities attributed to the stone by Montano in his letter to Ortelius, should be added its effect against melancholy.

22 Probably their letters reached Antwerp via Plantin's agents at the bi-annual book fair of Frankfurt.

Montano felt extremely grateful for Ortelius's letters for 'Writing always dispells the feeling of loneliness which comes over me through my absence from you and other like-minded friends. Meanwhile you enliven me with your gifts and the tokens of your generosity and friendship.'[23] Of course, both friends offered each other copies of their works as well and Montano was always on the outlook for material which might be useful for Ortelius's maps. For instance, before coming to Spain he asked mathematician and globe-maker Johannes Baptista Raimundus in Rome to provide him with a copy of the beautiful map of China he owned, and back in Spain he suggested emendations to the commentary of Ortelius's map of the kingdom of Valencia. He congratulated his friend on the increasing number of new maps in his work and even went as far as to warn him to avoid unnecessary references to the Inquisition: 'Consulo praeterea ac moneo ut quantum fieri possit ab inquisitionis mentione perpetuo supersedeas, nisi quod fortassis in illius iudicii commendationem res ac tempus attulerit!'[24]

Montano and Justus Lipsius (Overijse, 1547 - Leuven, 1606)

The correspondence with Justus Lipsius is very interesting because it is a testimony of Montano's open-mindedness concerning religion. Moreover, the theologian shows a sincere concern for Lipsius's well-being.

Although the first preserved letter stricto sensu between both scholars dates only from September 1592, they knew one another much earlier and probably met at the occasion of a visit of Lipsius at Plantin's. Lipsius also showed his esteem for Montano in those early years by including him among the addressees of his *Epistolicae quaestiones*, a collection of fictitious letters each containing critical annotations to ancient Greek or Latin authors, particularly to Livy, and edited by Plantin in 1577.[25] In it Lipsius stressed that his correspondent had attained the summit of scholarship by becoming one of the leading theologians and an expert in foreign, i.e. ancient, languages such as Hebrew, Syriac, Chaldaean, and even Arabic. His

23 Cf. *ibid.*, pp. 683-685, no 288 (26 April 1596); Morales, 199-205.
24 Cf. Hessels, pp. 427-432, no 177 (30 March 1590); Morales, 185-189.
25 *Iusti Lipsi Epistolicarum quaestionum libri V*, *in quis ad varios scriptores*, *pleraeque ad T. Livium*, *notae* (Antwerp, 1577). Montano's letter is IV, 1.

knowledge of those languages was both passive and active, as was proved by the pious and elegant *Carmina sacra.* This was followed by a few emendations to Livy XXIV.

Early in 1578 Lipsius accepted an invitation of his friend Janus Dousa and moved from the war-ridden Southern Netherlands to the anti-Spanish and Calvinist Leiden University. Of course, keeping up a correspondence between his new place of residence and Spain was quite impossible for an immigrant from the Spanish provinces! Nonetheless Montano never reproached Lipsius for his 'change of climate'; he questioned neither his orthodoxy nor his loyalty towards the King, but defended him against attacks. The best illustration of this attitude is expressed in a letter to Christopher Plantin, written shortly after the latter's return to Antwerp.

> [Lypsianarum epistolarum] fasciculus mihi gratissimus, ut Lypsii scripta omnia et Lypsius ipse, cuius et virtutem et pietatem ego numquam in dubium vocari passus sum ubicumque fuerim. Sed scis qualia hominum iudicia sint, hominum dico qui nulli alii integram laudem tribui vellent quam sibi ipsis, qua tamen vel hoc ipso invidiae vitio sunt indignissimi. Vix quicquam de cuiuspiam viri eruditione vel ingenio vel industria praedicari occipitur, quin sit aliquis qui vel neget illum illo loco recte de religione sentire, vel - cum modestissime agere videatur - hoc modo non dubitet: 'Fierine potest ut ille catholicus sit qui illic vivat?' Quod tamen ita redarguere soleo silentioque involvere: 'Tu ergo si, qua sorte vel ratione illuc migrare cogeris, catholicus non viveres, religionem quam primum abiurares, quam nunc, quia hoc loco es, colere te putas firmissime, quasi vero religio locum sequatur et non animo infixa haereat?'
> The packet of Lipsius's letters was most welcome to me, as all of his writings are, as well as Lipsius himself, for wherever I was, I have never allowed any doubt ever to be cast upon either his virtue or his piety. But you know the judgement of men, men I mean, who do not want to sing the praise of anyone, except their own, a praise of which they are totally unworthy because of this sin of envy. One can hardly start commenting on anyone's [i.e. Lipsius's] erudition or talents or diligence, but that someone points out that in that matter he is wrong from the point of view of religion, or - though he seems to be acting very reasonably - will not hesitate to say: 'Could it be possible that anyone living over there could be a Catholic?' To such faultfinders I always retort and I silence them as follows: 'Thus if by some fate or for some reason you are forced to move to those parts, you wouldn't live there as a Catholic, you would immediately renounce the faith which you are claiming to profess absolutely now, just because you are living here, as if faith comes with the neighbourhood and is not deeply rooted in one's heart?

Once Montano was acquainted with Lipsius's decision to leave the Calvinist University of Leiden and return to the Catholic South, namely, to the University of Leuven, he anticipated only too well the difficult times full

of unremitting suspicion which lay before him. He expressed his concern in a fictitious letter,[26] the dedication of his commentary on Psalm VII, because its second verse, 'Salvum me fac ex omnibus persequentibus me et libera me' reminded him of the situation awaiting Lipsius in the South. That people who merit everyone's praise should have to renounce it and even encounter envy, he wrote, is a sore as old as humanity. Lipsius shouldn't let himself be deterred by such mean, pusillanimous criticism. The Lord would be the ultimate judge of his deeds. At the same time Montano sent him a letter - not preserved - together with a present, congratulating him on his return to Leuven and even inviting him to Spain, which was highly appreciated by Lipsius, who wrote in his answer:

> [...] invitas me in Hispaniam et tuam urbem, imo domum, nec ut hospitem aut amicum, sed (eo verbo utendum est) quasi filium et - quis mihi credet? - te vivo rerum tuarum consortium, mortuo successionem ex asse offers!
>
> You even invite me to Spain and to your city, yes, even to your house, not as a guest or a friend but (there is no other word for it!) as if I were your son, and - who would believe me? - to share your life as long as you live and to become your successor after you passed away.[27]

Lipsius was pleased, not so much by the small present and the invitation, but by the implicit encouraging value judgement given by one of the leading Spanish theologians in spite of his thirteen years stay in anti-Spanish Leiden.

More than a year later Montano reached for his quill again and sent Lipsius a second letter and present via Plantin's dear friend, the Antwerp merchant, Luis Pérez. Lipsius was addressed as 'viro cum primis pio ac pietatis constantia mille modis explorato ac probato' (a singularly pious man, the constancy of whose faith has been confirmed and appoved in a thousand ways). Referring to what he wrote to Plantin several years before, he pointed out once more that he had never tolerated any backbiting on Lipsius's account as long as he was in Leiden, nor had he ever had any doubts about his orthodoxy. And he asserted that Lipsius was held in high esteem in Seville's humanist circle.[28] Together with his answer, Lipsius sent

26 See *In XXXI Davidis Psalmos priores commentaria* (Antwerp, 1605), p. 37 edited as ILE V, 92 06 24. See also Alejandro RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles* (Madrid, 1966), pp. 40-41.

27 Cf. ILE V, 92 09 05 A, ll. 6-9.

28 Cf. ILE VI, 93 12 25 A, with a reference to MPM, Arch. 76, pp. 101-108 (= CAM pp. 511-523 (1 February 1586), no 89).

Montano a copy of his *De cruce*, a treatise with both a pious theme and purpose, but which nonetheless was not considered to be a work of theology. 'I will stay within the boundaries of my profession - i.e. literature, and this is the only title I use - for I agree with "Let the cobbler stick to his last", as they say!'[29] He informed Montano that he was still devoting his time to historiography and ashed his advice about dedicating one of his treatises to the Crown Prince, a matter in which he still missed Plantin's sound advice.[30] In his answer Montano apologized for not writing more regularly; he praised the Leuven humanist for his *De cruce*, wished him good luck with his new house and garden, and encouraged him to edit either a collection of references to plants in ancient authors or, as was suggested by a number of his learned acquaintances, a history of drama. He further agreed that it would be a good idea to offer one of his works to the future King Philip III.[31]

In the last letter of their correspondence[32] Montano expressed his alarm and disappointment upon hearing about the disgraceful way Lipsius was treated in Leuven, although both members of the University Board and prominent politicians had assured him that Lipsius would be well provided for. Since the situation seemed to be quite the opposite - Lipsius was still earning only a mere pittance compared to his wages in Leiden and often complained about the irregularity of his payment - Montano had immediately sent a copy of part of Lipsius's complaint to García Figueroa, chamberlain to King Philip II. He urged urging him to defend Lipsius's cause with Juan de Idiáquez, one of the King's influential secretaries, by pointing out that, in spite of a number of honorable and alluring invitations from

29 On this treatise, see my article 'Justus Lipsius's *De Cruce* and the Reception of the Fathers', in *Neulateinisches Jahrbuch*, 2 (2000), 97-122. See ILE VII, 94 03 01, ll. 9-13: 'Emisi his diebus libellos de Cruce, quos ad te mitto. Opus arg[umen]to et fine pium, reipsa non altum aut eruditum. Quid enim in hac materie reconditi? Et si esset, a vobis magis id theologis explicandum erat. Ego intra limites professionis meae (quae litteraria est, nec alium titulum inscribo) mansi et super plantam, quod d[icitu]r, nolui evagari.'

30 In 1594 and 1595 Lipsius was totally occupied with two treatises on ancient warfare, viz. *De militia Romana*, on Roman army practice (Antwerp, 1595) and its sequel, the *Poliorcetica*, on sieging and defending towns in the Roman age (Antwerp, 1596). On the former, see J. DE LANDTSHEER, 'Justus Lipsius' *De militia Romana*: Polybius Revived, or How an Ancient Historian was turned into a Manual of Early Modern Warfare', in *Recreating Ancient History. Episodes from the Greek and Roman Past in the Arts and Literature of the Early Modern Period*, ed. Karl ENENKEL, Jan DE JONGHE en Jeanine DE LANDTSHEER, *Intersections*, 1 (Leiden: Brill, 2001), pp. 101-122.

31 See ILE VII, 94 11 26. Lipsius dedicated, indeed, his *De militia Romana* to the Crown Prince, see its dedicatory letter, ILE VIII, [95 04 21] P.

32 ILE X, 97 08 05 A, an answer to a lost letter from Lipsius.

abroad, the famous humanist had preferred to settle in his country, as a loyal subject of the king.

Montano and Laevinus Torrentius (Ghent, 1525 - Brussels, 1595)[33]

The correspondence with Laevinus Torrentius presents a different aspect again. There is, of course, a personal touch in these letters, but in the course of the years - especially after Torrentius's enthronement as bishop of Antwerp, when he had exchanged the relative security of the principality of Liège, protected by the Emperor, for the insecurity and poor economic conditions of the Southérn Netherlands - Torrentius would call upon Montano as the influential counsellor who had the ear of king Philip II:

> Occurrent enim saepe multa quae te scire nobis proderit, ne occasio transeat qua apud Regem opt[imum] max[imum] hoc nostrum Belgium summa nunc commiseratione dignum iuvare possis, praesertim ecclesiasticis in rebus, quibus recte semel constitutis, cetera quoque melius succedent.
> For there will often occur many events which it will be profitable to us for you to know. In this way you will not allow any opportunity to pass to succour our dear country of Belgium deserving of the deepest commiseration with the best and greatest of Kings, particularly in ecclesiastical matters, for once they are settled, the rest will proceed more smoothly too.[34]

Although Torrentius was living in Liège as a secretary to the Liège prince-bishop Gerard van Groesbeeck during the years Montano was involved in the supervision of the *Biblia regia*, they undoubtedly met at Plantin's, who was the publisher of Torrentius's works, and probably also at political meetings in Brussels. On one occasion they even travelled to Rome together. Thanks to manuscript 15704 in the Brussels Royal Library[35] the drafts of twenty letters from Torrentius to Montano, written between 1584 and 1595, have been preserved.[36] Yet the correspondence must have been

33 On Torrentius, see also L. Charlo Brea, 'Aproximación al latín de Torrencio', *Calamus renascens*, 1 (2000), 69-79.

34 Cf. DH II, pp. 202-203, no 402 (27 April 1588), ll. 18-22.

35 This manuscript has been edited for its major part by Marie Delcourt and Jean Hoyoux (scil. DH).

36 Torrentius also addressed a fictitious letter to Montano, viz., the dedication of Goropius Becanus's *Opera hactenus in luce non edita* (Plantin, 1580). See on this subject L. Charlo Brea, 'Una nueva carta de Torrencio a Arias Montano', *Revista Agustiniana*, 39 (1998), 1117-1154.

more extensive, for in a letter of 29 August 1588,[37] Torrentius complained that for many years their letters had been intercepted out of envy or spite.

That Montano and Torrentius were on friendly terms becomes clear from the very first preserved letter on:

> Quoties recordor veteris nostrae consuetudinis, mi Aria Montane, - recordor autem saepissime - varie admodum afficior. Nam et eo me nunc carere molestum est ex cuius olim praesentia utilitatem ac voluptatem coepi maximam, et rursus cum quae post discessum tuum inciderint tempora mecum reputo, et tuo et meo pariter nomine gaudeo, tuo quod abes nec quae patimur mala vel auditu gravia sentis ac vides, meo quod te amicum paratum habeo quo incolumi his ipsis in malis me consolari possim.
> Whenever I remember our friendship of former days, my dear Montano, - and I remember it quite often -, I am afflicted with mixed feelings. On the one hand it is hard for me to miss a friend whose presence was both of the greatest use and pleasure for me, and on the other hand, when I recall the times we had to cope with after your departure, I feel glad in your name and mine, in yours because you are absent and do not know or see the troubles we have to endure - just hearing about them is terrible. I feel glad in my name, because I have a friend at hand who affords me consolation by his being free of harm in these dreadful misfortunes.[38]

Furthermore, the affection of Montano encouraged Torrentius to be more cheerful and even-minded. The testimonies of friendship continued in almost every letter; Torrentius acknowledged the arrival of small presents from his Spain, among them pieces of bezoar stone, which occurred in the correspondence with Ortelius too. They exchanged copies of each other's works - for instance poems on the death of William of Orange or on the siege of Antwerp[39] - and sometimes plants as well. Torrentius occasionally complained that he was so overwhelmed with all kinds of practical matters, that he was more or less forced to abandon his interests in literature[40], a complaint also frequently occurring in letters from Montano.

Furthermore, Torrentius did his best to keep his friend in Spain informed about his Antwerp friends, sometimes in a very personal way. When the situation in Antwerp had deteriorated under Calvinist rule, he ensured Montano that many of their acquaintances had sought refuge in Cologne for religious reasons. This was the case with, among others,

37 See DH II, pp. 312-324, no 479.
38 Cf. DH I, pp. 182-186, no. 89 (15 July 1584), l. 1-8.
39 Cf. DH II, pp. 173-174, no 385 (17 February 1588).
40 Cf. DH I, pp. 182-186, no. 89 (15 July 1584); II, pp. 249-255, no 437 (30 June 1588).

> [...] Franciscum Crucium [...] cum uxore, matrona sanctissima, et liberis tribus, quos inter Leonora, deliciae quondam tuae ob praeclaram indolem quam in puella ab ipsis ferme cunabulis elucere conspexisti; summa spe futurae eius prudentiae ac probitatis, qua adulta nunc aetate confirmata, matrem cuius virtutes admirari soles, sic referre incipit ut in filia renatam esse diceres.
> Franciscus Crucius with his wife, a women of unique piety, and their three children, one of them Leonora, who was your favourite because of her bright mind, which you noticed in the girl from her infancy. The high expectations of her future wisdom and integrity have been confirmed now that she is an adult and she has grown into such a mirror image of her mother, whose virtues you used to admire, that you would say that she was reborn in her daughter.[41]

He also reassured the Spanish theologian that none of his friends had renounced the true faith, 'even though some of them might live in anti-Spanish territory', obviously an allusion to Justus Lipsius and Christopher Plantin, who were then living in Leiden.[42] In later letters too, Torrentius would stand up for Plantin and require Montano's support at the royal court, particularly so in a letter dated 13 June 1587, when rumours of new calomnies in Spain were spread. New opponents - presumably merchants or people belonging to the financial world - seemed to be putting Plantin's orthodoxy in a bad light with the king, although in Antwerp, the bishop affirmed, he was working to everybody's satisfaction, even of the Jesuits. Plantin was not seeking profit, his finances were in such poor shape that he had not enough money left to publish something himself, but had to place his presses in the service of others to survive. Hence, Montano should use his influence with the king to defend Plantin against backbiters, and recommend for financial support.[43]

Once Torrentius was enthroned as second bishop of Antwerp and got acquainted with the distressful political and economical situation, he would more and more call upon Montano's advice, support and authority in matters of the common weal, viz., the administration of his diocese and the increasingly poor state of the Southern Netherlands. In January 1592, for

41 Cf. DH I, pp. 182-186, no. 89, l. 15-22; almost ten years later, in III, pp. 519-521, no 1112 (17 December 1593) Torrentius would once more refer to Josina Crucius and her daughter Leonora, now called 'matrona sanctissima'.

42 Cf. DH I pp. 182-186, no. 89, l. 53-59: 'Scire enim te volo neminem eorum ex hac familia quam [*correxi pro* quod, DH] Antverpiae novisti, vel latum unguem a veteri religione discessisse. Sunt fortassis aliqui qui adhuc eo loci agant, ubi Regis imperium contemnitur, sed negotiorum suorum et multitudine et magnitudine impediuntur, rebellibus infestissimi, quod data occassione omnibus probabunt atque ego hortari ad hoc ipsos et urgere numquam desinam.'

43 Cf. DH II, pp. 37-39, no 300 (13 June 1587).

instance, when Montano had been summoned to court again, Torrentius wrote:

> [...] te a Rege accersitum iam in aula esse, quod plurimum sane gaudeo, neque enim sine infelicis huius provinciae bono. Cui quoniam tu una mecum impense faves, da quaeso operam et omnes contende nervos ut hoc bonum quam citissime et quam fieri poterit uberrime sentiamus.
> [...] that you have been summoned by the King and are already at the court, to my great pleasure and without doubt to the advantage of this unhappy province. And because you share my feelings for it, I beg you to do your utmost and spare no energy, so that we might become aware of this advantage as soon as possible and in the most productive way.[44]

It is easy to understand why Torrentius put so much trust in Montano, for he had been the one to recommend him to king Philip II as the appropriate candidate for the See of Antwerp. Moreover, because of his seven years' stay in the Spanish Netherlands, not in the splendid isolation of a palace with fellow-countrymen, but in close contact with well-educated, open-minded and conscientious citizens, who were sincerely concerned about the fate of their country, he had gradually realized that a great deal of the critisism against Spain was justified.[45] The suspicious reception in Rome and in Spain of the Bible on which he had devoted so many years and the confrontation with the misery he beheld with his own eyes upon his return from Rome in December 1572, added as well to make him more sympathetic towards the increasing Dutch protest against the campaign of terror and taxations of the ‘Iron Duke’, as Alba was nicknamed in the Netherlands.

Torrentius was not eager to become a bishop, but he gave in to the explicit wishes of his friends. Furthermore, it would have been far more advantageous to accept the see of Ghent, his native town, but he accepted king Philip's decision, as he explained to Montano.[46] Meanwhile, although they still had to tolerate heretics according to the terms of peace made by

44 Cf. *ibid.*, III, pp. 301-304, no 923 (12 January 1592), l. 2-6.

45 In his biography of Montano Rekers rightly points out that ‘during the years 1568-1571 Montano was an ambitious scholar, completely absorbed in the work on the Polyglot Bible. In politics he was still a man who profoundly believed in the greatness and in the rights of the Spanish nation under Philip II’ (p. 6), which also explains his ardent admiration for the Duke of Alba. But once the *Biblia regia* was completed, ‘Montano swung rather abruptly from theoretical intolerance to practical clemency from 1571 on’ (Rekers, p. 21).

46 Cf. DH II, pp. 249-255, no 437 (30 June 1588).

Farnese, the religious situation in Antwerp had definitely improved to the time when Montano was living there, thanks to the lenient conditions proposed by the king. After three years as bishop he sent Montano an extensive report of the situation in Antwerp: he had urged governor Alexander Farnese not to yield to the Calvinists and grant them another term in town. A number of craftsmen did indeed emigrate, but the majority of the well-to-do citizens were likely to reconcile themselves with the Church of Rome, convinced either by the bishop or by skilled preachers, if only they were treated with clemency and understanding.

> [...] totum me tradens ac quantum potui allaborans ut, si qua fieri in tot tantisque difficultatibus posset, misere prostrata atque afflicta tot annis ecclesia una cum monasterio Sancti-Bernardi, olim florentissimo atque pulcherrimo, nunc diruto atque exusto (unde sua episcopo dos) nonnihil restauraretur. [...] Hoc scito: ad religionem quod attinet, a nostri saeculi memoria Antverpiam non fuisse integriorem, uti et ex quotidiana conversatione et ornatu templorum et sacra synaxi ac poentitentia rite confitentium peccata cuivis facile apparet.
> [...] entirely devoting myself and taking all possible pains to make some partial restoration to this church - if it is possible in one way or the other amidst the immense troubles -, for it has been miserably prostrated and afflicted for so many years, together with the monastery of St Bernard [in Hemiksem], once so thriving and illustrious, but now devastated and burned down, and which should provide the income for the bishopric. This you should know: as far as religion is concerned, Antwerp has never shown more integrity, for as long as we can remember, as it is only too clear to everyone from every-day life, the ornaments in the churches, the holy Mass and the ritual confessions.[47]

In the course of 1592 he made increasingly urgent pleas to ameliorate the conditions of both diocese and monastery: Saint Bernard's should be separated from the See; the king should grant the latter its own resources and pay the promised annuity of two thousand florins, which would finance the bishop's administration and a seminary for priests, and also partly support the needs of the Jesuits. The monastery would be greately helped if it were permitted to sell its altar plates and ornaments, part of which were brought to Spain. Torrentius even referred to a precious golden cross, a true masterpiece, which at the time of his letter hung in the tribunal of the Inquisition in Seville without ever having been paid for.[48] Torrentius

47 Cf. ibid., III, pp. 14-18, no 681 (25 January 1590), ll. 16-21; 51-54.

48 Cf. ibid., III, pp. 301-304, no 923 (12 January 1592); pp. 331-336, no 946 (18 March 1592) and pp. 364-368, no 975 (3 July 1592). In this third letter he even warns that neither human nor divine law permits us to cheating someone out of what he has deposited or entrusted.

was frustrated in his hopes, for according to a letter written at the end of his life king Philip would finally allow the treasury of Hemiksem's monastery to be sold, but did not agree to separate the monastery and the bishopric and grant the latter its own resources.[49]

In his reports on the restoration of Catholicism in Antwerp, the bishop kept stressing the importance of peace within the Netherlands: if peace within the Netherlands was restored, everything would soon be thriving again. During his first years as a bishop he still pleaded that the king should adopt an attitude of clemency, especially towards the rebellious provinces, to win them over again even with less favourable conditions. If the situation would calm down a bit, a small group of people, priests and Jesuits, could be sent up North and effect a wave of conversion. Peace with the rebellious provinces would also strongly influence the policy against France and England as well, because the Netherlands held a key position in such wars. 'Nunc vero bellandi assiduitate eo deventum est, ut si longior adhuc fiat mora non de religioni, sed de imperio tantum futura sit quaestio' (But because of the continous waging of war it has reached such a point that, if one demurs even more, not only religion but the realm will be put at risk).[50] Time and again the Antwerp bishop underlined that the Netherlands should be united again, before venturing on a war with France or England, a viewpoint he shared with governor Farnese. In later letters Torrentius warned that the situation had reached rock bottom and that the Northern provinces were winning ground and capturing one fortress and strategic town after the other. Maurits of Nassau's successes were largely due to the smooth and strict organisation of his army, whereas discipline was totally missing among the Spanish troops. For Torrentius was continually complaining about the behaviour of the army, 'ut non levius noster nobis miles quam hostis ipse damnum adferat, nec tam bellum quam latrocinium habeamus' (so that the damage done by our soldiers is not less than that done by the enemy, and that what we are witnessing is not war but full-scale brigandage, rather than war) or a few months later:

> Victor miles non minus nobis quam hostis ipse gravis ac perniciosus est. Nec multum sane refert a quo spoliemur, nisi quod pati ab amico multo durius est. Interim Regis opes quamvis incredibiles paulatim exhauriuntur.

49 Cf. *ibid.*, III, pp. 610-614, no 1193 (13 January 1595).

50 Cf., for instance, *ibid.*, II, pp. 312-314, no 479 (29 August 1588) with the quotation of ll. 64-66 and III, pp. 14-18, no 681 (25 January 1590).

> The victorous soldier is as heavy a burden and as wicked for us as the enemy. It really does not matter much by whom we are despoiled, but it is harsher when you have to endure this from a friend. Meanwhile it is hard to believe how the King's resources are gradually exhausted.[51]

In the course of the years Torrentius's attitude towards the looting soldiers became more lenient: their behaviour was wrong, but understandable because they suffered poor and irregular pay; the blame was to be put on the rapaciousness of the money-lenders or on the financial agents who acted as intermediaries and lined their pockets with the soldiers' wages (avaritia foeneratorum vel ministrorum rapacitate). In later letters, Torrentius's frustration against the king's way of acting became more openly accusatory. It is also striking how subtly the bishop defended the attitude and the policy of governor Alexander Farnese, who was more and more brought into discredit with the Spanish king, especially after the disaster of the *Armada* launched against England in August 1588.[52] Whenever Torrentius complained about the lack of discipline in the Spanish army, he always hastened to add a compliment or an extenuation on Farnese's account. The bishop's last letters were becoming increasingly pessimistic. He was frustrated and disappointed about the lack of response from the government in Spain and perhaps also from his friend at the court. However, Torrentius largely over-estimated the political influence of Montano on king Philip II during those later years.

Montano and Johannes Moretus (Antwerp, 1543 - Antwerp, 1610)

The last correspondence I want to dwell upon is that with Johannes Moretus. Just as was the case with Lipsius, Plantin preferred to carry on his correspondence with Montano by himself, hence there are only very few letters from Moretus to Montano before his father-in-law became mortally ill.

51 Cf. *ibid.*, II, pp. 249-255, no 437, ll. 80-82 (30 June 1588) and II, pp. 312-314, no 479, ll. 46-49. See also III, pp. 271-274, no 896 (15 October 1591), l. 43-45: '[...] quocumque appellunt regii milites, ibi turpissime diripiuntur omnia atque vastantur, cum hostes ipsi multo modestius atque temperantius se gerant' ([...] wherever the royal troops arrive, they ravage and destroy everything in a most disgusting way, whereas the enemy is behaving with far more moderation and restraint).

52 The Duke of Parma's enemies gradually succeeded in persuading King Philip II that the governor was neglecting his orders in favour of his own strategies.

From the period of Plantin's sojourn in Leiden (early 1583-fall 1585) only one letter, a very practical one, is preserved. On 28 March 1585 Montano asked Moretus - then responsible for the printing press, together with his brother-in-law, Franciscus Raphelengius - to purchase a number of Greek books urgently needed by Petrus Valentiae; he was eagerly expecting the arrival of the promised engravings from the Antwerp friends, particularly those of Plantin made by Philip Galle. He also suggested that Moretus should use the services of Bernardus de Mendoza, the Spanish ambassador in Paris, for whatever he wanted to send to Spain. The letter ended with a personal touch, viz., congratulations on the birth of his eighth child, Elisabeth (Isabel) and the request to be informed about the whereabouts of Magdalena, Plantin's daughter, who had married the printer Gilles (Egide) Beys.[53] Once Plantin had settled down again in Antwerp, he took matters over and resumed the correspondence wih his Spanish friend.

The first proper letters between Moretus and Montano date from the middle of 1589, just before and after Plantin's death. On 15 June Moretus informed Montano briefly that Plantin was bedridden, suffering excruciating pains and violent onslaughts of fever, before turning to business matters: the painter and engraver Peeter ander Borcht would make a design for curtains, Franciscus Raphelengius would write him about the forthcoming edition of his *Poemata*, which was delayed because of Plantin's illness, and Arnoldus Mylius in Cologne was asked to find some epigrams of Venantius Fortunatus to Martin of Tours and a letter from Pope Hadrian I to Egilain (or Egilam) of Toledo concerning fast on the Sabbath in Spain.[54]

In his next letter, of 8 July, Moretus cautiously announced the news of Plantin's death, referring for further details to their mutual friend Luis Pérez. At the same time he underlined his affection for Montano as a *patronus* and asked him a favour: he might persuade King Philip II to square his accounts, so that the creditors of the *Officina* could be paid and the business kept afloat. From an annuity promised in May 1573, Plantin had only received the amount corresponding to a year and a half![55] Montano's answer on 17 August is lost, but Moretus's reaction on 4 October 1589 makes it clear that the Spanish theologian was deeply distressed. Moretus wanted to

53 Cf. MPM, Arch. 76, pp. 99-100 (= CAM pp. 471-474, no 81).

54 Cf. CCP VIII-IX, pp. 531-532, no 1469 (= CAM pp. 671-674, no 118).

55 Cf. MPM, Arch. 10, f. 246v (= CAM pp. 675-678, no 119). The money had to come from the Lord of Hoogstraten, who apologized that continuous looting in the past wars made it impossible for him to raise the requested sum.

comfort both his correspondent and himself: the fact that many parts of the sentences are crossed off, interchanged or rewritten is an obvious testimony of how hard it was for him to bring up the subject of the death of his father-in-law, whom he characterized as ‘patrem optimum reipublicaeque Christianae consultorem vigilantem maximum’ (a marvellous father and scrupulously vigilant in his concern for the Christian faith), the latter of course constituting a posthumous refutation of the attacks during Plantin's life. In his eulogy he further stressed that everyone could testify how exemplary his death was (‘quam optime defunctus fuerit omnes qui noverunt testari potuerunt’), how utterly and unbelievingly patient he had endured his illness (‘[morbum] quem maxima et incredibili patientia tulit’), how in his last hours he still prompted his children and his in-laws to mutual love and fraternal affection, advice that was in perfect agreement with the example set by him during his life (‘hanc extremam suam voluntatem tam placide eloquentem audierimus, commendando videlicet nobis mutuum amorem dilectionemque fraternam, commendatio vere digna tale patre qui, cum viverat, eandem semper ob oculos proposuerat’).[56] In this, as well as in his next letter, Moretus showed his concern for his correspondent's sorrow: he should take care of his health and, both for Plantin's sake and that of his friends, not allow his grief to overwhelm him:

> Clar[issi]me vir, si unquam tibi Plantinus inter amicos fuit, si quid etiam apud te amicorum preces possunt, vale; ut in<columem> te tibi, imo amicis conserves rogamus omnes qui R[everentiae] T[uae] noti et ex animo bene tibi cupiant ac voluere semper inter eos.[57]

He almost blamed himself, together with the other Antwerp friends, so he wrote, of having informed Montano!

At the end of the year Moretus was less anxious about the Spaniard's bodily and mental health, although he was still mourning. After expounding upon his sorrow he reassured the Spanish priest of the well-being of Plantin's whole family. Then he reverts to business: they are finishing the publications put to press during the last months. If Montano would send his commentary on *Iudices* they would do their utmost to have it printed; as long as they managed to keep the presses working they would never refuse any of his writings. They had asked Theodore Pulman to send

56 Cf. MPM, Arch. 10, f. 256v, no 120 (= CAM pp. 679-683, no 120).
57 Cf. CCP VIII-IX, pp. 602-603, no 1506 (= CAM pp. 685-687, no 121).

Montano a catalogue of their publications and provide him with all the books requested.

The first preserved letter from Montano to Moretus after Plantin's death is full of *topoi* common to a letter of comfort: undoubtedly Plantin, his brother, is happy now, yet Montano keeps missing him. He is not able to find comfort, not even in Moretus's letters. Well aware that the *Officina* was going through hard times, he promised his support for as long as he lived. If only his financial resources matched his affection, so that they had never to turn to the King or a private person again! In spite of his limited funds, he asked Pérez to grant him fifty florins. Next he changed to the topic of correspondence and books: scholars in Seville and Salamanca were looking forward to the *Monumenta humanae salutis.* The commentary on *Iudices* had been finished for a year now; a carefully transcribed copy was awaiting a safe messenger. In this case too he promised to contribute to the expenses of printing; a few copies to distribute among his dearest friend would do for him. As usual the letter ended with greetings to the whole family, including the Raphelengii and Justus Lipsius in Leiden, and to some Antwerp acquaintances.

With the years the correspondence became less frequent, partly because it hardly ever touched upon other themes than the progress of Montano's publications and orders, or dispatching of books. To use Antonio Dávila Pérez's words (p. 705): 'El estilo de las cartas del impresor heredero de Plantino es mucho más conciso que el de su suegro; la informacíon que ofrece más práctica.' Family life was hardly ever discussed, because Luis Pérez had taken it upon himself to keep his old friend acquainted with how the Antwerp friends were doing. So for instance Moretus only casually mentioned the death of his mother-in-law, Jeanne Rivière, referring for further details to Pérez.[58] An exception should be made for a letter dated 18 December 1590, in which Moretus answered a question of Montano about his own family and that of Plantin's other daughters. The letter is extremely interesting because of the information on Moretus's three surviving sons, particularly Balthasar, who would fulfill his father's expectations and become his right hand man and successor at the *Officina Plantiniana.* In the last letter of the correspondence Montano learned the news that the oldest living son, Melchior had decided to become a priest and that the oldest daughter, Catharina, might be engaged with Theodore, a son of Philip Galle.[59]

58 Cf. MPM, Arch. 11, f. 96r (= CAM, pp. 811-815, no 149 (dated 8 May 1597).

59 Cf. MPM, Arch. 13, f. 8r (= CAM, pp. 799-803, no 147 (dated 22 June 1598).

Nonetheless the correspondence offers a good testimony that the Spanish theologian remained faithful to the press which had taken such good care of his major achievement, the *Biblia regia.* Despite the distance he kept sending Moretus his manuscripts and discussed the presentation of his books. He also informed him when one of his commentaries or treatises was selling particularly well in Spain, so that Moretus could consider another delivery or a reissue. Regularly he offered a sum of money, always via Luis Pérez, to meet the expenses of the publication of his works. He also encouraged his Seville friends to order books via the *Officina Plantiniana.*

To conclude

This survey of the correspondence between Benito Arias Montano and Plantin's humanists friends proves clearly that the theologian from Extremadura still played an important part in their lives in various ways, even after his return to Spain. He remained the *dear friend* with whom they exchanged presents and shared their interests, the *humanist* who encouraged them in their projects and with whom they exchanged works, the *theologian* who kept defending the orthodoxy of Plantin and Lipsius in spite of their stay in Calvinist territory. Furthermore, they required his support as a royal counsellor, to make King Philip II aware of the true situation in the Netherlands afflicted by poverty and continuous war, even though they might have overestimated his influence with the King during the last years of his life. Finally, Montano was also important for the survuval of the *Officina Plantiniana* by his frequent financial support, and especially by his recommendation of its publications in Spanish humanist circles.

Yet this survey also indicates a few needs. Most important is to make the whole correspondence of Benito Arias Montano readily accessible in a critical and annotated edition, a project guaranteed by the ‘Grupo de investigación Élio Antonio de Nebrija’. Secondly, someone - by preference the editor of the correspondence preserved at the Museum Plantin-Moretus in Antwerp - should publish a thorough outline of the main themes in the correspondence between Benito Arias Montano and Christopher Plantin, which will without doubt offer a contribution to the history of the book as well as to the history of ideas in the Netherlands of the final third of the sixteenth century. Finally it might be considered to rewrite part of Ben Rekers's Ph.D. thesis, particularly the fourth chapter on the *Familia pietatis.*

It seems to me that he was only too ready to accept that not only Plantin, but the whole circle of humanist friends including Montano were members of this sect, partly because of his too narrow interpretation of the Latin *familia* as 'belonging to the *Family of Love*' instead of its classical meaning 'a group of people living under the same roof or closely connected[60]. Regarding this subject attention should be drawn to an enlightening article of Paul Valkema Blouw entitled 'Was Plantin a member of the Family of Love?', incorporating the examination of hitherto unstudied sources.[61] I incline to believe that Rekers created a kind of snowball effect causing an exaggeration of the influence of the *Familia pietatis*, so that it was believed to include a number of well-educated and pious men, who longed for a religion freed of the strict limitations of either Catholics or Protestants, and much closer to its origins: the Bible and the early Fathers, a group of men who had also become utterly irenist after more than twenty years of constant war, misery and poverty, because only peace would allow them to travel freely, a liberty they needed either as merchants for the exchange of goods or as scholars for the exchange of ideas.

Katholieke Universiteit Leuven
Seminarium Philologiae Humanisticae
Blijde-Inkomststr. 21, B-3000 Leuven
jeanine.delandtsheer@arts.kuleuven.ac.be

60 See, for instance, the use of *familia* in the quotation in footnote 42.
61 *Quaerendo*, 23 (1993), 3-23.

Samenvatting

Van mei 1568 tot mei 1575 verbleef Benito Arias Montano (1527-1598) - humanist, theoloog en raadsman van Filips II - in Antwerpen. De Spaanse koning had hem daarheen gestuurd om toezicht te houden op de publicatie van de Polyglotbijbel. Hij werd met de nodige achterdocht ontvangen: een Spanjaard uit de omgeving van de koning, die als een soort inquisiteur Plantijn op de vingers kwam kijken! Heel snel echter veranderde die argwaan via oprechte waardering voor de deskundigheid en de toewijding van Montano in een oprechte vriendschap. Hij werd een graag geziene gast in Plantijns huiselijke kring en werd opgenomen in de veelzijdige humanisten-vriendengroep rond de Antwerpse drukker. Ook na zijn terugkeer naar Spanje bleven de contacten bewaard. In deze bijdrage wordt aan de hand van de bewaarde correspondentie de relatie onderzocht tussen Montano en vier Zuid-Nederlanders: Abraham Ortelius, Justus Lipsius, Laevinus Torrentius en Johannes Moretus. Montano bleef een goede vriend, met wie boeken en andere cadeautjes werden uitgewisseld en aan wie onderzoeksplannen werden voorgelegd; hij bezorgde het Plantijnse Huis financiële steun en maakte in Spanje reclame voor hun publicaties; hij nam het voor zijn vrienden op wanneer twijfels rezen omtrent hun rechtgelovigheid; ten slotte deed men een beroep op hem als hofdignitaris om koning Filips II bewust te maken van de benarde situatie in de Zuidelijke Nederlanden, die uitgeput waren door de economische situatie en de voortdurende oorlogen.

El epistolario de Benito Arias Montano. catálogo provisional

Antonio Dávila Pérez *

Hasta el día de hoy no se ha prestado la debida atención al epistolario del humanista y biblista español Arias Montano, *Patronus optimus* de la oficina plantiniana durante el último tercio del siglo XVI. Cierto es que conocemos ya varios centenares de cartas publicadas en artículos y colecciones de distinta cronología y de calidad también diversa, y que tenemos incluso noticias de que en tal o cual archivo hay cartas inéditas. Pero hasta ahora no ha visto la luz una edición conjunta y moderna de esta correspondencia que, sin duda, resulta necesaria para el conocimiento cabal del humanismo hispano-flamenco del XVI. Y si hacemos balance, resulta que durante el siglo XIX se publicó más epistolario de Montano que en el pasado siglo XX: del XIX son la monografía de Carvajal, la *Colección de documentos inéditos para la historia de España,* parte de la *Correspondencia de Cristóbal Plantino*, y las cartas de Ovando y Ortelio editadas por Jiménez de la Espada y Hessels, respectivamente.

También hay que decir que si no ha aparecido ya una edición de este epistolario no ha sido por falta de intentos: sabemos que Luis Morales Oliver, en los preparativos de su *Arias Montano y la política de Felipe II en Flandes*, de 1927, planeó visitar varias bibliotecas europeas en busca de nuevas cartas; en cualquier caso, sólo empleó como materia prima de su monografía tres cartas inéditas (dos de ellas están en el Instituto de Valencia de don Juan y una en la Universidad de Sevilla).

Quien puso verdadero empeño en recopilar y publicar la correspondencia de Montano fue el romanista holandés Ben Rekers, que publicó dos catálogos de cartas montanianas en 1960 y 1973.[1] Rekers comete numerosos errores; y entre las causas de éstos, la que considero más importante es que acepta sin sentido crítico los datos de fecha, destinatario y remitente de

* El presente artículo forma parte del proyecto de investigación de la DGICYT BFF 2000-1069.

1 B. Rekers, 'Epistolario de Benito Arias Montano (1527-1598)', *Hispanófila*, 9 (1960), 25-37; y B. Rekers, *Arias Montano* (Madrid, 1973).

las colecciones ya publicadas, cuya fiabilidad deja mucho que desear, como demuestro en mi edición de las cartas de Montano en el Museo Plantino-Moreto. Con todo, es mérito de Rekers que hoy en día sean suyos los dos únicos intentos de inventariar la correspondencia del humanista español. Y por este motivo sus catálogos son punto de partida obligado para cualquier nueva prospección. A mediados de los ochenta, el profesor Antonio Holgado diseñó también un ambicioso proyecto de edición del epistolario montaniano a partir de un variado material que recibió de la Fundación Universitaria Española por mediación de Gregorio de Andrés; por esas mismas fechas compartía afanes con Holgado el romanista de la universidad de Pisa, Danielle Domenichini, que publicaba varias cartas inéditas y anunciaba en uno de sus artículos que estaba ultimando de recopilar el epistolario del humanista español. En la actualidad, los profesores Juan Gil, de la Universidad de Sevilla, y José María Maestre, de la Universidad de Cádiz, han tomado el testigo de Holgado, imprimiendo un impulse definitivo a sus planes. Este impulso se ha materializado ya en la codirección de los dos trabajos que aportan más cartas inéditas desde las grandes colecciones del XIX: primero, la edición de Baldomero Macías de la correspondencia del manuscrito de Estocolmo en torno a la Políglota, publicada en 1998; y segundo, en 2002, mi libro doctoral titulado *Benito Arias Montano. Correspondencia conservada en el museo Plantin-Moretus de Amberes.*

Cabría preguntarse también por qué no ha cuajado alguno de los intentos pasados de recopilar y publicar el epistolario de Arias Montano. Para la recopilación, la principal dificultad sin duda es la dispersión extrema del material. El eje geográfico de los tres grandes filones de correspondencia de Montano cruza Europa de norte a sur: Biblioteca Real de Estocolmo, Museo Plantino de Amberes y Archivo General de Simancas. En estos tres puntos se conserva más o menos el sesenta por ciento de las cartas conocidas de Montano; pero para llegar al resto hay que recorrer archivos dispersos por toda la geografía nacional, así como bibliotecas portuguesas, italianas, holandesas, belgas, polacas, británicas y estadounidenses. En cuanto a la fijación de los textos, se hace también penosa la tarea de reunir todos los testimonios posibles de cada carta. Y a esta dificultad hay que añadir las complicaciones paleográficas que presenta una parte del epistolario: pueden servir de ejemplo los borradores de Moreto, que por su dificultad han teni-

do que esperar más de cuatro siglos para que algún editor se atreviera a publicarlos.

Aunque hemos intentado ser exhaustivos en la prospección,[2] el catálogo que a continuación presentamos no puede considerarse definitivo. Más bien es un listado provisional, que sin duda debe ser ampliado con nuevos hallazgos y posibles aportaciones de quienes hayan tenido acceso a nuevo material y deseen ponerlo en común con nosotros. En cuanto a los signos convencionales empleados, los corchetes siempre indican conjetura, tanto en la numeración cronológica de las cartas ([60 05 08-60 05 09], es decir, carta fechada entre el ocho y el nueve de mayo de 1560), como en los nombres de remitentes y destinatarios. En el apartado de la transmisión del documento, **b** significa borrador o minuta (autógraf. generalmente); **c**, copia (sólo se incluyen las copias antiguas); **cap**., capítulos o resumen de carta; **e**, edición impresa; **o**, original; y **t**, traducción.

Quiero dejar constancia aquí del trabajo realizado en el seno del grupo de investigación ‘Elio Antonio de Nebrija’, dirigido por el profesor Maestre, fundamental para la confección de este catálogo. Este inventario debe ser considerado el primer paso obligado para la edición general del epistolario del ilustre humanista extremeño. Para terminar, debo destacar el inestimable trabajo de prospección realizado por dos de nuestros más activos colaboradores, Baldomero Macías Rosendo y Guy Lazure.

2 Para la fase de búsqueda de nuevos documentos ha sido fundamental la información que recoge el repertorio de P.O. KRISTELLER, *Iter Italicum: a Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, 6 vols. (Londres-Leiden, 1965-1992).

Abreviaturas y Siglas

AA:	Archivo de la Casa de los Duques de Alba, Palacio de Liria, Madrid.
AGR:	Archives Générales du Royaume, Bruselas.
AGS E:	Archivo General de Simancas, sección Estado, Valladolid.
AV:	Archivo Vaticano.
AZ:	Biblioteca Francisco de Zabálburu.
BARONA-GÓMEZ:	J.L. Barona - X. Gómez Fónt, *La correspondencia de Carolus Clusius con los científicos españoles* (Valencia, 1998).
BCS:	Biblioteca Capitular de Sevilla.
BL:	British Library (Department of Manuscripts, Londres).
BNM:	Biblioteca Nacional, Madrid.
BRB:	Bibliotheca Regia, Bruselas.
BRL:	Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden.
CARVAJAL:	T. González Carvajal, 'Elogio histórico del doctor Benito Arias Montano', *Memorias de la Real Academia de la Historia*, 7 (Madrid, 1832), 1-199.
CODOIN:	'Correspondencia del Dr. Benito Arias Montano con Felipe II, el secretario Zayas y otros sugetos desde 1568 hasta 1580', *Colección de documentos inéditos para la Historia de España*, (Madrid, 1842-1914), XLI, 127-418.
CP:	M. Rooses - J. Denucé (eds.), *La Correspondance de Christophe Plantin*, 8 vols. (Amberes - Gante, 1883-1918).
CPS:	M. Van Durme (ed.), Supplément à la Correspondance de Christophe Plantin (Amberes, 1955).
DÁVILA:	A. Dávila Pérez, *Benito Arias Montano. Correspondencia conservada en el Museo Plantin-Moretus de Amberes* (Alcañiz - Madrid, 2002)

D-H:	M. Delcourt - J. Hoyoux (eds.), *Laeuinus Torrentius: Correspondance*, 3 vols. (París, 1950-1954).

FREYTAGIUS:	*Virorum doctorum epistolae selectae ad Bilib. Pirkheimerum Ioach. Camerario, Car. Clusio... datae. Ex autographis nunc primum edidit et illustrauit Theo. Frid. Freytagius* (Lipsiae, 1831).
HAC:	Historisches Archiv de Colonia, Universität, Akten.
HESSELS:	J.H. Hessels (ed.), *Abrahami Ortelii (geographi Antuerpiensis) et uirorum eruditorum ad eundem et ad Iacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epistulae* [...], 4 vols., Ecclesiae Londino-Batauae Archiuum (Cambridge, 1887) = Flandria Nostra, Ecclesiae Londino-Bataua Archiuum, 1 (Torhout, 1988).
ILE I:	A. Gerlo - M.A. Nauwelaerts - H.D.L. Vervliet (eds.), *Iusti Lipsi Epistolae, pars I: 1564-1583* (Bruselas, 1978).
ILE II:	M.A. Nauwelaerts - S. Sué (eds.), *Iusti Lipsi Epistolae*, *pars II*: 1584-1587 (Bruselas, 1983).
ILE III:	S. Sué - H. Peeters (eds.), *Iusti Lipsi Epistolae, pars III*: 1588-1590 (Bruselas, 1987).
ILE V:	J. De Landtsheer - J. Kluyskens (eds.), *Iusti Lipsi Epistolae*, *pars* V: 1592 (Bruselas, 1991).
ILE VI:	J. De Landtsheer (ed.), *Iusti Lipsi Epistolae, pars VI: 1593* (Bruselas, 1994).
ILE VII:	J. De Landtsheer (ed.), *Iusti Lipsi Epistolae, pars VII: 1594* (Bruselas, 1997).
IVDJ:	Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid.
JIMÉNEZ DE LA ESPADA:	M. Jiménez de la Espada, 'Correspondencia del Dr. Benito Arias Montano con el licenciado Juan de Ovando', *Boletín de la RealAcademia de la Historia*, 19 (1891), 476-498.

MACÍAS: B. Macías Rosendo, *La Biblia Políglota de Amberes en la correspondencia de Benito Arias Montano (MS. Estoc. A 902)* (Huelva, 1998).

MORALES LARA: E. Morales Lara, 'Las cartas de Benito Arias Montano a Abraham Ortels: edición crítica y traducción a español', *Humanistica Lovaniensia*, 51 (2002), 153-206.

MORALES OLIVER:	L. Morales Oliver, *Arias Montano y la política de Felipe II en Flandes* (Madrid, 1927).
MPM Arch:	Museo Plantin-Moretus de Amberes, sección 'Archivos'.
Ms. Estoc.:	Manuscrito A 902 de la Biblioteca Real de Estocolmo.
NCODOIN:	F. De Zabálburu - José Sancho Rayón, *Nueva colección de documentos inéditos para la Historia de España y de sus Indias* (Madrid, 1893).
PML:	The Pierpont Morgan Library, Nueva York.
RABM:	*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, Madrid
RAH:	Real Academia de la Historia, Madrid.
RAM:	M. de Ram, 'Lettres de Laevinus Torrentius à Arias Montanus sur le fâcheux état des affaires publiques aux Pays-Bas pendant les années 1584-1595', *Compte rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire*, 20 serie, VII-2 (1855).
REE:	*Revista de Estudios Extremeños*, Badajoz.
SPE:	H. De Vocht, *Stephani Vinandi Pighii epistolarium*, Humanistica Lovaniensia, 15 (Lovaina, 1959).
SÁNCHEZ MANZANO:	M.A. Sánchez Manzano, *Comentarios a los treinta y un primeros salmos de David*, 2 vols. (León, 1999).
SUBH:	Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg.
TELLECHEA:	J.I. Tellechea Idígoras, 'Benito Arias Montano y San Carlos Borromeo', en L. Gómez Canseco (ed.), *Anatomía del Humanismo: Benito Arias Montano, 1598-1998, Homenaje al profesor Melquíades Andrés Martín*, Bibliotheca Montaniana (Universidad de Huelva, 1998), pp. 63-84.

UTA:	Harry Ransom Humanities Research Center, The University of Texas at Austin.
Vat. Lat.:	Bibliotheca Vaticana, Ms. Vat. Lat.

Epistolario de Benito Arias Montano

1560

[60 05 08/09]

Montano (San Marcos de León) a Fray Luis de León [Salamanca]
b: BNM, Ms. 8588, f. 129; **e1**: *RABM*, 61-2 (1953), 531-547; **e2**: J.F. DOMÍNGUEZ DOMÍNGUEZ, 'Carta de Arias Montano a Fray Luis de León. Comentario, edición y traducción', *Cuadernos de Pensamiento*, 12 (1998), 285-312.
Inc.: *Dedimus tandem, mi Leo, dedimus ultro...*

1567

[67 00 00]

Montano [Madrid] a Felipe II [Madrid]
c: Ms. Estoc., ff. 6-7; **e**: MACÍAS, pp. 71-73, nº 2.
Inc.: *El tesoro de la doctrina de toda la religión christiana...*

67 09 03

Montano [Madrid] a Antonio Barba [Roma]
e: CARVAJAL, pp. 139-140, nº 17.
Inc.: *Don Martín de Ayala, arzobispo de Valencia,...*

1568

[68 00 00 - 68 02 15]

Montano a Felipe II [Madrid]
o: AGS E, 583/43.
Inc.: *Guillermo Postello es un clérigo francés...*

68 02 14

Cristóbal Plantino [Amberes] a [Montano] [Madrid]
b: MPM, Arch. 7, f. 75r-75v; **e1**: *CP*, I, 232-235, nº 105; **e2**: DÁVILA, 68 02 14.

Inc.: *Le 13 du présent, avec les lectres de Monsigneur Çayas...*

68 03 11

Felipe II (El Escorial) a Montano

o: AGS E, 1570 libro 2º en una hoja sin foliar; **e**: *RABM*, 4 (1874), 69-70.
Inc.: *Hierónimo de Curiel, nuestro criado...*

68 03 18

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Madrid]

b: MPM, Arch. 7, f. 81v; **e1**: *CP*, I, 260, nº 118; **e2**: DÁVILA, 68 03 18.
Inc.: *Quant le 15 febvrier j'ay receu les lectres...*

68 03 25 Felipe II (Madrid) a Montano [Madrid]
o: Ms. Estoc., ff. 183-186; **e**: MACÍAS, pp. 76-83, nº 4. ***Inc.***: *Sequitur quod tibi, doctor Benedicte Aria Montane,...* **nota**: De esta cédula real se conserva una minuta redactada en castellano en AGS E, 537/94-95, y publicada en CARVAJAL, pp. 140-144, nº 19.

68 03 26 Cristóbal Plantino (Amberes) a [Montano] [Madrid]
b1: MPM, Arch. 7, ff. 76v-77r; **b2**: MPM, Arch. 7, f. 70^{5r}-70^{5r}; **e1**: *CP*, I, 265-267, nº 121; **e2**: DÁVILA, 68 03 26.

Inc.: *Etsi litteris tuis 20 Aprilis Alcalae...*

[68 05 23] Discurso de Montano en la Universidad de Lovaina **b**: Ms. Estoc., f. 212; **e**: MACÍAS, pp. 86-91, nº 6. ***Inc.***: *Philippus, Rex Noster, idemque dominus meus...*

68 06 14 Montano (Amberes) a Juan de Ovando (Madrid)
o: IVDJ, envío 78/1, ff. 124-125; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 483-487.
Inc.: *Quatro veces estuve a la puerta de casa la tarde que me partí...*

68 07 06 Montano (Amberes) a Felipe II (Madrid)

o: AGS E, 583/ 1-2; **e**: CARVAJAL, pp. 148-150, nº 26. ***Inc.***: *Si yo hubiera hecho este viaje a propósito...*

68 07 20 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, $583/2^{21}$, [f. 73]; **e**: CODOIN, pp. 127-128.
Inc.: *Las cartas que traxo Noncarmes passaron...*

68 08 07 Montano (Amberes) a Carolus Clusius [Malinas]
e1: FREYTAGIUS, pp. 90-91; **e2**: BARONA-GÓMEZ, pp. 55-56.
Inc.: *Satis apud momenti tua uirtus...*

68 08 16 F Felipe II (Madrid) a Montano [Amberes]

cap: AGS E, 540/150; **e**: CODOIN, p. 129.

Inc.: *Por relación de Zayas habíamos entendido...*

68 08 16 M Montano [Amberes] a la Universidad de Lovaina
o: BRB, II, 187, vol. 1, f. 135r-135v.
Inc.: *Benedictus Arias Montanus Hispalensis...*

68 08 29 Daniel Bárbaro (Venecia) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 17; **e**: MACÍAS, pp. 92-95, nº 7.
Inc.: *Dum tuas litteras expectarem et...*

68 08 31 Montano (Amberes) a Carolus Clusius (Malinas)
o: BRL, Vulcanius 101, 1; **e**: BARONA-GÓMEZ, p. 56.
Inc.: *Maximis occupationibus ita distinebar...*

68 09 30 Montano (Amberes) a Felipe II (Madrid)

o: AGS E, 583/3; **e**: CODOIN, pp. 130-132.
Inc.: *La carta que de V.M. recibí fecha en VI de Agosto...*

68 10 10 Andrés Masio (Clèves) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 12-13; **e**: MACÍAS, pp. 96-101, nº 8.
Inc.: *Plantinus noster Francofortia reuertens...*

68 10 29 Daniel Bárbaro (Venecia) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 18; **e**: MACÍAS, pp. 102-105, nº 9.
Inc.: *Accepi literas tuas VI Non. Oct. Antuerpiae datas...*

68 11 09 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas

o: AGS E, 583/4; **e**: CODOIN, pp. 133-141; **cap**: AGS E, 583/155.
Inc.: *Ha tantos días que no tengo carta de V.M....*

68 11 14 Guillermo D. Lindano (La Haya) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 153-154; **e**: MACÍAS, pp. 106-109, nº 10.
Inc.: *Si uales, magnifice D.D., ex animo gratulor.*

1569

69 01 01 Daniel Bárbaro (Venecia) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 19; **e**: MACÍAS, pp. 114-117, nº 12.
Inc.: *Miror te non recepisse meas ad te datas VIII Non. Nouembris...*

69 01 07 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/168.
Inc.: *Los días pasados, estando Su Exc. en Mastrik...*

69 02 11 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/6-7; **e**: CODOIN, pp. 141-144.
Inc.: *Después que embié a V.M. el prólogo o epístola...*

69 02 14 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/169.
Inc.: *Beso a V.M. las manos por la que me hizo...*

69 02 28 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/8-9; **e**: CODOIN, pp. 145-150.
Inc.: *Yo no puedo atribuir a otra cosa...*

69 03 01 Daniel Bárbaro (Venecia) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 20; **e**: MACÍAS, pp. 118-119, nº 13.
Inc.: *Andream de Armari, cui te literas ad me dedisse...*

69 03 04 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Corte)
o: AGS E, 583/10; **e**: CODOIN, pp. 150-151.
Inc.: *En este punto me avisa Curiel...*

69 04 06 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/11-13; **cap1**: AGS E, 583/170; **cap2**: AGS E, 583/13; **e**: CODOIN, pp. 152-160.
Inc.: *Muchos días ha que V.M. me aflige con pocas cartas suyas...*

[69 00 00 - 69 04 09] [C. Gemma Frisio] [Lovaina] a [Montano] [Amberes]
o: Ms. Estoc., f. 149.
Inc.: *Posteaquam nudiusquintus abs Tua Dominatione discessi...*

69 04 16 Daniel Bárbara (Venecia) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 68-69; **e**: MACÍAS, pp. 122-127, nº 5.
Inc.: *Accepi, uir erudite et pie et amice carissime,...*

69 04 22 Montano (Amberes) a Carolus Clusius (Malinas)
o: BRL, Vulcanius 101, 2; **e**: BARONA-GÓMEZ, p. 57.
Inc.: *Accepi literas cum seminibus pro quibus maximas gratias ago...*

69 05 01 Daniel Bárbaro (Venecia) a Montano (Bruselas)
o: Ms. Estoc., f. 21; **e**: MACÍAS, pp. 128-131, nº 16.
Inc.: *Andreas Graecus commendatum sibi abs te Bibliorum specimen...*

69 05 17 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/170.
Inc.: *Por estar V.M. en la buena conversación...*

69 05 22 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/171.
Inc.: *Con desseo y cuidado he estado por saber...*

69 07 04 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Corte)
o: AGS E, 583/14; **e**: CODOIN, p. 163.
Inc.: *A los tres deste llegó a esta villa...*

69 07 09 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Corte)
o: AGS E, 583/15; **e**: CODOIN, pp. 164-166.
Inc.: *Diez días ha que escriví a V.M....*

69 07 23 Daniel Bárbaro [Venecia] a Montano [Bruselas]
o: Ms. Estoc., f. 22; **e**: MACÍAS, pp. 146-149, nº 21.
Inc.: *Impatiens morae amor est...*

69 08 04 Juan de Ovando (Madrid) a Montano [Amberes]
c: IVDJ, envío 25-30 bis/27 y envío 78/3-4, f. 138-139; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 477; **e2**: *Ciudad de Dios*, 119 (1919), 125-127.
Inc.: *Yo dexo de escrevir a V.M....*

69 08 07 Montano (Amberes) a Carolus Clusius (Malinas)
o: BRL, Vulcanius 101, 3; **e1**: Ignacio DE ASSO, *Clarorum Hispaniensium atque exterorum epistolae* (Zaragoza, 1793), pp. 37-38; **e2**: BARONA-GÓMEZ, pp. 58-59.
Inc.: *Maximas ego D. Brantioni gratias ago...*

69 11 16 Guy Le Fèvre (Amberes) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., f. 85; **e**: MACÍAS, pp. 158-161, nº 26.
Inc.: *Inmortales ago tibi gr[ati]as...*

69 11 30

Stephanus Pighius [Bruselas] a Montano [Amberes]
c1: SUBH, 4º, 7, ff. 78v; **c2**: BRB, Ms. 7400/113, f. 143v-144r; **c3**: AGR 187, Cart. & Man. 187, f. 75r-75v; **e**: *SPE*, p. 283.
Inc.: *Numulos mitto, quos ipse nuper...*

69 12 14

Stephanus Pighius [Bruselas] a Montano (Amberes)
c1: SUBH, 4º, 7, ff. 79v-80r; **c2**: BRB, Ms. 7400, nº 116, f. 146r-146v; **c3**: AGR, 187, ff. 76v-77r; **e**: *SPE*, pp. 284-285.
Inc.: *Reuersus ab Atrebatibus ac S. Amando suauissimas tuas literas...*

69 12 23 O

Montano (Amberes) a Juan de Ovando [Madrid]
o: IVDJ, envío 78/4, f. 128; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 477-478.
Inc.: *Por estar al tiempo que esta escrivo con grandísima flaqueza...*

69 12 23 Z

Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas [Madrid]
b: Ms. Estoc., ff. 108-111; **e**: MACÍAS, pp. 168-172, nº 28.
Inc.: *En 19 de presente reciví un pliego de V.M....*

[69 00 00 - 70 00 00]

Guy Le Fèvre [Amberes] a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., f. 152; **e1**: F. SECRET, 'Guy Le Fèvre de la Boderie représentant de G. Postel à la Polyglotte d'Anvers', *De Gulden Passer*, 44 (1966), 245-257; **e2**: MACÍAS, pp. 162-167, nº 27.
Inc.: *Gratias ago tibi inmortales, domine obseruande,...*

1570

70 01 07 Montano [Amberes] a Gabriel de Zayas [Madrid]
cap.: AGS E, 583/16; **e**: CODOIN, pp. 166-167.
Inc.: *Que ha tomado setecientas docenas de permaginos para S.M....*

70 01 16 Montano (Amberes) a Juan de Ovando (Madrid)
o: IVDJ, envío 78/7, f. 130; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 478-479.
Inc.: *En la recámara del duque de Nájara embié a V.M....*

70 01 21 Juan de Ovando (Madrid) a Montano (Amberes)
c: IVDJ, envío 78/6, ff. 147-148; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 479.
Inc.: *Con la carta de V.M. de 5 de septiembe me alegré infinito...*

70 02 03 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano (Bruselas)
b: MPM, Arch. 7, f. 147v; **e1**: *CP*, II, 108, nº 205; **e2**: DÁVILA, 70 02 03.
Inc.: *De Anglis et 3º praelo addito...*

70 02 13 Montano (Amberes) al duque de Alba [Bruselas]
o: AGS E, 583/17-18; **e**: CODOIN, pp. 168-171.
Inc.: *Francisco Inglefid vino aquí a los once deste...*

70 02 15 J.W. Harlemio (Lovaina) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 14; **e**: MACÍAS, pp. 173-175, nº 29.
Inc.: *Cum paraphrasin Eclesiastes cum exemplari Veneto conferrem...*

70 02 22 Censores de Lovaina (Lovaina) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 65-66; **e**: MACÍAS, pp. 176-179, nº 30.
Inc.: *Placuit nobis uehementer consilium tuum...*

70 03 15 Andrés Masio (Zevenaar) a Montano [Amberes]
e: *Biblia Sacra* (Amberes, 1569-1572), tomo VII *Apparatus, en la Grammatica linguae Syricae*, p. 3 = f. A2r.
Inc.: *Et si exacta iam hieme, quam anni partem priuatis meis studiis liberius...*

70 03 31 Juan de Ovando (Madrid) a Montano [Amberes]
c: IVDJ, envío 78/8, f. 146; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 479.
Inc.: *La última que de V.M. tengo es de diez y seis de henero...*

70 04 19 Andrés Masio (Zevenaar) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 150; **e**: MACÍAS, pp. 180-183, nº 31.
Inc.: *Mitto ad Plantinum nostrum, mi Aria, grammaticam Syricam...*

70 04 23

Montano (Amberes) a Andrés Masio (Zevenaar)
b: Ms. Estoc., f. 196r; **e**: MACÍAS, pp. 184-187, nº 32.
Inc.: *Accepi literas tuas ad XIII Kal[endas] Maii datas...*

70 05 01 G

Cornelio Gemma (Lovaina) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 114-115; **e**: MACÍAS, pp. 188-191, nº 33.
Inc.: *Clarissime Domine doctor et Patrone obseruandissime, Si sus (quod aiunt)... uocanda...*

70 05 01 I

H. Junius (Haarlem) a Montano [Amberes]
e: P. SCHELTEMA, *Hadriani Junii Epistolae selectae* (Amsterdam, 1839), pp. 43-45.
Inc.: *Incredibiles tibi atque adeo inmortales gratias uerbis amplissimis agerem...*

[70 05 00] S

Montano [Amberes] a Juan Sambuco [Viena]
b: Ms. Estoc., f. 196v; **e**: MACÍAS, pp. 192-195, nº 34.
Inc.: *Cum pietatis et bonarum literarum similibus studiis amicorum etiam communio accedat...*

[70 05 00] O

Montano [Amberes] a los obispos de Tournai y Gante y al arzobispo de Cambray
b: Ms. Estoc., f. 197r; **e**: MACÍAS, pp. 196-199, nº 35.
Inc.: *Quam nullum antehac meum tibi officium constet quod...*

[70 05 00] Z

Montano [Amberes] a Viglio de Zuichem [Bruselas]
b: Ms. Estoc., f. 197r; **e**: MACÍAS, pp. 200-201, nº 36.
Inc.: *Praefationem sacro Bibliorum <operi> Philippi Regis nostri Catholici... consilio...*

70 05 06

Montano (Amberes) a Juan Sambuco [Viena]
b: Ms. Estoc., f. 198r; **e**: MACÍAS, pp. 202-205, nº 37.[3]
Inc.: *Ego tametsi tempore non primus omnium quibus charus es dici possim...*

70 05 09

Montano (Amberes) a Felipe II [Madrid]

e: CODOIN, pp. 171-179.
Inc.: *Cuando Dios fue servido que yo cayese de la enfermedad peligrosa...*

70 05 11

Montano (Amberes) a Maximiliano Morillón [Bruselas]
b: Ms. Estoc., f. 198v; **e**: MACÍAS, pp. 206-209, nº 38.
Inc.: *Praeter caeteros omnes et optimos et doctissimos uiros quorum...*

70 05 13

Cornelio Jansenio (Gante) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 116; **e**: MACÍAS, pp. 210-211, nº 39.
Inc.: *Eximie atque doctissime domine, legimus et legi curauimus prologum...*

3 El contenido de este borrador es similar al del [70 05 00] S, por lo que me parece correcta la observación del autor de la edición en el sentido de que, posiblemente, sólo fue enviado uno de los dos, concretamente éste último.

70 05 16 Viglio de Zuichem (Bruselas) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., f. 120; **e**: MACÍAS, pp. 212-213, nº 40.
Inc.: *S.P. Quod mihi, doctissime Aria, praefationem tuam...*

70 05 17 Maximiliano Morillón (Bruselas) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 112-113; **e**: MACÍAS, pp. 214-215, nº 41.
Inc.: *Falleris, falleris, idque plurimum, uir incomparabilis,...*

70 05 18 Montano (Amberes) al duque de Alba [Bruselas]
e: CARVAJAL, pp. 155-157, nº 34.
Inc.: *Haviéndome V.E. mandado que yo diese mi parecer...*

70 05 23 Montano (Amberes) a Daniel van Bomberghen (Lovaina)
o: MPM, Arch. 76, pp. 94-97; **e1**: *Biblia Sacra* (Amberes, 1569-1572), t. I, [p. 89], f. E6v; **e2**: DÁVILA, 70 05 23.
Inc.: *Cum anno quinquagesimo nono essem Venetiis...*

70 06 01 Juan Sambuco (Viena) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 168; **e**: MACÍAS, pp. 216-219, nº 42.
Inc.: *Praefationem non modo sanam, eruditam et piam,...*

70 07 01 Andrés Masio (Zevenaar) a Montano [Amberes]
e: *Biblia Sacra* (Amberes, 1569-1572), t. VI. 2, encabezando el tratadito *Syrorum peculium, hoc est, uocabula apud scriptores passim usurpata [...]*
Inc.: *Cum nuper tua singulari postulatione induci me passus fuissem...*

70 07 20 Cardenal de Granvela (Roma) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 38; **e**: MACÍAS, pp. 220-221, nº 43.
Inc.: *Yo pienso haver hecho gran acquisto de verme tan adelante...*

70 07 22 Censores de Lovaina (Lovaina) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 118-119; **e**: MACÍAS, pp. 222-227, nº 44.
Inc.: *S.P., Vir doctissime, recepimus priorem partem Apparatus...*

70 08 20 Censores de Lovaina (Lovaina) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 164-165; **e**: MACÍAS, pp. 228-233, nº 45.
Inc.: *Vir doctissime, literae tuae ipso Assumptionis B[eatae] Virginis scriptae...*

70 08 23 Montano (Amberes) a los Censores de Lovaina (Lovaina)
c: Ms. Estoc., f. 192; **e**: MACÍAS, pp. 234-237, nº 46.
Inc.: *Doctissimi uiri, literas hodie a uobis accepi ad 13 Cal. Sept. datas...*

70 08 29

Censores de Lovaina (Lovaina) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 35-36; **e**: MACÍAS, pp. 238-239, nº 47.
Inc.: *Literas tuas, uir doctissime et humanissime, 10 Calend. Septembris datas...*

70 09 05

Montano (Amberes) a Juan de Ovando (Madrid)
o: IVDJ envío 78/9, f. 131; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 479-480.
Inc.: *Esta servirá solamente de aviso cómo yo cargo en Çelanda...*

70 10 09 O

Montano (Amberes) a Juan de Ovando (Madrid)
o: IVDJ, envío 78/10, f. 132; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 480.
Inc.: *Por el mes de mayo recibí una de V.M. de 31 de março...*

70 10 09 Z[1]

Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/20; **e**: CODOIN, pp. 184-187.
Inc.: *Con estas van dos cartas de Fernando de Sevilla...*

70 10 09 Z^2

Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/21; **e**: CODOIN, pp. 181-183.
Inc.: *Tengo grandísima pena de la mudanza que he entendido hay en el gobierno...*

70 10 28

Fray Luis de León (Salamanca) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 97-98; **e1**: A. RODRÍGUEZ MOÑINO, 'Carta de Fray Luis de León', *El Criticón* (1934-1935 = Cáceres, 1983), pp. 53-55; **e2**: F. CANTERA, 'Arias Montano y Fr. Luis de León', *Boletín de la Biblioteca de Menéndez y Pelayo*, 22 (1946), 299-338 (pp. 328-330); **e3**: MACÍAS, pp. 242-244, n° 49.
Inc.: *Llegando a este lugar a diez y seis de octubre de una longa ausencia que avía hecho...*

[70 10 00]

Pedro Serrano (Alcalá) a Montano [Amberes]
c1: Ms. Estoc., ff. 156-159; **c2**: Ms. Estoc., ff. 160-163;
e: MACÍAS, pp. 245-251, n° 50.
Inc.: *No se maraville V.M. que según la variedad de los ingenios...*

[70 00 00 - 70 11 09]

Montano [Amberes] al Presidente del Consejo Privado [Bruselas]
o: MPM Arch. 121, pp. 1-3; **e**: DÁVILA, [70 00 00-70 11 09].
Inc: *A Monsigneur le President du Privé Conseil remonstre humblement Benedictus...*

70 12 20

Juan de Ovando (Madrid) a Montano (Amberes)
c: IVDJ, envío 78/14, f. 149; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 480.
Inc.: *En 15 de diz[iembr]e recibí las tres cajas de libros, globos,...*

1571

[71 00 00 - 72 00 00]

Montano [Amberes] a Juan de Ovando [Madrid]
o: IVDJ, envío 78/23; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 481.
Inc.: *Con un mercader de libros...*

[71 00 00]

Francés de Álava [París] a Montano [Amberes]
o/c: AGS E, 583/138; **e**: CODOIN, pp. 194-195.
Inc.: *Que para comprar los libros que se suelen vender de lance sería menester...*

71 01 14

Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/172.
Inc.: *Becano está detenido en su casa preso con una cadena al pie...*

71 01 24 Gabriel de Zayas (Madrid) a Montano [Amberes]
b: AGS E, 583/22; **e**: *CODOIN*, pp. 188-190.
Inc.: *El 17 del presente recibí dos cartas de V.M....*

71 02 01 Felipe 11 (Madrid) a Montano [Amberes]

cap: AGS E, 583/166; **e**: CODOIN, pp. 190-199.
Inc.: *Por la relación que Zayas me ha hecho de lo que habéis ido scribiendo...*

71 02 05 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/24; **e**: *CODOIN*, pp. 200-235.
Inc.: *En un capitulo de la que V.M. me escribió a 28 de diciembre...*

71 02 18 Montano (Amberes) a Felipe II [Madrid]

c1: BNM, Ms. 2568, ff. 163-164; **c2**: Biblioteca Nacional Lisboa, Ms. 775 misc. ff. 286 y 1698 misc. ff. 30-32; **c3**: Biblioteca Pública de Évora, Cod. CIII/2-21, f. 130; **c4**: BRB, 15899/900, f. 108v-109v; **c5**: BL, Add. 10.259, ff. 13-14; **c6**: BL, Eg. 339; **e1**: *Miscellanea Theologica*, 3 (1698), nº 30; **e2**: *Miscellanea Theologica*, 6 (1701), nº 4.[4]

Inc.: *Como leal criado y obligado por simplicidad Cristiana...*

71 02 28 Francisco de Villalba (Madrid) a Montano (Amberes)
o: MPM, Arch. 122, pp. 261-264; **e**: DÁVILA, 71 02 28.
Inc.: *Como coda día se ofrezcan cosas nuevas...*

4 Sobre este documento interesa el trabajo de R. GIAMMANCO, 'Sull'autenticità del memoriale antigesuitico attribuito a B.A. Montano', *Archivum Historicum Societatis Jesu*, 26 (1957), 276-284.

71 03 02

Montano (Amberes) al Rector de la Univ. de Lovaina [Lovaina]
o: BRB, II, 187, vol. 1, ff. 168r-169r.
Inc.: *Quamquam epistola Domini Cornelii Reynerii...*,
e: D. LANOYE, 'Benito Arias Montano and the University of Louvain (1568-1576)', *Lias*, 28 (2001) en prensa.

71 03 18 Z[1]

Montano (Bruselas) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/25; **e**: *CODOIN*, pp. 235-236.
Inc.: *Esta escribo en Bruselas, que vine aquí llamado por el Duque de Alba...*

71 03 18 Z[2]

Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/26-27; **e**: *CODOIN*, pp. 237-244.
Inc.: *En esta responderé a lo que hasta agora tenemos acá pensado acerca de los breviarios...*

71 04 17

Juan de Ovando (Madrid) a Montano [Amberes]
c: IVDJ, envío 78/15, f. 143; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 480.
Inc.: *Recibí la carta de V.M. con otra para el doctor Juan del Caño...*

71 04 18 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/179.
Inc.: *Fernando de Sevilla, servidor de V.M. muy affeccionado...*

71 04 21 Gabriel de Zayas (Madrid) a Montano [Amberes]
b: AGS E, 583/27
Inc.: *Hallándose Su M[agesta]d en el...*

71 05 08 Francisco de Villalba (Madrid) a Montano (Amberes)
o: MPM, Arch. 122, pp. 273-276; **e**: DÁVILA, 71 05 08.
Inc.: *Con el correo passado escreví a V.M. desde El Escurial...*

71 05 15 Francisco de Villalba (Madrid) a Montano (Amberes)
o: MPM, Arch. 122, pp. 265-268; **e**: DÁVILA, 71 05 15. ***Inc.***: *Su Mag[es]t[ad] me mandó que con este correo enviase los quadernos...*

71 05 17 Francisco de Villalba (Madrid) a Montano [Amberes]
o: MPM, Arch. 122, pp. 269-272; **e**: DÁVILA, 71 05 17.
Inc.: *Después de hecho el pliego del quaderno de la orden de sant Hieróny[m]o...*

71 06 02 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 151/21; **e**: Duquesa DE BERWICK Y DE ALBA, *Documentos escogidos del archivo de la casa de Alba* (Madrid, 1891), pp. 104-105.
Inc.: *Con un padre de la merced escriví a V.M....*

71 06 19 Felipe II [Madrid] a Gabriel de Zayas - Montano
c: AGS E, 583/259; **e**: *CODOIN*, pp. 246-249.[5]
Inc.: *Demás de lo que diré luego sobre lo que se me ofrece destos papeles...*

5 Esta carta fue enviada en primera instancia a Zayas, que a su vez tenía que hacerla llegar a Montano.

71 07 17 Felipe II [Madrid] a Gabriel de Zayas - Montano
o: AGS E, 586/260; **e**: *CODOIN*, pp. 249-253.
Inc.: *Yo creo que según las reglas de los breviarios y misales nuevos...*

71 08 02 Montano (Amberes) a Juan de Ovando [Madrid]
o: IVDJ, envío 78/16, f. 122; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 487-491.
Inc.: *Postrero de julio recibí una de V.M. de 15 del mismo...*

71 08 08 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/168.
Inc.: *Por penitencia de no haverme V.M. enviado antes la carta...*

71 08 12 Guy Le Fèvre de la Boderie (Valois) a Montano [Amberes]
e: Biblia Sacra (Amberes, 1569-1572), VI.4., encabezando el *Dictionarium Syrochaldaicum, Guidone Fabricio Boderiano collectore et auctore.*
Inc.: *Quanta ex linguarum cognitione percipiatur utilitas...*

71 08 20 Montano (Amberes) a Andrés Masio [Zevenaar]
b: Ms. Estoc., ff. 205 y 195; **e**: MACÍAS, pp. 256-261, nº 52.
Inc.: *Literas a te ad Nonas huius mensis Zeneuerae datas...*

71 08 22 Montano (Amberes) al duque de Alba (Bruselas)
o: AA, C. 28/174.
Inc.: *A.V. Ecc^{a} supplico se acuerde de mandar adiudicar el sitio...*

71 08 23 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/175.
Inc.: *Por estar al presente algo mal dispuesto y purgado hoy de un catharro...*

71 08 26 El Amán de Amberes (Arras) a Montano [Amberes]
cap: AGS E, 546/25.
Inc.: *Por el X^{mo} dinero que está publicado aquí...*

71 08 28 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas [Madrid]
cap: AGS E, 583/28; **e**: *CODOIN*, pp. 253-254.
Inc.: *Esta tierra está al presente enferma y muere alguna gente de peste...*

71 08 30 Gabriel de Zayas (Madrid) a Montano [Amberes]
b: AGS E, 583/29; **e**: *CODOIN*, pp. 255-256.
Inc.: *Con Guevara scribí a V.M. largo...*

71 09 02 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz [Bruselas]

e: CARVAJAL, pp. 151-153, nº 30.
Inc.: *Bastarmeían mis indisposiciones que son muchas,...*

71 10 02 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/176.
Inc.: *Con la de V.M. de postrero del passado recibí grande contento....*

71 10 06 Montano (Amberes) a Juan de Ovando [Madrid]
o: IVDJ, envío 78/17, ff. 140-141; **e**: M. JIMÉNEZ DE LA ESPADA, *Código Ovandino*, At T555F, pp. 33-37.
Inc.: *Por cartas de Pedro Juan de Lastanosa tuve aviso, más ha de tres meses,...*

71 11 09 Felipe II (Madrid) a Montano [Amberes]

c: Ms. Estoc., ff. 128v-129r; **e**: MACÍAS, pp. 262-263, nº 53.
Inc.: *Por la relación que Éayas me haze de lo que le vays scriviendo...*

71 11 16 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz

e: CARVAJAL, pp. 154-155, nº 33.
Inc.: *Con la de V.M. recibí grande contento porque desaba ver su letra...*

71 11 19 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 25/27; **e**: Duquesa DE BERWICK Y DE ALBA, *Documentos escogidos del archivo de la casa de Alba*, pp. 107-108.

Inc.: *Guillermo Paludano ha mandado cortar las piedras para las rexas...*

71 11 24 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/177.
Inc.: *Mill días ha o a lo menos me parece son tantos que no veo a V.M....*

71 12 13 Montano (Bruselas) a Juan de Ovando (Madrid)
o: IVDJ, envío 78/18, f. 121; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 491-493.
Inc.: *Escrito he largo a V.S. dándole el parabién...*

71 12 14 Montano (Bruselas) a Gabriel de Zayas [Madrid]
cap.: AGS E, 583/30; **e**: *CODOIN*, pp. 260-266.
Inc.: *Yo holgara mucho que V.M. me enviara el privilegio...*

71 12 19 Montano [Bruselas] a Gabriel de Zayas [Madrid]
cap.: AGS E, 583/30; **e**: *CODOIN*, pp. 266-268.
Inc.: *Esta servirá de aviso a V.M. como yo quedo empacando...*

71 12 23 Montano [Bruselas] a Gabriel de Zayas [Madrid]
cap: AGS E, 583/30; **e**: *CODOIN*, pp. 268-270.
Inc.: *En la postrera que de V.M. tengo con la buena nueva...*

1572

[72 00 00] Montano [Amberes] a Juan de Ovando [Madrid]
c: IVDJ, envío 78/23, f. 109.
Inc.: *Con un mercader de libros amigo mío he hablado acerca de la librería...*

72 01 04 Montano [Amberes] al Consejo Privado del Rey (Bruselas)
t: MPM, Arch. 7, f. 195r; **e1**: *CP*, II, 276-277, nº 302; **e2**: DÁVILA, 72 01 04.

Inc.: *Remonstre humblement Benedictus Arias Montanus, Docteur en Theologie,...*

72 01 05 Cardenal Pacheco (Roma) a Montano (Bruselas)
o: Ms. Estoc., ff. 72-74; **e**: MACÍAS, p. 272, nº 58.
Inc.: *Muchos días ha que por mi relación tiene Su Santidad notitia del presente...*

72 01 07 Montano [Amberes] a Ovando [Madrid]

o: IVDJ, envío 40/44.
Inc.: *En otras que he scritto he dado aviso a V.S. de los cofres...*

72 01 12 Juan de Zúñiga (Roma) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 141-142; **e**: MACÍAS, p. 273, nº 59.
Inc.: *Con el correo que el s[eñ]or Duque de Alva me mandó despachar...*

72 02 02 Pedro de Fuentidueña (Roma) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 70-71; **e**: MACÍAS, pp. 274-275, nº 60. ***Inc.***: *No e hecho esto antes por parecerme que no era bien ocupar con cartas...*

72 02 05 Juan de Zúñiga (Roma) a Benito Arias Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 37-39; **e**: MACÍAS, pp. 276-278, nº 61.
Inc.: *Después de lo que screví a V.M. a los XII del passado...*

[72 02 07] Montano [Amberes] a la Corte
cap: AGS E, 583/261.
Inc.: *Que demás de los cofres de misales que ha embiado...*
nota: En esta comunicación, Montano elabora una relación de los últimos envíos realizados desde Amberes con destino a la Corte.

72 03 05 Andrés Masio (Zevenaar) a Montano [Amberes]
e: B. Arias Montano, *Dauidis Regis ac Prophetae aliorumque sacrorum uatum psalmi* (Amberes, 1573), pp. 7-9.
Inc.: *Remitto tibi, mi Aria doctissime animoque meo carissime, eam Psalmorum tuorum...*

72 03 13 Montano (Amberes) a Juan de Ovando (Madrid)
o: IVDJ, envío 78/19, f. 119; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 482.
Inc.: *Por aver entendido que la flota que yva para Bizcaya llegó en salvo...*

72 03 16 Felipe II [Madrid] a Montano [Amberes]
cap: AGS E, 553/88; **e**: CARVAJAL, p. 163, nº 42.
Inc.: *Habiendo entendido por aviso de don Juan de Zúñiga...*

72 04 08 Juan de Ovando (Madrid) a Montano [Amberes]
c1: IVDJ, envío 78/20, f. 107; c2: IVDJ, envío 78/20 bis, f. 108; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, p. 482.
Inc.: *En 5 de abril me dio Andrés de Lastanosa una carta de V.M....*

72 04 13

Gabriel de Zayas (Madrid) a Montano [Amberes]
b: AGS E, 583/31; **e**: *CODOIN*, pp. 271-272.
Inc.: *He recibido las de V.M. de catorce de hebrero...*

72 04 16

Juan Rethius (Colonia) a Montano (Amberes)
b: HAC, 977, ff. 2-4.
Inc.: *Saepe autem de tua doctrina loquens, uir eruditissime,...*

72 04 17

Antonio Gracián a Montano [Amberes]
o: BL, Eg. 2047, f. 286.
nota: Aún no he podido consultar esta carta ni conseguir copia de ella.

72 04 22

Montano (Amberes) a Juan de Ovando (Corte)
o: IVDJ, envío 78/21, f. 118; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 494-495.
Inc.: *Después que Dios puso a V.S. en el lugar que tiene...*

[72 05 13-72 05 20]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Milán-Roma]
b: MPM, Arch. 7, f. 206v; **e1**: *CP*, III, 100-101, nº 381; **e2**: DÁVILA, [72 05 13-72 05 20].
Inc.: *Desiderio uehementi tenebamur sciendi quonam pacto tu et tui ualeretis...*

[72 06 09]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano (Roma)
b: MPM, Arch. 7, f. 210r; **e1**: *CP*, III, 114-117, nº 189; **e2**: DÁVILA, [72 06 09].

Inc.: *Scriptis meis litteris postremis et D. Lodoico Perezio datis...*

72 06 21

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 7, f. 211r-211v; **e1**: *CP*, III, 119-122, nº 391; **e2**: DÁVILA, 72 06 21.
Inc.: *Non multis post diebus hinc discessisset Ill. D.T....*

72 07 05[a] Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 5r; **e1**: *CP*, III, 130-133, nº 395; **e2**: DÁVILA, 72 07 05[a].

Inc.: *Superioribus meis ea, ni fallor, omnia quae mearum esse partium uidebantur...*

72 07 05[b] Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 5v; **e**: DÁVILA, 72 07 05[b].
Inc.: *Obsignabam has litteras cum mihi redditae fuerunt illae quas 7 superioris mensis...*

[72 07 16] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, ff. 5v-6v; **e1**: *CP*, III, 133-137, nº 396; **e2**: DÁVILA, [72 07 16].

Inc.: *Octaua huius mensis euocatus Brussellas ab Ill. Viro D. I[ohanne] Varga...*

[72 07 19/25] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 9r; **e1**: *CP*, III, 152-153, n° 405; **e2**: DÁVILA, [72 07 19-72 07 25].
Inc.: *Conductori tradidimus Biblia pro Illustriss[imo] Cardinali Sirleto...*

[72 08 01/07] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 11v; **e1**: *CP*, III, 164-166, n° 409;
e2: DÁVILA, [72 08 01-72 08 07].
Inc.: *Litteras Ill. D.V. Romae 6 et 10 Iulii scriptas hodie accepi...*

[72 08 07/22] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, ff. 12v-13r; **e**: DÁVILA, [72 08 07-72 08 22].
Inc.: *Litteris Ill. D.V. 12 Iulii scriptis...*

72 08 29 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 16r-16v; **e**: DÁVILA, 72 08 29.
Inc.: *Variis ego Iohanne nostro ad nundinas profecto distractus...*

[72 10 15/31] Juan Moreto [Amberes] a Montano [Venecia o Roma]
b: MPM, Arch. 9, f. 1v; **e**: DÁVILA, [72 10 00].
Inc.: *Francofordia reuersus, Clar^{me} D^{ne}, intellexi socerum meum...*

[72 10 22] Montano [Roma-Venecia] a Guillermo Sirleto [Roma]
o: Ms. Vat. Lat., 2023, f. 25; **c**: Ms. Esc., J-II-22, f. 166v; **e**: H. HÖPFL, *Beiträge zur Geschichte der sixto-klementinischen Vulgata* (Friburgo, 1913).
Inc.: *Con questa mando la supplica sopra la leccion di quelli libri Thalmud...*

[72 11 01]	Cristóbal Plantino [Amberes] a [Montano] [Roma-Venecia] **b**: MPM, Arch. 8, ff. 18r-19r; **e1**: *CP*, III, 188-195, n° 421; **e2**: DÁVILA, [72 11 01]. ***Inc.***: *Postremis litteris meis significaui me auctoritate Illustrissimi Duci euocatum...*
[72 11 05/10]	Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Venecia] **b**: MPM, Arch. 8, f. 23v; **e1**: *CP*, III, 215-216, n° 428; **e2**: DÁVILA, [72 11 05-72 11 10]. ***Inc.***: *Ex litteris meis postremis quas e Galliis reuersus scripsi et Venetias [...] misi...*
72 11 10	Hadrianus Junius (Harl) a Montano [Amberes] **e**: *Hadr. Junii epistolae* (Dordrecht, 1652), pp. 252-253. ***Inc.***: *Postquam singulari tua benignitate et incomparabili candore uti frui mihi licuit...*

72 11 23 Juan de Ovando (Madrid) a Montano [Amberes]
c: IVDJ, envío 78/22, f. 110; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 482-483.
Inc.: *En 5 de abril recibí una de V.M. de 13 de março...*

72 12 18 Montano [Amberes] a Felipe II [Madrid]

o: AGS E, 583/32; **e**: *CODOIN*, pp. 273-280; **cap**: AGS E, 583/33.
Inc.: *Por cartas del embajador de V. Md que está en Roma,...*

1573

[73 00 00] N Álvaro Núñez [Amberes] a Montano [Amberes]
e: Francisco de Arce, *De recta curandorum uulnerum ratione et aliis eius artis praeceptis libri II* (Amberes, 1574), ff. A6v-A8.
Inc.: *Si iuxta ueterem Stoicorum sententiam homines hominum causa sint geniti...*

[73 00 00] R Francisco Rafelengio a Montano [Amberes]
e: B. Arias Montano, *Dauidis Regis ac Prophetae aliorumque Sacrorum Vatorum Psalmi* (Amberes, 1973), p. 12.

Inc.: *Quantum et uoluptatis et emolumenti ex tuae poeticae Psalmorum Parafraseos lectione...*

[73 00 00] Z Montano [Amberes] a Gabriel de Zayas [Madrid]
cap: AGS E, 583/175.
Inc.: *V.M. sepa que di en agradecimiento a los censores de Lovaina...*

73 01 20 Montano (Amberes) a Juan de Ovando (Madrid)
o: IVDJ, envío 78/24, ff. 136-137; **e**: JIMÉNEZ DE LA ESPADA, pp. 495-498.
Inc.: *Las primeras que en este año passado he recibido de V.S....*

73 01 21 Montano (Amberes) a Juan Rethius [Colonia]
o: HAC, 977, f. 210 **e**: D. DOMENICHINI, *Studi Ispanici* (1985).
Inc.: *Litteras a te Coloniae ad decimum sextum Cal[endas] Maii datas...*

73 01 24 Montano (Amberes) a San Carlos Borromeo (Milán)
o: AV, F 46, f. 37; **e1**: S.A.R. (Sacerdote Aquille Ratti), 'San Carlo Borromeo - Benedetto Arias Montano - Giovan Stefano Lainati', *San Carlo Borromeo nel Centenario della Canonizazione* (Milano, 1910), pp. 382-285; **e2**: TELLECHEA, pp. 71-73.

Inc.: *Io sono arrivato a questi Paesi Bassi salvo e libero de li pericoli del viaggio...*

73 02 12 Montano (Amberes) al Cardenal Sirleto [Roma]
o: Vat. Lat., 6185, f. 92/162; **c**: Ms. Esc., J-II-22, ff. 167-169r; **e**: M.R. PAZOS, 'Entorno a Arias Montano y su Biblia', *Archivo Ibero-Ambericano*, 2 (1942), 469-484 (pp. 473-474).
Inc.: *Io sono arrivato a Anversa a casa mia il primo di questo Decembre...*

73 02 13 Montano (Amberes) a Carolus Clusius (Leiden)
o; Collectio Camerariana, IX, f. 56; **e**: BARONA-GÓMEZ, pp. 59-60.
Inc.: *Tabellario tuo libros tradidi quadraginta quos tibi adscriptos ex Italia reuersus domi...*

73 02 15 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/33; **e**: CODOIN, pp. 281-286.
Inc.: *Con todos los correos que de aqui han partido he scrito a V.M....*

73 02 20 Pedro Serrano (Alcalá) a Montano (Amberes)
o: MPM, Arch. 122, pp. 483-486; **e**: DÁVILA, 73 02 20. ***Inc.***: *Heme alegrado mucho con la buena llegada de V.M. a Anvers...*

73 02 22 Montano (Amberes) al duque de Alba (Bruselas)
o: AA, C. 28/180.
Inc.: *El padre Juan Latomo prior en throno, vicario general de la orden de canónigos...*

[73 02 23/04 19] Cristóbal Plantino [Amberes] a [Montano] [Amberes]
o: MPM, Arch. 121, pp. 225-226; **e**: DÁVILA, [73 02 23-73 04 19].
Inc.: *Quoniam quaterniones Commendationum et Priuilegiorum...*

73 02 24 Felipe II (Madrid) a Montano [Amberes]

cap: AGS E, 554/[1]17; **e**: CARVAJAL, pp. 167-168, nº 52.
Inc.: *Recibí vuestra carta de 18 de diciembre*, *y aunque por relación de Zayas...*

73 02 27 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/35; **e**: *CODOIN*, pp. 286-291.
Inc.: *El portador d'ésta, por ser muy señor mío y con cuya conversación he recibido...*

73 03 28 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/181.
Inc.: *La de V.M. recibí y con ella singular contento y merced por saber...*

73 03 27

Montano al Duque de Saboya
e: En ejemplar de la Biblia Políglota conservado en la British Library.
nota: Aún no he podido consultar esta carta ni conseguir copia de ella.

73 03 30

Gabriel de Zayas (Madrid) a Montano [Amberes]
cap: IVDJ, envío 6/2, f. 12.
Inc.: *En el primer tomo vienen tres cartas de Su M^{d}, que las dos entiendo...*

73 04 01

Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/182.
Inc.: *Esta no servirá para más que besar las manos a V.M. y suppplicarle...*

73 04 10

Guillermo Lindano (Rurmond) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., f. 57-60; **e**: *Macías*, pp. 291-305, n° 68. ***Inc.***: *Prolixissimae tuae epistolae*, *immo libello expurgatorio*, *uir doctissime...*

[73 04 11/06 17]

Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas / Felipe II
o: AGS E, 983/129; **e**: CODOIN, XXXVII, 89-98.
Inc.: *Gados a él, y por tanto es necesario administrate estas guerras de manera que...*

73 04 23

Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/183.
Inc.: *Con mi indisposición de una fiebre continua que me vino a los dos d'éste...*

73 05 30

Montano (Amberes) a Juan de Zúñiga (Roma)
o: PML, RS, P. 1522, n° 455.
Inc.: *El obispo de Anvers, hombre de muy buena vida y doctrina y que conforme a...*

73 06 04 Montano (Amberes) a Juan de Albornoz

o: AZ, carpeta 212/14.
nota: Aún no he podido consultar esta carta ni conseguir copia de ella.

73 06 17 Hernando del Castillo (Madrid) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 47-49; **e**: MACÍAS, pp. 306-309, nº 69. ***Inc.***: *Muchos días ha que devo a V.M. respuesta de una carta...*

73 06 21 Juan Harlemio (Lovaina) a Montano (Amberes)
e: B. Arias Montano, *Davidis Regis ac Prophetae aliorumque Sacrorum Vatorum Psalmi*, pp. 10-11.
Inc.: *Postea quam Psalmos tuos accepi, uir clarissime, nihil mihi potius fuit quam...*

73 06 24 Montano (Amberes) a Albornoz
o: AZ, carpeta 212/15.
nota: Aún no he podido consultar esta carta ni conseguir copia de ella.

73 06 28 Montano (Amberes) a Juan de Zúñiga (Roma)
o: PML, RS, p. 1522, nº 454.
Inc.: *En tres d'éste recibí la de V[uestra] S[eñoría] Ill[ustrísi]ma de quatro de abril...*

73 07 17 Gabriel de Zayas (Madrid) a Montano [Amberes]
b: AGS E, 583/36; **e**: CODOIN, pp. 292-296.
Inc.: *He recibido todas las cartas que V[uestra] M[erced] me ha escripto desde 11 de abril...*

[73 08 04] San Carlos Borromeo [Milán] a Arias Montano [Amberes]
b: AV, F 46, f. 288; **e**: TELLECHEA, p. 73.

Inc.: *Io vidi quel che V. R[everen]tia. me scrisse le mesi passati circa l'opera compilata...*

[73] 08 23 Gabriel de Zayas (Madrid) a Montano [Amberes]
c: MPM, Arch. 122, p. 155; **e**: DÁVILA, [73] 08 23.
Inc.: *Han llegado ochenta balas y los tres coffres y repartido a sus dueños...*

73 10 21 Felipe II (Madrid) a Montano [Amberes]

cap: AGS E, 554/119; **e**: CARVAJAL, pp. 168-169, nº 52. ***Inc.***: Recibí vuestra carta de 5 de septiembre y la relaciín que con ella venía...

[73] 10 25 Montano [Amberes] a Guillermo Sirleto [Roma]
o: Vat. Lat. 6411, f. 1013 / 212-213; **c**: Ms. Esc., J-II-22, f. 171-173.
Inc.: *Ho riceuuto la lettera di V.Sa Illma piena di quella humanità...*

73 11 28

Montano (Amberes) al duque de Alba (Bruselas)
o: AA, C. 28/175.
Inc.: *Memoria de seis caxas marcadas de la marca de fuera n° 6, 7, 8, 9, 10, 11,...*

[73 11 29]

Montano [Amberes] a Felipe II [Madrid]

c: IVDJ, envío 38/34-35, ff. 34-35; **e**: MORALES OLIVER, pp. 319-350.
Inc.: *Ha sido grande el bien que a comenÇado a hazer la Çierta venida...*

73 12 11

Montano (Amberes) al duque de Alba (Bruselas)
o: AZ, carpeta 212/16; **e**: NCODOIN (Madrid 1893), III. ***Inc.***:

73 12 16

Juan Rethius (Colonia) a Montano (Amberes)
b: HAC, 977, f. 208.
Inc.: *P[.], mi Aria doctissime, animoque meo charissime, ut commentarios conficeres...*

73 12 29

Arias Montano [Amberes] a Felipe II [Madrid]
o: IVDJ, envío 38/34-35; **e**: MORALES OLIVER, pp. 351-353.

Inc.: *El Commen[da]dor Mayor me ha mandado leer la minuta del perdón general...*

73 12 31 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/37-38; **e**: *CODOIN*, pp. 296-299.
Inc.: *Yo confío que V.M. habrá recibido todas las mías que le he escrito después,..*

[73 00 00-74 00 00] Montano [Amberes] a [Hernando Birbiesca] [Madrid]
o: BNM, Ms. 11.751, f. 127; **e**: V. BÉCARES BOTAS, *Arias Montano y Plantino. El libro flamenco en la España de Felipe II* (León, 1999), p. 96.
Inc.: *No sé si me olvidé en la otra carta de avisar a V.M. que las XXIII Biblias...*

1574

74 01 04 A Montano (Amberes) a Juan de Albornoz (Bruselas)
o: AA, C. 28/184.
Inc.: *Grande pena he tenido de la poca salud de V.M. y de que esto haya estorvado...*

74 01 09 P Cristóbal Plantino [Amberes] a [Benito Arias Montano] [Amberes]
o: MPM, Arch. 122, p. 451; **e1**; *CP*, IV, 46-47, nº 505; **e2**: DÁVILA, 74 01 04.
Inc.: *Ego, laus Deo, ualeo si D[ominatio] V[estra] Ill[ustris] bene ualeat.*

74 01 09 Montano (Amberes) a San Carlos Borromeo [Milán] **o**: AV, S.Q. +11, 10, f. 385; **e**: TELLECHEA, p. 74.
Inc.: *In XXIII di Agosto del'anno passato ricevei la lettera di V.S. Il[lustrissi]ma....*

74 02 14

Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o AGS E, 583/39; **e**: CODOIN, pp. 301-302.
Inc.: *Fernando de Balboa, criado del duque de Alba y comisario que ha sido en esta tierra...*

74 02 18

Montano (Amberes) a Felipe II
o: BL, Egerton 358, f. 127.
nota: Aún no he podido consultar esta carta ni conseguir copia de ella.

74 02 20

Montano (Amberes) al Cardenal Sirleto (Roma)
o: Vat. Lat. 6192, ff. 23-24; **c**: Ms. Esc., J-II-22, ff. 169v-170v.
Inc:: *Io ho scritto alcune volte a V. S^{a} Illma basciandole le mani et facendo l'officio...*

[74 00 00/05 26] Montano [Bruselas] a Cristóbal Plantino [Amberes]
o: MPM, Arch. 121, pp. 437-440; **e**: DÓVILA, [74 00 00-74 05 26].
Inc.: *Ensuyuant l'office de vostre charge vous arresteres toutes les exemplaires...*

74 04 18 Montano (Amberes) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/40;**e**: *CODOIN*, pp. 302-307.
Inc.: *En 17 d'éste recibí la de V.M. de tres d'él con una buena nueva...*

74 06 06 Montano (Amberes) a Felipe II [Madrid]

c: AGS E, 583/41; **e**: *CODOIN*, pp. 308-309.
Inc.: *Forzado de la razón y justicia que tengo y de la afrenta que se me hace...*

74 07 12 Pedro de Fuentidueña (Salamanca) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 15-16; **e**: MACÍAS, pp. 324-327, nº 73. ***Inc.***: *Con la de V.M. de 6 de pasado*, *recebí mucha m[erced] y contento en saber...*

74 07 13 R Luis de Requesens a Montano
e: *NCODOIN*, III, 374-375.
Inc.: *La de V.M. de 11 y 12 de éste he recibido, y estos días algunas otras...*

74 07 13 S Francisco Salinas (Salamanca) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 32-33;**e**: MACÍAS, pp. 328-329, nº 74. ***Inc.***: *Muchos días, y aun años, ha que yo deviera aver scripto a V.M.,...*

[74 07 24] Luis de Requesens a Montano
e: NCODOIN, IV, 82.
Inc.: *El otro día escribí a V.M. que le enviaría los nombres de algunas personas...*

[74 07 12-74 00 00] Benito Arias Montano a [Juan Harlemio] / Universidad de Lovaina.
c1 (autógrafa): MPM, Arch. 121, pp. 457-458; **c2** (no autógrafa): MPM, Arch.

121, pp. 459-460; **e**: DÁVILA:, [74 07 12-74 00 00].
Inc.: *Gratissimum Regi nostro et multis ex Hispania doctis ac piis uiris...*

74 08 07 Pedro de Fuentidueña (Salamanca) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., ff. 51-52; **e**: MACÍAS, pp. 330-331, nº 75. ***Inc.***: *Muy largo tengo respondido a la de V.M., después de averme bien informado...*

74 08 29 Felipe II (Madrid) a Montano [Amberes]

cap: AGS E, 561/109.
Inc.: *Por relación que Zayas me ha hecho...*

74 10 09 Montano (Amberes) a Felipe II [Madrid]

o: AGS E, 583/42; **e**: CODOIN, pp. 310-311.
Inc.: *Por grande merced he tenido la que V.M. me ha hecho en darme licencia...*

74 10 15 Montano (Amberes) a Juan de Ovando [Madrid]
e: B. Arias Montano, *Itinerarium Beniamini Tudelensis* [...] ex *Hebraico Latinum factum* (Amberes, 1575), pp. 3-6.

Inc.: *Superioribus annis Tridenti agenti mihi amici cuiusdam Veneti munere libellus...*

74 11 05 Pedro de Fuentidueña (Salamanca) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 31; **e**: MACÍAS, pp. 346-347, nº 79.
Inc.: *Ayer me dieron un pliego de V.M. en que venía lo que estaba impresso de mi libro...*

74 11 25 Gilberto Genebrardo (París) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 61-62; **e**: MACÍAS, pp. 348-357, nº 80. ***Inc.***: *Pro officiosissima salute quam mihi ignoto aliquoties impertiuisti...*

74 12 23 Montano [Amberes] a [Cristóbal Plantino] [Amberes]
o: MPM, Arch. 122, p. 453; **e1**: *CP*, IV, 211-212, nº 592; **e2**: DÁVILA, 74 12 23.

Inc.: *Cupio scire an apud te sit epistola illa Gonçález ad me...*

1575

75 01 21 Montano (Amberes) a J. Crato
e: P.F.X. DE RAM, *Bulletin commission royale d'histoire* (Bruselas, 1847), pp. 102-104.
Inc.: *Ante menses aliquot literas a te accepi et doctissimas et mihi suauissimas...*

75 01 28 Pedro de Fuentidueña (Salamanca) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 124-125; **e**: MACÍAS, pp. 360-362, nº 82.
Inc.: *De quatro del pasado tengo una de V.M. con otro libro mío...*

75 01 29 Francisco Salinas (Salamanca) a Montano (Amberes)
o: Ms. Estoc., f. 34; **e1**: MACÍAS, pp. 496-499, nº 83; **c**: MPM, Arch. 121, pp. 477-478; **e2**: DÁVILA, 75 01 29.
Inc.: *Mui gran m[erce]d y contentamiento resçebí con la carta...*

75 03 06 Montano (Amberes) a Cristóbal de Salazar (Venecia)
o: AGS E, 1515/92; **e**: *RABM*, 5 (1875), 206-208.
Inc.: *La de V. Merced de 12 del passado recibí hoy día de la fecha con grande contento...*

75 03 22 Diego de Torquemada (Tuy) a Montano [Amberes]
o: Ms. Estoc., ff. 29-30; **e**: MACÍAS, pp. 382-385, nº 86.
Inc.: *Annos dicho tantas cosas de la venida de V.M. y de la stada a,...*

75 04 15 Diego Paiva de Andrade (Lisboa) a Montano (Roma)
o: Ms. Estoc., ff. 63-64; **e**: MACÍAS, pp. 386-387, nº 87. ***Inc.***: *Mal poderá V.M. cuidar o alvoroço com que li a carta que os dias pasados...*

[75 06 03/14] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 151r; **e1**: *CP*, IV, 287-290, nº 633; **e2**: DÁVILA, [75 06 03-75 06 14].
Inc.: *Ex quo hinc discessisti, Vir Ill[ustr]is, corpore quidem utcumque ualui,...*

75 06 04 Juan Moreto [Amberes] a [Montano] [Roma]
b: MPM, Arch. 9, f. 44v; **e1**; *CP*, IV, 285-287, nº 632; **e2**: DÁVILA, 75 06 04.

Inc.: *Cum Emptini Ill. D.T. me deoscularetur uale dicens...*

75 07 07 Montano (Roma) a Juan Moreto (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, pp. 95-97; **e1**: *CP*, IV, 295-298, nº 638; **e2**: DÁVILA, 75 07 07.

Inc.: *Literas a te IIII Iunii datas eiusdem mentis postrema accepi...*

[75] 07 14	Montano (Roma) San Carlos Borromeo (Milán) **o**: AV, F. 49, inf. 118; **e**: TELLECHEA, p. 79. ***Inc.***: *Io accetai volentieri il grande favor che V.S.I. me fece di commandarmi allogiar...* **nota**: En su edición, TELLECHEA transcribe 1576 en vez de 1575, año más acorde con el contenido de la propia misiva.
[75 07 15/08 14]	Juan Moreto [Amberes] a Montano [Roma] **b**: MPM, Arch. 9, f. 46r; **e1**: *CP*, IV, 299-300, n° 639; **e2**: DÁVILA, [75 07 15-75 08 14]. ***Inc.***: L[itte]ras Non. quintilibus Romae datas (D^{ne} mihi colendissime)...
75 07 29	Montano (Roma) a Felipe II [Madrid] **o**: AGS E, 583/108; **e**: CODOIN, pp. 312-314. ***Inc.***: *El secretario Zayas, ansí por cartas del comendador mayor como por las mías...*
75 08 06	Montano (Roma) a Gabriel de Zayas [Madrid] **o**: AGS E, 583/107; **e**: CODOIN, pp. 314-316.

Inc.: *Con tres ordinarios he scrito a V.M. dándole razón de mi estada en Roma por agora...*

75 08 12 Montano (Roma) a Felipe II [Madrid]
b: Ms. Estoc., ff. 193-194; **e**: MACÍAS, pp. 402-436, nº 91.
Inc.: *Quando salí de Flandes con la licencia de que V. Magtd me hizo merced,...*

75 08 12 Montano (Roma) al obispo de Cuenca **o**: AGS E, 583/106; **e**: CODOIN, pp. 316-320.
Inc.: *Cuasi por todo este postrer año que he estado en Flandes he sentido un grande rumor...*

75 08 13 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 152r-152v; **e1**: *CP*, IV, 307-313, nº 643; **e2**: DÁVILA, 75 08 14.
Inc.: *Paulo post tuum discessum Lutetiam una cum uxore...*

75 08 19 Montano (Roma) a Gabriel de Zayas (Corte)
o: AGS E, 583/153; **e**: CODOIN, pp. 321-324.
Inc.: *Yo supplico a V.M. por Dios Nuestro Señor, al cual todos debemos obedecer...*

75 08 26 Montano (Roma) a Zayas (Corte)
e: CODOIN, pp. 325-326
Inc.: *Cuatro o cinco veces he escrito a V.M. consecutivamente...*

75 08 27 Walter vander Steghen (Amberes) a Montano (Roma) **o**: AGS E, 583/234.
Inc.: *Eximie Domine Doctor, quod nunc ad R.T. scribo...*

75 09 07 Felipe II (Madrid) a Montano [Roma]
e: CARVAJAL, pp. 171-172, nº 54.
Inc.: *Zayas me dio vuestra carta de veinte y nueve de julio, y es así que por su relacíon...*

75 09 18

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, ff. 155v-156r; **e1**: *CP*, V, 7-11, nº 652; **e2**: DÁVILA, 75 09 18.
Inc.: *Desiderio tui certe flagrantis[simo] affligimur*,...

75 09 21

Montano [Roma] a Juan Crato
nota: Carta original conservada en e1 Ms. R 249 de la antigua Biblioteca Municipal de Breslau y destruida durante la Segunda Guerra Mundial.

75 10 01

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 156v; **e1**: *CP*, V, 13-15, nº 654; **e2**: DÁVILA, 75 10 01.
Inc.: *Circa medium mensis postremi ad te litteras scripsi...*

75 10 07

Francisco Rafelengio (Amberes) a Montano [Roma]
o: Ms. Estoc., f. 86; **e**: Macías, pp. 444-447, nº 93.
Inc.: *Quamuis nihil esset potissimum quod ad te, Maecenas mihi plurimum colende...*

[75 10 08]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 157r; **e1**: *CP*, V, 16-17, nº 656; **e2**: DÁVILA, [75 10 08].
Inc.: *Ab hinc octo diebus litteras nostras cum duobus quaternionib[us]...*

[75] 10 15

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 159r-159v; **e1**: *CP*, V, 30-33, nº 662; **e2**: DÁVILA, [75] 10 15.
Inc.: *Superiori hebdomada ad te scripsi, Patrone colendissime,...*

75 10 20

Montano [Roma] a Felipe II [Madrid]
o: AGS E, 583/103; **e**: *CODOIN*, pp. 326-328.
Inc.: *Luego que recibí el mandato de V. M^{d} por la carta que me mandó escribir...*

[75 10 22-75 10 24]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 160r-160v; **c**: MPM, Arch. 9, f. 48r-v; **e1**: *CP*, V, 33-37, nº 663; **e2**: DÁVILA, [75 10 22-75 10 24]
Inc.: *Spero te accepisse uarias meas litteras et librum nuper emissum...*

75 10 29

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, ff. 161v-163r; **e1**: *CP*, V, 38-48, nº 664; **e2**: DÁVILA, 75 10 29.

Inc.: *Superiori septimana meas postremas tibi scripsi, Patrone colendissime,...*

75 11 05

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 163v; **e1**: *CP*, V, 58-59, nº 668; **e2**: DÁVILA, 75 11 05.
Inc.: *Superioribus septimanis prolixiores fortasse litteras quam me decuit...*

[75] 11 12

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 164r; **e1**: *CP*, V, 61-63, nº 670; **e2**: DÁVILA, [75] 11 12. ***Inc.***: *Litteras tuas, Patrone colendiss[ime], 15 Kal. Octobris Romae scriptas...*

75 11 13

Montano (Roma) a Guillermo Lindano [Rurmond]
c: Ms. Estoc., f. 213-214; **e**: MACÍAS, pp. 448-455, nº 94. ***Inc.***: *Literas ad D. Tuam R^{mam} proximo mense Iulio Roma dederam, in quibus...*

75 12 03

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 167r-167v; **e1**: *CP*, V, 78-82, nº 678; **e2**: Dávila, 75 12 03. ***Inc.***: *Litteras tuas ipsa die S[anctorum] Simonis et Iudae Romae scriptas...*

[75] 12 10 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 167v; **e1**: *CP*, V, 83-85, nº 680; **e2**: DÁVILA, [75] 12 10.
Inc.: *Tuas ad me et ad Raphlengium nostrum sub una inscriptione...*

[75] 12 17 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 168r; **e1**: *CP*, V, 88-90, nº 683; **e2**: DÁVILA, [75] 12 17.
Inc.: *Sat scio expertus quanti nos et ea quae a nobis ueniunt facias,...*

75 12 24 Montano (Roma) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/227; **e**: *CODOIN*, pp. 328-330.
Inc.: *He estado estos 17 días pasados encerrado en mi monasterio...*

[75 12 25/28] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f 169v; **e1**: *CP*, V, 96-97, nº 687; **e2**: DÁVILA, [75 12 25-75 12 28].
Inc.: *Tuas, Patrone colendiss[ime], Romae VI Kal. huius mensis scriptas...*

[75 12 25-76 01 03] Juan Moreto (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 9, f. 51v; **e**: Dávila, [75 12 25-76 01 03]. ***Inc.***: *Cum socer meus doctissimis suauissimisque D.T. l[itte]ris...*

1576

[76 00 00] Fray Luis de la Estrada [Alhama] a Montano
e: J. RODRÍGUEZ DE CASTRO, *Biblioteca española I, Escritores rabinos* (1781), pp. 649-660.
Inc.: *Grande fue mi desgracia...*

76 01 07

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f, 171v; **e1**: *CP*, V, 106-108, nº 692; **e2**: DÁVILA, 76 01 07.

Inc.: *Tuis IIII Idus Aprilis (Decembris, ni fallor, uoluisti scribere)...*

[76 01 13/16]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 173r; **e1**: *CP*, V, 114-115, nº 696; **e2**: DÁVILA, [76 01 13-76 01 16].
Inc.: *Si bene uales, bene est; nos, laus Christo, ualemus...*

76 01 24

Montano (Roma) a San Carlos Borromeo [Milán]
o: AV, F (50 inf., 23); **e**: TELLECHEA, p. 75.
Inc.: *Monsignor Bonhuomo, Vescovo di Vercelli, ha usato tanta charità...*

76 02 18 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 175r-175v; **e1**: *CP*, V, 125-130, nº 702; **e2**: DÁVILA, 76 02 11.
Inc.: *Louanii nuper dum essem, gener meus tuas desideratiss[imas]...*

76 02 28 Montano (Roma) a Abraham Ortelio (Amberes)
o: UTA, pp. 119-120; **e1**: HESSELS, pp. 138-141, nº 62; **e2**: MORALES LARA.
Inc.: *Litterae tuae quamuis tardius mihi redditae tamen gratissimae...*

76 03 22 Montano (Roma) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/102; **cap**: AGS E, 583/164; **e**: *CODOIN*, pp. 330-339.
Inc.: *Un día antes de la fecha d'ésta ha llegado aquí la nueva...*

[76 04 11/19] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, ff. 180v-181r; **e1**: *CP*, V, 144-145, nº 711; **e2**: DÁVILA, [76 04 11-76 04 19].
Inc.: *Quod non tam frequentes litteras atque debuissem scripserim...*

76 04 28 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Roma]
b: MPM, Arch. 8, f. 183r; **e1**: *CP*, V, 157-158, nº 718; **e2**: DÁVILA, 76 04 28.

Inc.: *Ex meis litteris postremis spero te intellexisse causam quare...*

76 05 17 Montano (Roma) a Felipe II [Madrid]
o: AGS E, 583/226; **e**: *CODOIN*, pp. 339-341.
Inc.: *Habiendo entendido que en Flandes han fallecido desde el abril próximo...*

76 05 18

Montano (Roma) a San Carlos Borromeo (Milán)
o: AV, 136 inf. f. 51; **e**: TELLECHEA, pp. 76-77.
Inc.: *Havendomi commandato la maestà del Re mio signore per tre letere...*

76 05 27

Montano (Roma) a [Felipe II]
o: Arch. Palacio Real.
nota: Memorial sobre reliquias.

[76 06 08]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Génova-Madrid]
b: MPM, Arch. 8, f. 186v; **e1**: *CP*, V, 174-177, nº 726; **e2**: DÁVILA, [76 06 08].

Inc.: *Tuae XII Maii Romae scriptae me non parum recrearunt, Patrone colende,...*

76 06 10

San Carlos Borromeo (Milán) a Montano [Roma-Madrid]

c1: AV, F 43 inf., f. 254; **c2**: AV, F50, f. 177; **e**: TELLECHEA, p. 77.
Inc.: *Molto R.P. in questa partita di V.S. per Ispagna,...*
nota: La segunda copia, **c2**, lleva fecha de 10 de julio de 1576.

76 07 28

Fr. Luis de la Estrada (Sta. M^{o} de la Huerta) a Montano (Madrid)
o: Ms. Estoc., f. 187-191; **e**: MACÍAS, pp. 456-461, n° 95.
Inc.: *Al puncto que quería atar y coger un manojo de escobas desbaratadas...*

[76 09 04]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 8, f. 207r-207v; **e1**: *CP*, V, 197-201, n° 738; **e2**: DÁVILA, [76 09 04].
Inc.: *Alterum fasciculum post meas etiam tumultuarie scriptas et datas composueram...*

76 09 22

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 8, f. 208r; **e1**: *CP*, V, 202-203, n° 740; **e2**: DÁVILA, 76 09 22.

Inc.: *Desideratiss[imas] litteras tuas 12 Augusti scriptas 20 huius accepi...*

76 09 28

Montano (Madrid) a San Carlos Borromeo (Milán)
o: AV, 137 inf., f. 145; **e**: TELLECHEA, pp. 79-80.
Inc.: *Per gratia di Iddio io ho arrivato in Corte di Spagna...*

76 10 11

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 8, ff. 208v-209r; **e1**: *CP*, V, 206-207, n° 743; **e2**: DÁVILA, 76 10 11.
Inc.: *Desideras auidiss[ime], sat scio, nobis hic adesse...*

[76 10 12/16]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 8, f. 209r; **e1**: *CP*, V, 209, nº 743 (nota 4); **e2**: DÁVILA, [76 10 12-76 10 16].
Inc.: *Si uales bene est, Patrone colendiss[ime],...*

[76 12 01/22]

Juan Moreto (Amberes) a [Montano] [Madrid]
b: MPM, Arch. 9, ff. 56v-57r; **e1**: *CP*, V, 210-213, nº 745; **e2**: DÁVILA, [76 12 01-76 12 22].
Inc.: *A quo Ill. D.T. hinc discessit, ita omnia sunt mutata...*

76 12 19

Montano (Madrid) a Fulvio Orsino [Roma]
o: Vat. Lat., 4105, ff. 75-76; **e**: D. DOMENICHINI, 'Benito Arias Montano e Italia. Dos cartas inéditas', REE, 44-3 (1988), 573-574.
Inc.: *Subito ch'ho ricevuta quella dolcissima di V. Sa sono andato...*

1577

77 01 08 Abad de S. Isidro (León) a Montano [Madrid]
c: BL, Ms. Add., 16176, f. 23v.
Inc.: *Aunque he estado después que V.M. hizo la jornada a Flandes...*

77 01 28 Montano (Madrid) a Abad de S. Isidro (León)
c: BL, Ms. Add., 16176, f. 24.
Inc.: *En dondequiera que me he hallado he tenido siempre el cuidado...*

77 02 13 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 9, ff. 61v-62r; **e1**: *CP*, V, 229-230, n° 754; **e2**: DÁVILA, 77 02 13.

Inc.: *Quas Ill[ustris] D[ominatio] T[ua] ad socerum meum dedit...*

77 05 03 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 8, ff. 209v-210r; **e1**: *CP*, V, 233-238, n° 757; **e2**: DÁVILA, 77 05 03.
Inc.: *Ita semper, ut uideo, tui similis permanebis ut te amicorum causa...*

[77] 05 11 Juan Moreto [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 9, f. 62v; **e1**: *CP*, V, 244-246, n° 760; **e2**: DÁVILA, [77] 05 11.

Inc.: *Quae semper mihi suauissimae iucundissimaeque fuere l[itte]rae tuae...*

77 05 14 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 8, ff. 211v-212r; **e1**: *CP*, V, 250-251, n° 762; **e2**: DÁVILA, 77 05 14.
Inc.: *Sub initium huius mensis insulsas et barbaras litteras tibi misi,...*

77 05 31	Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas [Madrid] **o**: AGS E, 183/125; **e**: *CODOIN*, pp. 342-347. ***Inc.***: *En dos días he recibido tres de V.M., que me han consolado...*
77 06 05	Nicolás Sandero (Madrid) a Montano (Escorial) **o**: Ms. Estoc., ff. 177-178; **e**: MACÍAS, pp. 462-463, nº 96. ***Inc.***: *Sacra Biblia tam iussu et sumptu Suae Cath[oli]cae Ma[iesta]tis...*
77 06 09	Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas [Madrid] **o**: AGS E, 583/171; **e**: *CODOIN*, pp. 347-348. ***Inc.***: *Esperando he estado con grande deseo la respuesta de la mía...*
[77] 08 21	Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial] **b**: MPM Arch., 8, f. 213v; **e1**: *CP*, V, 266-267, nº 772; **e2**: DÁVILA, [77] 08 21.

Inc.: *Etsi ex tam multis quae cotidie ex diuina prouidentia publice contingunt...*

77 09 07 Carta poética de F^{co} de Aldana a Montano

e: A. RODRÍGUEZ MOÑINO, *Castilla*, 2 (cursos 1941-1943), 3-4.
Inc.: *Montano, cuyo nombre es la primera...*

[77 09 19/10 23] Cristóbal Plantlno [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 8, f. 215r; **e1**: *CP*, V, 270-274, n° 775; **e2**: DÁVILA, [77 09 19-77 10 23].
Inc.: *Tuas 7 Iunii scriptas domum ex itinere Franco-fordiensi reuersus inueni...*

77 10 15 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/124; **e**: *CODOIN*, pp. 349-350.
Inc.: *En lo que toca a Lastanosa yo no rehusé su venida acá...*

77 10 23 [Luis Pérez] (Amberes) a Montano [El Escorial]
e: *CODOIN*, pp. 354-358.
Inc.: *Viendo el estado de los negocios por acá*

77 11 04 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/23; **e**: *CODOIN*, p. 351.
Inc.: *Ayer con la grande tristeza de Sebastián...*

77 11 00 Montano [ ] a [ ]
o: IVDJ, envío 100, f. 236v.
nota: Debo esta referencia a G. Lazure; aún no dispongo de copia de la carta.

77 11 10 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas (Corte)
o: AGS E, 583/122; **e**: *CODOIN*, pp. 352-353.
Inc.: *Mucho sentiría la ida de la corte...*

77 11 23

[Luis Pérez] (Amberes) a Montano
e: *CODOIN*, pp. 358-362.
Inc.: *Vuestra Merced me anima a proseguir...*

77 12 07

Montano (El Escorial) a Felipe II [Madrid]
o: AGS E, 583/39-41; **e**: *CODOIN*, pp. 353-354.
Inc.: *Entendiendo ser mi devido servir en...*

77 12 15

Prior don Hernando (Barcelona) a Montano
o: IVDJ, envío 100, f. 235r.
nota: Aún no dispongo de copia de la carta.

1578

[78 02 01/16]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 8, f. 216v; **e1**: *CP*, V, 293-294, nº 786; **e2**: DÁVILA, [78 02 01-78 02 16].
Inc.: *Decem plus minus praeterierunt septimanae ex quo, corporis ualetudine destitutus,...*

78 02 28 F

Montano (Lisboa) a Felipe II [Madrid]
e: CARVAJAL, pp. 174-175, nº 61; **o**: RAH, carpeta 12/5. ***Inc.***: *Al embajador don Juan de Silva pareció decirle al rey de Portugal...*

78 02 28 Z

Montano (Lisboa) a Gabriel de Zayas [Madrid]
e1: FORNERÓN, *Historia de Felipe II*, Ap. A, pp. 461-463; **e2**: CARVAJAL, pp. 175-176, nº 62.
Inc.: *Con grande soledad he venido por estos caminos dejando en esa corte...*

78 04 25

Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/114; **e**: *CODOIN*, pp. 362-363.
Inc.: *Aun hasta agora no he convalecido...*

78 05 25

Montano (Sevilla) a Felipe II (Madrid)
o: AGS E, 583/113; **e**: **CODOIN**, p. 363.

Inc.: *Don Luis Manrique me ha escrito...*

78 06 13

Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/152; **e**: *CODOIN*, pp. 365-368.
Inc.: *La hora que recibí la de V.M. en esta Peña...*

78 07 00

Cristóbal Plantino (París) a Montano [Peña de Aracena] **b**: MPM, Arch. 8, f. 235r-235v; **e1**: *CP*, V, 314-319, nº 801; **e2**: DÁVILA, 78 07 00.
Inc.: *Matrimonio coniuncta filia mea postrema cum Iohannis nostri fratre...*

78 07 01

Levino Torrencio (Lieja) a Montano [Aracena]
e1: *Opera Ioann. Goropii Becani* (Amberes, 1580), f. A2-A7; **e2**: L. CHARLO, 'Una nueva carta de Torrencio a Arias Montano', *Revista Agustiniana*, 120 (1998), 1079-1115 (pp. 1084-1115).

Inc.: *Multa sunt, Aria Montane, in hac uita mortalium studia...*

78 10 16 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/111; **e**: *CODOIN*, pp. 369-372.
Inc.: *Por no haber visto en cuanto he andado de España...*

1579

79 01 04 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/120; **e**: *CODOIN*, pp. 373-378.
Inc.: *La de V.M. de 21 del pasado recibí en 3 d'éste...*

79 02 04 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 1r-1v; **e1**: *CP*, VI, 49-53, nº 820; **e2**: DÁVILA, 79 02 04.

Inc.: *Desideratiis[imis] tuis Nonis Decembribus in secessu tuo datis...*

[79 03 00] Montano (Aracena) al Inquisidor General

c: Ms. Estoc., ff. 206-207; **b**: Ms. Estoc., f. 208r; **e**: MACÍAS, pp. 469-471, nº 98.
Inc.: *No estando yo en parte donde pueda servir...*

[79 03 00] Montano (Aracena) al Santo Oficio
b: Ms. Estoc., ff. 208-209; **e**: MACÍAS, pp. 472-474, nº 99.
Inc.: *El dottor Arias Montano, capellán de Su Magestad,...*

[79 03 00] Montano (Aracena) a Felipe II [Madrid]

b: Ms. Estoc., f. 209; **e**: MACÍAS, p. 475, nº 100.
Inc.: *Dios que siempre usa de sus misericordias co<n>migo...*

[79 03 22] Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/119; **e**: *CODOIN*, pp. 379-389.
Inc.: *En grande manera deseo siempre cartas de V.M....*

79 03 26 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/117; **e**: CARVAJAL, pp. 180-181, nº 64; **cap**: AGS E, 583/118 (*CODOIN*, pp. 383-387).
Inc.: *Acerca de las inteligencias y amistades que tengo en Portugal...*

79 03 30 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/116; **e**: *CODOIN*, pp. 387-390.
Inc.: *Habrá tres días que escribí a V.M. largo y le envié cartas...*

79 04 12 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/150; **e**: *CODOIN*, pp. 390-393.
Inc.: *Por la de V.M. de 26 de pasado que recibí en esta Peña a 5 d'éste...*

79 04 13 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/109; **e**: *CODOIN*, pp. 394-397.
Inc.: *Siguiendo lo que V.M. me mandó en la suya de 26 de pasado...*

79 04 29 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/110; **e1**: *CODOIN*, pp. 397-401; **e2**: CARVAJAL, pp. 180-181, nº 64.
Inc.: *En 28 d'éste recibí la de V.M. de 19, en que me manda le escriba...*

79 06 08 Montano (Aracena) al canónigo Oretano (Sanlúcar de Barrameda)
c: BCS, Ms. 56-4-8, f. 107v-108v; **e1**: *Archivo Hispalense* (1886).
Inc.: *En esta hora me vino una grande consolación con la letra de V.M....*

79 08 22 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, f. 4r; **e1**: *CP*, VI, 74-75, nº 833; **e2**: DÁVILA, 79 08 22.
Inc.: *Res ita se habet ut scribis, Patrone colendissime, Perezius noster...*

79 09 18 Diego Díaz Becerril (Sevilla) a Montano (Aracena)
o: AGS E, 583/162; **e**: *CODOIN*, pp. 401-403.
Inc.: *Por la última carta que a V.M. tengo escrita...*

79 09 21 Montano (El Escorial) a Lindano (Madrid)
o: AGR, I 115, nº 3714; **e**: A. DÁVILA, 'La polémica Arias Montano-Wilhelmus Lindanus: un nuevo documento (AGR I 115, nº 3714)', *Humanistica Lovaniensia*, 49 (2000), 139-165 (pp. 157-159).
Inc.: *Qua die iussus a Dignitate tua sum apud Ill^mum^ Cardinalem...*

79 09 23 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/161; **e**: *CODOIN*, pp. 404-407.
Inc.: *Con dos de V.M. he recibido grande consuelo...*

79 10 10 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/160; **e**: *CODOIN*, pp. 407-409.
Inc.: *Si Dios no nos tuviese de su mano, asaz materia se ofrece...*

79 10 14 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/159; **e**: *CODOIN*, p. 410.
Inc.: *No me acordé en lapasada de responder a V.M....*

79 11 10

Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas [Madrid]
o: AGS E, 583/157; **e**: *CODOIN*, pp. 411-412.
Inc.: *A V.M. suplico escriba una carta al conde del Villar...*

[79] 12 15

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, ff. 11v-12r; **e1**: *CP*, VI, 119-122, nº 854; **e2**: DÁVILA, [79] 12 15.
Inc.: *De praecipuis animi rebus tibi, V. Ill., iam quid scribendum non uidetur...*

79 12 19

Montano (El Escorial) a [Gabriel de Zayas] [Madrid]
o: IVDJ, envío 61/2, f. 121; **e**: G. DE ANDRÉS, *La Ciudad de Dios*, 156 (1960), 361-362.
Inc.: *Vi la carta del maestro...*

1580

[80 00 00]

Montano [ ] a Mateo Vázquez de Leca [Madrid]
o: IVDJ, envío 100/6.
Inc.: *Hoy tuve cartas de Roma, de 29 del passado...*

[80 00 00] Montano [ ] a [Mateo Vázquez de Leca]

o: IVDJ, envío 100/doc. s/n.
Inc.: *Su Mag[esta]d me mandó ante de ayer que yo procure...*

80 01 09 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 158; **e**: *CODOIN*, pp. 412-416.

Inc.: *Ojalá viera yo entrar a V.M. por esta casa cuando llegó Lastanosa...*

80 02 22 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, f. 14v; **e1**: *CP*, VI, 141-143, nº 865; **e2**: DÁVILA, 80 02 22.

Inc.: *His diebus accepi litteras a Reu. P. Iosepho Carolo Bartelo...*

80 04 05 Hercules Ciofanus (Roma) a Montano [El Escorial]
c1: Vat. Lat., 2023, f. 91; **c2**: Ms. Esc., J-II-22, f. 178v-179.
Inc.: *Annus opinor tertius agitur, Vir Clarissime, cum de quodam...*

80 07 01 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 18v-19r; **e1**: *CP*, VI, 169-173, nº 882; **e2**: DÁVILA, 80 07 01.
Inc.: *Postquam mense Februarii meas ad te et Reu. P. Carolum Valentinum...*

[80 10 00/11 00] Cristóbal Plantino [Amberes] a Benito Arias Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, ff. 19v; **e1**: *CP*, VI, 191-192, nº 892; **e2**: DÁVILA, [80 10 00-80 11 00].
Inc.: *Mitto exemplaria duo Becani operum nuper a nobis tandem editarum,...*

80 11 09 Montano (El Escorial) a Gabriel de Zayas (Madrid)
o: AGS E, 583/156; **e**: *CODOIN*, p. 416.
Inc.: *Estando aderezando mi partida para mañana a las seis de la tarde...*

1581

81 01 16 Montano (Aracena) al cardenal Guillermo Sirleto (Roma)
o: Vat. Lat., 6185, ff. 408r-435v / olim f. 222; **c**: Ms. Esc., J-II-22, f. 174; **e**: M.R. PAZOS, 'Entorno a Arias Montano y su Biblia', pp. 476-477.
Inc.: *Vostra Signoria Illustrissima sarà bien certa e persuasa che hauete...*

[81 09 15/18]

Cristóbal Plantino [Amberes] Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, ff. 33v-34r; **e1**: *CP*, VI, 303-307, nº 947; **e2**: DÁVILA, [81 09 15-81 09 18].
Inc.: *Etiam si frequentes litteras non scribam, ulla, mihi crede, uix praeterit hora...*

[81 09] 25

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 34v; **e1**: *CP*, VI, 308-310, nº 950; **e2**: DÁVILA, [81 09] 25.

Inc.: *Itane, mi Aria, teipsum affliges adhuc?*

[81 09 25/10 07]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 35r; **e1**: *CP*, VI, 312-313, nº 952; **e2**: DÁVILA, [81 09 25-81 10 07].
Inc.: *Ecce iterum ad te scribo teque per omnem amicitiam oro ne...*

81 10 24

Montano (Aracena) a Mateo Vázquez
o: AZ, carpeta 212/17.
nota: Aún no he podido ver aún esta carta ni dispongo de copia de ella.

81 11 28

Montano (Aracena) a Guillermo Sirleto (Roma)
o: Vat. Lat., 6194, f. 204r; **c**: Ms. Escorial, J-II-22, f. 175-176; **e**: D. DOMENICHINI, 'Benito Arias Montano e Italia. Dos cartas inéditas', *REE*, 44-3 (1988), 575.
Inc.: *Sapendo il mondo tutto, et specialmente tutti quanti studiosi...*

1582

82 01 01 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 41v; **e1**: *CP*, VII, 27-28, nº 971; **e2**: DÁVILA, 82 01 01.
Inc.: *Laetitia non uulgari me exhilararunt tuae litterae Hispali...*

1583

83 09 22 Montano (Peña de Aracena) a Cristóbal Plantino (Amberes / Leiden)
o: BL, *Egerton* Ms. 2189, ff. 4-6; **e1**: *CP*, VII, 103-112, nº 1011; **e2**: DÁVILA, 83 09 22.

Inc.: *Binas meas literas ex hoc secessu missas ad te nondum fuisse perlatas...*

83 10 28 Montano (Aracena) a Gabriel de Zayas (Conde de Olivares)
o: Ministerio AAEE, Arch. de la Embajada de España cerca de la Santa Sede, legajo 14, n°s 374-375; **e**: G. DE ANDRÉS, 'Historia de las procedencias de los códices hebreos de la Real Biblioteca de el Escorial', *Sefarad*, 30-1 (1970), 9-37 (pp. 35-37).
Inc.: *De ocho días a esta parte he escrito cuatro cartas a V.M....*

1584

84 07 15 Levino Torrencio (Lieja) a Montano
o: BRB, Ms. 15704, f. 50; **e1**: RAM, n° 1, pp. 238-242; **e2**: D-H, I, 182-186, n° 89.

Inc.: *Quoties recordor ueteris nostrae consuetudini, mi Aria Montane...*

[84 00 00/11 26] Montano a Zayas
c: IVDJ, envío 100/80.
nota: Aún no he podido ver la carta ni conseguir copia de ella.

1585

85 01 20 Montano (Madrid) a Felipe II [Madrid]
o: IVDJ, envío 38/96.
Inc.: *Para los postreros deste mes, con la ayuda de Dios...*

85 03 28

Montano (El Escorial) a Juan Moreto (Amberes)
c: MPM, Arch. 76, pp. 99-100; **e1**: *CP*, VII, 187-189, nº 1034; **e2**: DÁVILA, 85 03 28.
Inc.: *Binas a te eadem die accepi, ad XXVIII Februarii,...*

85 04 12

Montano (El Escorial) a Juan Bautista Pérez [Toledo]
c: Ms. Abadía de Monserrat, Ms. 605, f. 237.
Inc.: *Del P. Maestro Fr. Gaspar de León,...*

85 05 27

Levino Torrencio [Lieja] a Montano [El Escorial]
o: BRB, Ms. 15704, f. 84; **e1**: RAM, nº 2, pp. 242-243; **e2**: D-H, I, 286-287, nº 138.

Inc.: *Lapillos duos, quos Bezuarios uocant, munus sane ad tuendam ualetudinem...*

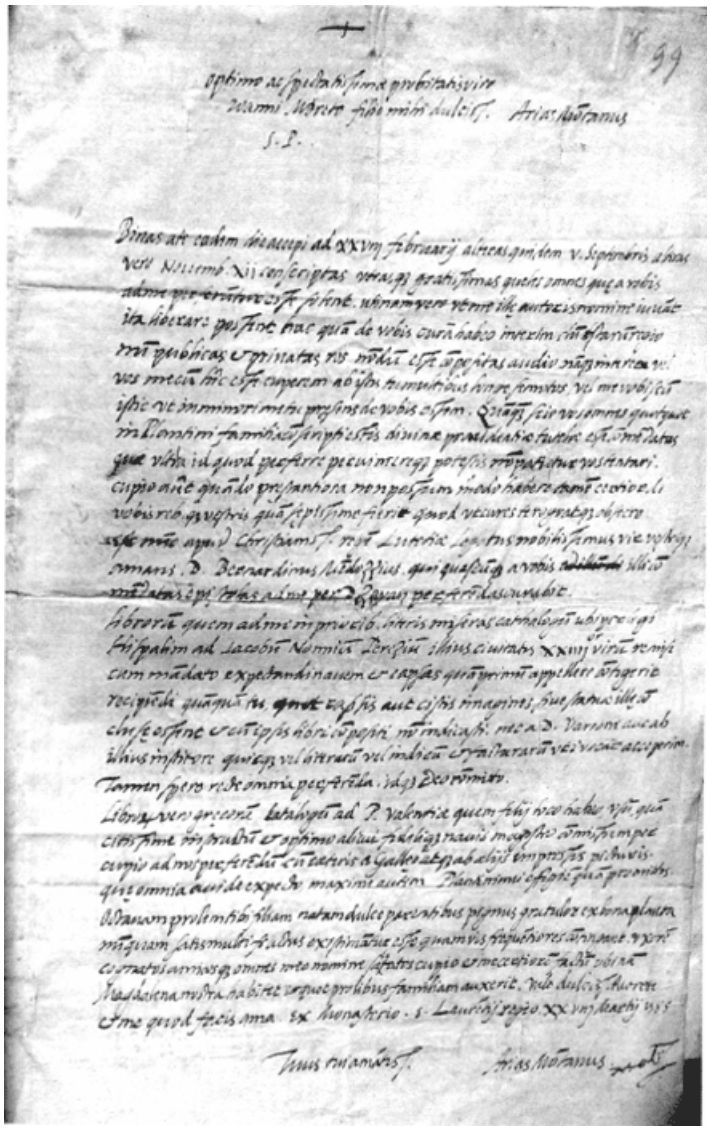

optime ac spectatissime prouisator vir
Adami Marien filio mihi dulcissimo. Arias Montanus
S.P.

Binas ante eadem die accepi ad XXVIJ februarij alteras quidem V. Septembris alteras
vero Nouembris XII conscriptas ornatissimas gratissimasque omnes quæ a vobis
adhuc per erumnosissima fuerunt. Nihil namque vestrum mihi ignotum
ita habeatis possitne hac quia de vobis cura habeo maxima vestra fortunarum
rerum prosperitas et prosperitas nos nihil esse aperitas auidius magnificat vi
vos meum hic esse corpus ac non tumultuosus hinc fremitus vel me vobis et
ipse vt animum meum profus de vobis ostem. Quamobrem scire vos omnes quotquot
mihi omnium carissimi estis optatissimi diuinæ prouidentiæ fautrix est omnia data
quæ vobis id quod optatissimum precamur regi possitis nihil quod vos optare
cupio ante quidem prosperam non posse quam modo habere animo certo scio. Ei
vobis rite gestis quia optatissime fieri quod vestris fortunatis obsecro
esse mihi apud Christum. Nihil Lauricio [illegible] mihi famus vicissim vobis
amans. D. Bernardinus Salido Vius qui quasque a vobis [illegible] illius
mihi datas epistolas animo percupit [illegible].
Librorum quem ad me impresso. Antuerpiæ mysteras carmelorum ubi pro ego
Hispalim ad Iacobum Nomicum scripsi illum cuncta XXIIJ virum remisi
cum mandato expedendi nauem et capsas quas primum appellerit arripere
recipiendi quamquam res [illegible] capsis aut ipsis nauarchis, siue patrono illud
cum se ostendit et ipsis librorum copiam nominatim me a D. Varrone auocato
illius inhibere quicquam vel aperiri vel indicari curandum vel vocare accipere.
Tamen spero rite omnia peractura. Idq; Deo primum.
Leonem qui argentum latabit ad P. Valentiæ quem tibi meo nomine vti quam
citissime tibi reddat et optimo aliquo tabellario nauis mercatori omnia pro
cumulo ad me perferenda cum cæteris a Gallo atque ab aliis emptis pro huius
quæ omnia auide expecto maxime autem. Diuinum opus quod promisti
D. Damasum prolem tibi illam natam dulce pignus amplexibus premas et osculis exhorna plurimum
matrem satis multis filiabus exornatam esse gnatos vos reputatores tam nec. Vxori
cognatis amicis omnibus meo nomine salutem cupio et mecum optato tibi detur
Madalena nostra habitet vtique probus familiam auxerit. Vale dulcis Thuretes
et me quod facis ama ex Huenasterio. S. Laurentij xxvij Martij MDLXX

Tuus tui amans S. Arias Montanus

[85 11 01/07] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, ff. 57r-58r; **e1**: *CP*, VII, 209-215, nº 1045; **e2**: DÁVILA, [85 11 01-85 11 07]
Inc.: *Sub finem Iulii, uidens ego tractari cum Anglis de iuuandis regionibus...*

[85] 11 18 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, f. 58r; **e1**: *CP*, VII, 215-217, nº 1046; **e2**: DÁVILA, [85] 11 18.
Inc.: *Initio huius mensis prolixiss. ad te scripsi de meo itinere...*

[85] 12 07 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, ff. 61r-62v; **e1**: *CP*, VII, 232-235, nº 1052; **e2**: DÁVILA, [85] 12 07.
Inc.: *Ex quo huc redii cum D. Lud. Perezio ego ter ad te scripsi...*

85 12 17 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, ff. 63r; **e1**: *CP*, VII, 238-239, nº 1055; **e2**: DÁVILA, 85 12 17.

Inc.: *Ex quo huc redii quater iam antehac scripsi tibi, Patrone colende,...*

85 12 22 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial] **b**: MPM Arch. 10, f. 65r; **e1**: *CP*, VII, 246-247, nº 1058; **e2**: DÁVILA, 85 12 22.
Inc.: *Data iterum opportunitate respondendi Illustri D.G. Çayae...*

1586

86 00 00 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
e1: *Quinti Horatii Flacii Opera Omnia, cum nouis argumentis* (Amberes, 1586),

3-4 = f. A2r-A2v (ejemplar del MPM, A 747); **e2**: *CP*, VIII & IX, 112-113, nº 1187; **e3**: DÁVILA, 86 00 00.
Inc.: *Quanti te tuasque uirtutes cum eximia eruditione coniunctas semper fecerim,...*

86 01 09 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, f. 67r; **e1**: *CP*, VII, 258-259, nº 1067; **e2**: DÁVILA, 86 01 09.

Inc.: *Ecce prosequor tibi mittere folia epist. examinanda...*

86 02 01 Montano (El Escorial) a Cristóbal Plantino [Amberes]
c1: MPM, Arch. 76, ff. 101-108; **c2**: MPM, Arch. 98, f. 429-435; **e1**: *CP*, VII, 263-272, nº 1071; **e2**: DÁVILA, 86 02 01.

Inc.: *Binas a te pridie quam has scriberem, accepi...*

[86] 02 05

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, f. 67v; **e1**: *CP*, VII, 274, nº 1073; **e2**: DÁVILA, [86] 02 05.
Inc.: *Nona Ianuarii ad te rursus misi quaedam folia Epistolarum...*

[86] 02 06

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, f. 68v; **e1**: *CP*, VII, 275-276, nº 1074; **e2**: DÁVILA, [86] 02 06.
Inc.: *Hesterna die misi fasciculum ad D. Çayam in quo specimina typorum...*

[86] 03 15

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, ff. 82v-83r; **e1**: *CP*, VII, 281-283, nº 1078; **e2**: DÁVILA, [86] 03 15.
Inc.: *Tuas amantiss. litteras Madriti 7 Nouembris tandem mihi reddidit...*

86 04 01

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [El Escorial]
b: MPM, Arch. 10, ff. 86r-87r; **e1**: *CP*, VII, 294-299, nº 1086; **e2**: DÁVILA, 86 04 01.
Inc.: Quamuis ego semper uisis tuis litteris ad me laetari soleam...

86 04 21 A

Montano (Toledo) a Fr. Miguel de Alaejos [Escorial]
o: Ms. Escorial, H-I-15, f. 5; **e**: D. DOMENICHINI, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 49 (1987), p. 610.
Inc.: *El Illmo Cardenal de Toledo es contento que V.P...*

86 04 21 F

Arias Montano (Toledo) a Felipe II [Madrid]
e: Duquesa DE BERWICK Y DE ALBA, *Documentos escogidos del archivo de la casa de Alba*, p. 135.
Inc.: *Al cardenal de Toledo dixe lo que V.M. me mandó...*

86 05 03

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Madrid-Andalucía]
b: MPM, Arch. 10, f. 91r-91v; **e1**: *CP*, VII, 314-317, nº 1096; **e2**: DÁVILA, 86 05 03.
Inc.: *Principio mensis Aprilis respondi tuis et gratias egi...*

86 05 14

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Madrid-Andalucía]
b: MPM, Arch. 10, f. 94r; **e1**: *CP*, VII, 325-327, nº 1101; **e2**: DÁVILA, 86 05 14.

Inc.: *Quamuis iam toties ad te frustra scripserim, uir praestantiss[ime],...*

86 05 22

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, ff. 94v-95r; **e1**: *CP*, VII, 329-333, nº 1103; **e2**: DÁVILA, 86 05 22.
Inc.: *Scripsi ad te, Patrone colendiss[ime], 14 huius litterisque meis adiunxi...*

86 06 08 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 97r; **e1**: *CP*, VII, 344-346, nº 1110; **e2**: DÁVILA, 86 06 08.

Inc.: *Postremas meas 24 Maii ad te misi, Patrone colendissime,...*

86 08 01 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 101r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 18-19, nº 1124; **e2**: DÁVILA, 86 08 01.
Inc.: *Aliquoties antehac scripsi me propter itinerum dificultates non ausum...*

[86] 08 03 Montano (Aracena) a Abraham Ortelio [Amberes]
b: Ms. Estoc., f. 210r-210v; **e**: MORALES LARA.
Inc.: *Tabulas duas ueteris Hispaniae descriptionem referentes...*

[86] 09 30 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 107v; **e1**: *CP*, VIII &. IX, 47-48, nº 1144; **e2**: DÁVILA, [86] 09 30.
Inc.: *Ante aliquot septimanas consarcinaueramus quaedam tibi mittenda...*

86 10 23 Montano (Aracena) a Mateo Vázquez de Leca
c: BNM, Ms. 9390, f. 120-130.
Inc.: *El julio pasado y la mayor parte de agosto estuve en cama con una fiebre...*

86 11 23 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 114r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 98-99, nº 1176; **e2**: DÁVILA, 86 11 23.
Inc.: *Quamdiu, quaeso, nos carebimus desideratissimis tuis, indicibus ualedutinis...*

86 12 31

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Peña de Aracena]
b: MPM, Arch. 10, ff. 115v-116r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 101-104, nº 1179; **e2**: DÁVILA, 86 12 31.
Inc.: *Duodecima huius mensis Decembris recepi tuas 16 Sept. scriptas...*

1587

87 01 03

Levino Torrencio [Lieja] a Montano [Sevilla]
o: BRB, Ms. 15704, f. 139; **e1**: RAM, nº 3, pp. 243-244; **e1**: D-H, I, 461-463, nº 248.

Inc.: *Cum diu multumque restitissem, tandem uinci me passus...*

87 03 27 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, ff. 138v-139r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 192-195, nº 1236; **e2**: DÁVILA, 87 03 27.
Inc.: *Litterae tuae Hispali 22 Ianuarii datas hodie 24 Martii mihi sunt redditae...*

87 04 09 Montano (Sevilla) a [ ]
o: Ayuntamiento de Fregenal de la Sierra (Badajoz); **e1**: CARVAJAL, p. 185, nº 67; **e2**: R. CASO AMADOR, 'Una carta autógrafa de Arias Montano en el Ayuntamiento de Fregenal', en *El Frescor de los montes. Arias Montano y sus orígenes* (Fregenal de la Sierra, 2001), pp. 255-258.
Inc.: *A dos de V.M. que he recibido en esta ciudad debo respuesta...*

[87 06 03/07] Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 10, ff. 145v-146r; **c1**: MPM, Arch. 91, pp. 79-80; **c2**: MPM, Arch. 91, pp. 81-83; **e1**: *CP*, VIII & IX, 231-236, nº 1263; **e2**: DÁVILA, [87 06 03-87 06 07].
Inc.: *Tuis Madriti ii maii scriptis mirum in modum recreatus et ualentior effectus...*

87 06 10 Walter van der Steghen (Amberes) a [Montano] [Madrid]
b: MPM, Arch. 93, p. 641; **e1**: *CP*, VIII & IX, 237-239, nº 1265; **e2**: DÁVILA, 87 06 10.
Inc.: *Exhibuit mihi penultima Maii Plantinus noster humanissimas literas D.V....*

87 06 13 T

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Madrid]

o: BRB, Ms. 15704, 163v; **e1**: RAM, nº 4, pp. 245-247;

e2: D-H, II, 37-39, nº 300.

Inc.: *Quod nuperrimis ad amicos literis me saluere iusseris...*

87 06 13 V

Montano (El Escorial) a Mateo Vázquez de Leca [Madrid]

o: IVDJ, envío 78/25, f. 140.

Inc.: *El P. Fray Juan de Sant Geronymo religioso antiguo desta casa...*

87 08 29

Montano a [ ]

c: BL, Add. 1228, 372, f. 169-170

nota: En recomendación del Lic. Pacheco. La fecha es de la recepción.

87 09 16

Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [El Escorial]

b: MPM, Arch. 10, ff. 158v-159r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 293-299, nº 1303; **e2**: DÁVILA, 87 09 16.

Inc.: *Tuas VI Iulii in coenobio S[ancti] Laurentii datas recepimus...*

87 11 19 Cristóbal Plantino (Amberes) a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 161r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 320-321, nº 1320; **e2**: DÁVILA, 87 11 19.
Inc.: *Aueo scire num superiores meas cum uersione Gallica poetae acceperis.*

87 11 27 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 213r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 328-329, nº 1328; **e2**: DÁVILA, 87 11 27.
Inc.: *Tuis 6 Octob. Madriti datis paucis respondeo...*

[87 12 21] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 214v; **e1**: *CP*, VIII & IX, 337-340, nº 1334; **e2**: DÁVILA, [87 12 21].
Inc.: *Gratissimum equidem mihi fuit ex litteris tuis 11 Nouembris Hispali...*

1588

88 02 17 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, Ms. 15704, f. 201v; **e1**: RAM, nº 5, pp. 247-248;
e2: D-H, II, 173-174, nº 385.
Inc.: *Ex literarum quas in Idus nouembris Hispali ad Plantinum dedisti clausula quadam...*

88 02 18 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 188r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 338-361, nº 1349; **e2**: DÁVILA, 88 02 18.
Inc.: *Iam a multo tempore Ill. D.T. non scripsi nec accepi...*

88 03 18

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 219v; **e1**: *CP*, VIII & IX, 378-380, nº 1360; **e2**: DÁVILA, 88 03 18.
Inc.: *Menses aliquot sunt elapsi ex quo nisi semel die Natiuitatis Domini...*

88 04 09

Cristóbal Plantino [Amberes] a [Montano] [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 219r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 384-385, nº 1365; **e2**: DÁVILA, 88 04 09.
Inc.: *Die 18 mensis Martii ad D. Cayam porro ad te mittendum fasciculum misi...*

88 04 24

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 230v; **e1**: *CP* VIII & IX, 389-392, nº 1369; **e2**: DÁVILA, 88 04 24.
Inc.: *Nona huius, ni fallor, postremas meas cum foliis reliquis Elucidationum...*

88 04 27

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, Ms. 15704, f. 210; **e1**: RAM, nº 6, pp. 249-250;
e2: D-H, II, 202-203, nº 402.

Inc.: *Quamquam non dubito quin quas XIII Kal. Martii ad te litteras dedi...*

88 06 28 Montano (Aracena) a Francisco Pérez Collado
c: BNM, Ms. 11 (Cc-106), 9227, pp. 171-173.
Inc.: *Tuas ad Idus Maii Valentiae scriptas ad Kalendas sextilis...*

88 06 30 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Aracena]
o: BRB, Ms. 15704, f. 222; **e1**: RAM, nº 7, pp. 250-255;
e2: D-H, II, 249-255, nº 437.
Inc.: *Vna tandem ex tot aliis quae perierunt VI Kal. Iunii mihi reddita est...*

88 07 04 Montano a Fr. Pérez Collado
o: BNM, Ms. 152, f. 71r-71v.
nota: No he podido ver aún ni conseguir copia de este original.

[88] 07 05 Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, ff. 234v-235r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 407-409, nº 1383; **e2**: DÁVILA, [88] 07 05.
Inc.: *Tuis 7 Kal. Maias Hispali datis ualde sum exhilaratus...*

[88 08 03] Montano [Aracena] a Levino Torrencio [Amberes]
b: Ms. Estoc., ff. 210v-211.
Inc.: *Literas nuper, hoc est, V. Cal. Maii a te datas...*

[88 08 22] Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 238r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 421, nº 1393; **e2**: DÁVILA, [88 08 22].
Inc.: *Ante aliquot septimanas misi Lutetiam duo exemplaria Theatri...*

[88 08 27/28]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 239v; **e1**: *CP*, VIII & IX, 429-431, nº 1399; **e2**: DÁVILA, [88 08 27-88 08 28].
Inc.: *Partem eorum quae misimus ad manus tuas peruenisse gaudeo...*

88 08 29

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Aracena]
o: BRB, Ms. 15704, f. 239v; **e1**: RAM, nº 8, pp. 255-258;
e2: D-H, II, 312-314, nº 479.
Inc.: *Dum responsum ad prolixiorem quandam epistolam meam quam scripsi...*

[88 11 05/12 01]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 223r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 448-450, nº 1414; **e2**: DÁVILA, [88 11 05-88 12 01]
Inc.: *Diu desidero abs te litteras, indices tuae ualetudinis et num litteras nostras...*

[88 12 13-89 01 18]

Cristóbal Plantino [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 224r-224v; **e1**: *CP*, VIII & IX, 456-460, nº 1420; **e2**: DÁVILA, [88 12 13-89 01 18].
Inc.: *Quas ad me 10 Kalend. Septemb. in Rupe tua dabas...*

1589

89 02 18

Francisco Cano [Algarve] a Arias Montano [Sevilla]
o: Biblioteca Pública Évora, Cod. CV/2-12, f. 6.
nota: Aún no he visto esta carta ni conseguido copia.

89 06 15

Juan Moreto (Amberes) a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 242r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 531-532, nº 1469; **e2**: DÁVILA, 89 06 15.
Inc.: *Ex li[tte]ris nobilissimi nostrique amantissimi uiri D. Lod. Peresii...*

[89 07 08]

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 246v; **e**: DÁVILA, [89 07 08].
Inc.: *Animi tui, Clar^{me} D^{ne} ac Patrone colende, tenerum affectum...*

89 10 04

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 256v; **e**: DÁVILA, 89 10 04.
Inc.: *Quam gratae acceptaeque semper mihi sint fuerintque amantissimae...*

89 10 29

Juan Moreto (Amberes) a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 260r; **e1**: *CP*, VIII & IX, 602-603, n° 1506; **e2**: DÁVILA, 89 10 29.
Inc.: *Plane animo consternatus fui cum tuas acciperem, Clar^me^ D^ne^...*

[89] 12 24

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 10, f. 265v; **e1**: *CP*, VIII & IX, 615-617, n° 1513; **e2**: DÁVILA, [89] 12 24.
Inc.: *Accepi, Patrone hon^de^, quas 26 Octobris ad me dedisti,...*

1590

90 01 03 M

Montano (Sevilla) a Juan Moreto (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, ff. 109-110; **e1**: *CP*, VIII & IX, 620-623, n° 1515; **e2**: DÁVILA, 90 01 03.
Inc.: *Tuas 29 Octobris exaratas ad V Cal. Ianuarias accepi,...*

90 01 03 Montano (Sevilla) a Abraham Ortelio (Amberes)
o: UTA, pp. 121-122; **e1**: HESSELS, pp. 419-421, nº 173; **e2**: MORALES LARA.
Inc.: *Ex tuis ad XXIII Octob. datis mihi nuperrime redditis...*

90 01 25 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 306v; **e1**: RAM, nº 9, pp. 258-262; **e2**: D-H, III, 14-18, nº 681.

Inc.: *Vt iam longum rumperem silentium efficit Ludouicus Peresius...*

90 02 08 Juan Moreto (Amberes) a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 269v; **e**: DÁVILA, 90 02 08.
Inc.: *Elapso mense dedi ad D.T. satis ampliores.*

90 03 19 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 272r-272v; **e**: DÁVILA, 90 03 19.
Inc.: *Meas 29 Octobris ad D.T. scriptas redditas esse intellexi.*

90 03 24 Montano (Sevilla) a Juan de Idiáquez [Madrid]
o: AGS E, 167; **e1**: *RABM*, 5 (1875), 226-228; **e2**: CARVAJAL, p. 187, nº 71.
Inc.: *El obispo de Anvers Levino Torrentio es uno de los...*

90 03 30 Montano (Sevilla) a Abraham Ortelio (Amberes)
o: UTA, pp. 293-294; **e**: HESSELS, pp. 427-429, nº 177; **e**: MORALES LARA.
Inc.: *Ad huius Martii Nonas cum in lecto ex aduersa ualetudine...*

90 06 12

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 324; **e1**: Ram, n° 10, pp. 263-264; **e2**: D-H, III, 84-86, n° 734.

Inc.: *Cum nuper, ut solet, me uiseret Vir Cl. Ludouicus Peresius...*

90 06 27

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 276r-276v; **e**: DÁVILA, 90 06 27.
Inc.: *Nunquam (Vir Clar^{me}) aliquas a te accipio quin iisdem gaudio maximo...*

90 09 03

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 281r; **e**: DÁVILA, 90 09 03.
Inc.: *Febris, quae me per dies aliquot decumbentem detinuit,...*

90 10 18

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 285r-285v; **e**: DÁVILA, 90 10 18.
Inc.: *Quas nouissime misi tertia elapsi mensis scripsi,...*

[90] 10 28

Juan Moreto (Amberes) a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 10, f. 288v-289r; **e**: DÁVILA, [90] 10 28.
Inc.: *Scripsi 18 huius de iis quae tunc indicanda existimaui.*

1591

91 02 05 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 340v; **e1**: RAM, n° 10, pp. 265-267; **e2**: D-H, III, 157-159, n° 803.
Inc.: *Non potui, Vir Clarissime, de nostra ad te republica uel apertius...*

91 04 10 Montano (Sevilla) a Abraham Ortelio (Amberes)
o: UTA, pp. 169-170; **e1**: HESSELS, n° 195, pp. 469-472; **e2**: MORALES LARA.
Inc.: *Quas ad me amico huc nauiganti VI Februarii hoc anno...*

91 07 03 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 355; **e1**: RAM, n° 12, pp. 267-271; **e2**: D-H, III, 208-271, n° 850.
Inc.: *Tuum quidem, Vir Clarissime, ut et ipse sileam mihi imperat silentium...*

91 08 24 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM Arch. 11, f. 8r; **e**: DÁVILA, 91 08 24.
Inc.: *Accepi quas XV Iunii ad me dedisti,...*

91 10 31 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB 15704, f. 368v; **e1**: RAM, n° 13, pp. 271-274; **e2**: D-H, III, 271-274, n° 896.
Inc.: *Ad eas quas V Nonas Iulii literas misi necdum, Vir Clarissime, responsum accepi...*

1592

[92 00 00]

Montano a Gedeón de Hinojosa
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos* (Amberes, 1605), *In Psalmum* X, p. 70; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 236-237.
Inc.: *Quae de rerum humanarum turbatis rationibus multa et uaria assidue legendo...*

[92 00 00]

Montano a Francisco Cano
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* IX, p. 59; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 214-215.
Inc.: *Legitimos Dei ministros, eosdemque pietatis uerae cum innocentia cultores,...*

92 01 12

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 376; **e1**: RAM, n° 14, pp. 275-279; **e2**: D-H, III, 301-304, n° 923.
Inc.: *Ludouicus Peresius, praeter spem atque opinionem meam...*

92 03 18 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [El Escorial-Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 382v; **e1**: RAM, nº 15, pp. 279-285; **e2**: D-H, III, 331-336, nº 946.
Inc.: *Gaudeo sane id euenisse quod optabam, ut tuus apud Regem aduentus...*

92 03 19 Luis Pérez (Amberes) a Montano [El Escorial-Sevilla]
o: AGS E, 169/176; **e**: CARVAJAL, pp. 185-186, nº 68.
Inc.: *Por la de V.M. de 28 de diciembre,...*

92 04 03 Luis Pérez (Amberes) a Montano [El Escorial-Sevilla]
o: AGS E, 169/178; **e**: CARVAJAL, p. 186, nº 69.
Inc.: *Aviendo a V.M. largo con el ordinario pasado...*

92 05 04 Montano (Madrid) a Juan Moreto (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, pp. 113-114; **e**: DÁVILA, 92 05 04.
Inc.: *Nuper ad te litterarum fasciculum dedi Ludouico nostro Perezio...*

92 05 13 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 11, f. 28r; **e**: DÁVILA, 92 05 13.
Inc.: *Iam tertias scribo quas R.. T. misi...*

92 06 07 Montano (Caravanchel) a Gabriel de Zayas (Madrid)
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* V, p. 21; **e2**: SANCHEZ MANZANO, I, 148-149.
Inc.: *Simplex, candidus ac doli prorsus expers...*

92 06 18 Juan Moreto (Amberes) a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 11, f. 31v; **e**: DÁVILA, 92 06 18.
Inc.: *D. Ludouicus Perezius, Patronus meus semper mihi colendus,...*

92 06 24

Montano (Caravanchel) a Justo Lipsio [Lieja]
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* VII, p. 37; **e2**: A. RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles* (Madrid, 1966), pp. 40-41; **e3**: *ILE* V, 270-271; **e4**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 178-179.
Inc.: *Bonis uiris de patria, de rep. atque etiam de toto terrarum orbe...*

92 07 01

Juan Moreto (Amberes) a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 11, f. 34v; **e**: DÁVILA, 92 07 01.
Inc.: *Postremas meas dedi 18 elapsi mensis.*

92 07 03

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Madrid]
o: BRB, 15704, f. 390v; **e1**: RAM, n° 16, pp. 285-289; **e2**: D-H, III, 364-368, n° 975.
Inc.: *Totum mensem Iunium, Vir Clarissime, cum ordinibus Brabantiae illinc euocatus...*

92 07 05 Montano (Caravanchel) a Abraham Ortelio [Amberes]
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* VII, p. 48; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 196-197; **e3**: MORALES LARA.
Inc.: *Te, maris ac terrarum spatia saepius dimensum...*

92 07 21 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Madrid]
b: MPM, Arch. 11, f. 38v-39r; **e**: DÁVILA, 92 07 21.
Inc.: *Paucis respondebo, Clar^{me} D^{ne}, l[itte]ris ad me XIX Iunii scriptis...*

92 07 23 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Madrid]
o: BRB, 15704, f. 394v; **e1**: Ram, n° 17, pp. 289-291; **e2**: D-H, III, pp. 376-379, n° 986.
Inc.: *Non ita multo postquam postremo ad te scripsi...*

92 09 05 Justo Lipsio (Lovaina) a Montano (Sevilla)
e1: I. Lipsius, *Epistolarum Centuria ad Italos et Hispanos* (1605), n° 4; **e2**: A. RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles*, pp. 53-57, n° 7; **e3**: *ILE* V, 389-390.
Inc.: *Mira et sagax tua beneuolentia, ego uix has oras attigi...*

92 09 17 Levino Torrencio (Amberes) a Montano (Sevilla)
o: BRB, 15704, f. 397v; **e1**: RAM, n° 18, pp. 292-296; **e2**: D-H, III, 388-391, n° 996.
Inc.: *Ante triduum, Vir Clarissime, literas tuas longe gratissimas quas Kalendis Iulii...*

92 10 01

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 399v; **e1**: RAM, nº 19, pp. 296-297; **e2**: D-H, III, 96-397, nº 999.

Inc.: *Scripsi, Vir Clarissime, die XVII Septembris et quidem satis copiose...*

92 10 29

Levino Torrencio (Bruselas) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 401v; **e1**: RAM, nº 20, pp. 298-300; **e2**: D-H, III, 401-404, nº 1009.
Inc.: *Appulit tandem Bruxellam incolumis uir ille nobilis cuius aduentum...*

[92 11 12/20]

Juan Moreto (Amberes) a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 11, 42r; **e**: DÁVILA, [92 11 12].
Inc.: *L[itte]ris D^{ni} Ludouici Perezii, Patroni mei hon^{di},...*

92 11 13

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Aracena]
o: BRB, 15704, f. 402v; **e1**: RAM, nº 21, pp. 300-302; **e2**: D-H, III, 404-406, nº 1010.
Inc.: *Scripsi nuperrime, Vir Clarissime, Bruxela, easque literas Tisnacus noster...*

92 12 10

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Aracena]
b: MPM, Arch. 11, f. 44r; **e1**: DÁVILA, 92 12 10.
Inc.: *Ex li[tter]is D^{ni} Lud^{ci} Peresii, Patroni mei,...*

92 12 11 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Aracena]
o: BRB, 15704, f. 405; **e1**: RAM, nº 22, pp. 302-305; **e2**: D-H, III, 413-441, nº 1018.
Inc.: *Intelligo, Vir Clarissime, Regis te consensu procul ab aula recessisse auctum...*

1593

93 01 22 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 406v; **e1**: RAM, nº 23, pp. 305-307; **e2**: D-H, III, 422-423, nº 1025.
Inc.: *Accesit me, Vir Clarissime, ante biduum Ludouicus Peresius...*

93 02 18 Levino Torrencio (Bruselas) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 410v; **e1**: RAM, nº 24, pp. 307-308; **e2**: D-H, III, 436-466, nº 1037.
Inc.: *Jacobus Jongelinx, cuius cum in Belgio esses...*

93 03 15 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 11, f. 49v; **e**: DÁVILA, 93 03 15.
Inc.: *Indies experior quantum accrescat tuus in me Plantinianamque familiam affectus...*

93 04 11 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, f. 393r-v; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos*, 18-19, fasc. 1º (1969-1970), 7-41 (p. 11).

Inc.: *Entre las muchas obligaciones que reconozco al servicio...*

93 04 30 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB 15704, f. 415; **e1**: RAM, nº 25, pp. 308-311; **e2**: D-H III, pp. 464-466, nº 1062.
Inc.: *Quas die XVII mensis Martii ad me literas dedisti...*

93 05 04 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, ff. 135r-v; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 13-14.
Inc.: *Beso las manos de V^a^ S^a^ por la merced que me hace con sus cartas...*

93 05 04 Montano (Sevilla) a Luis de Pedraza (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, ff. 391r-392v; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 15-21.

Inc.: *Mucho contento me dio la carta de V.M. que trajo el Sr. Lorca...*

93 05 10 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, f. 396r; **c**: BL Egerton 442, f. 100; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 21-22.

Inc.: *Después que partió de aquí el doctor Lorca...*

[93] 05 16 Montano [Madrid] a Luis Pérez [Amberes]
o: MPM, Arch. 76, pp. 117-118; **e**: DÁVILA, [93] 05 16.
Inc.: *Los s[eñor]es dottores Tovar y Fran[ci]sco Sánchez piden y ruegan...*

[93] 06 14 Montano (Sevilla) a Luis Pérez (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, pp. 115-116; **e**: DÁVILA, [93] 06 14.
Inc.: *Praefatio: Animae Magni Operis praefigenda...*

93 12 07 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, ff. 407r-v; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 22-25.
Inc.: *De mano del doctor Esponosa recibí la merced que V^{a} S^{a}...*

93 12 17 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 427; **e1**: RAM, n° 26, pp. 311-314; **e2**: D-H, III, 519-521, n° 1112.
Inc.: *A quo tempore, Vir Clarissime, postremo ad te scripsi pridie scilicet Kal. Maii...*

93 12 25 Montano (Sevilla) a Lipsio [Lovaina]
o: BRL, Ms. Lips. 4; **c**: BRL, Ms. Lips. 4; **e1**: P. BURMAN, *Sylloges epistolarum a uiris illustribus scriptarum tomi V*

(Leiden, 1727) I, 666-667, nº 629; **e2**: A. RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles*, pp. 70-73, nº 11; **e3**: *ILE* VI, 355-358.
Inc.: *Si iudicio uotoque erga te meo par...*

1594

94 02 04 Montano [Sevilla] a Esteban de Salazar [Sevilla]
e: CARVAJAL, pp. 188-193, nº 73.
Inc.: *Dos días ha que un amigo de V.P. y mío...*

94 02 28 Montano (Sevilla) a Juan Moreto (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, pp. 119-121; **e**: DÁVILA, 94 02 28.
Inc.: *Tibi, mi dilectissime Iohannes, primam ex Corpore Magni Operis...*

94 03 01

Justo Lipsio (Lovaina) a Montano [Sevilla]
c: BRL, Ms. Lips. 3 (12), f. 37; **e**: *ILE* VII, 94 03 01.
Inc.: *Vna cum litteris tuis munus accepi...*

94 05 12

Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 436; **e1**: RAM, nº 27, pp. 314-317; **e2**: D-H, III, 563-566, nº 1153.
Inc.: *Magnus amicus in tristitia solatium. Quod ita esse cum saepe alias...*

94 07 06

Juan Moreto (Amberes) a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 11, f. 75v; **e**: DÁVILA, 94 07 16.
Inc.: *Hodie D. Lud[ovic]us Perezius semper expectatas et gratissimas l[itte]ras...*

94 10 13

Levino Torrencio [Amberes] a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, nº 442v; **e1**: RAM, nº 28, pp. 317-320; **e2**: D-H, III, 595-597, nº 1180.
Inc.: *Non aegro, ut sperare lubet, Vir Clarissime, feres animo, quod...*

94 11 25 F

Montano (Sevilla) a Felipe II [Corte]
o: AGS E, 171; **e**: *RABM*, 5 (1875), 255-257.
Inc.: *Estos días he recibido la que va con esta...*

94 11 25 O

Montano (Sevilla) a Abraham Ortelio (Amberes)
c: Biblioteca Univ. de Breslau, Ms. R. 2177, f. 2v-3v; **e1**: MORALES LARA.
Inc.: *Magnam tibi habeo et ago gratiam pro donis tuis...*
nota: Copia del siglo XVI.

94 11 26

Montano (Sevilla) a Lipsio [Lovaina]
c: BRL, Ms. Lips. 4^{II}, f. 20; **e1**: A. RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y*

los españoles, pp. 74-77, nº 12; **e2**: *ILE* VII, 94 11 26.
Inc.: *Raro litteras ad te do, quas cuperem tamen et frequentes...*

1595

95 01 31 Montano (Sevilla) a Juan Moreto [Amberes]
o: BRB, III 1483, nº 7; **e**: DÁVILA, 95 01 31.
Inc.: *Mitto tibi, Morete optime, promissam pridem linguarum omnium artem...*

95 02 13 Levino Torrencio (Amberes) a Montano [Sevilla]
o: BRB, 15704, f. 448; **e1**: RAM, nº 29, pp. 320-325; **e2**: D-H, III, 610-614, nº 1193.
Inc.: *Literis, quas die XXV Nouembris ad me dedisti...*

95 04 15 Felipe II / Gabriel de Zayas [Madrid] a Montano [Sevilla] **e**: CARVAJAL, p. 188, n° 72.
Inc.: *Al servicio de S.M. conviene que luego que V.M. reciba esta carta...*

95 05 03 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, ff. 398r-399r; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 27-30.
Inc.: *Por mano del prior de esta iglesia...*

95 05 11 Montano (Sevilla) a [ ]
o: Biblioteca Universitaria de Sevilla, ms. 333-166, ff. 3-4; **e**: MORALES OLIVER, pp. 355-358.
Inc.: *Ayer noche recibí la de V.M. de 1 déste...*

95 05 26 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, f. 408r-v; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 31-32.
Inc.: *A las dos más frescas de V^{a} S^{a} he dilatado responder...*

95 06 08 B. Ruiz de Ávila (Hinojos) a Montano [Sevilla]
o: Ms. Estoc., ff. 220-221.
Inc.: *Por aver estado ausente deste lugar...*

95 08 27 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, f. 409r-v; **e1**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 33-34.
Inc.: *Seré en ésta más breve de lo que deseaba...*

95 09 01 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, f. 671r-v; **c**: BL, Egerton 442, fl

105-106; **e1**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 34-35.
Inc.: *Con la carta de V^a^ S^a^ de 26 del pasado recibí muy grande merced...*

1596

[96 00 00] Montano [Aracena] al Secretario González [Canarias]
c: BRL, Vulc. 106^II^; **e**: J.L. PARADINAS FUENTES, 'Dos cartas atribuidas a Arias Montano', en Marqués de la Encomienda - M. Terrón - Antonio Viudas (eds.), *El Humanismo Extremeño* (Trujillo, 1997), 77-82 (pp. 80-81).[6]
Inc.: *Una de las cosas que más importan a la decencia...*

6 Dudosa autenticidad.

96 01 16 Montano (Sevilla) a Luis Pérez (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, p. 123; **e**: DÁVILA, 96 01 16.
Inc.: *Olvidéme en la que ha tres días encaminé a V.M....*

96 02 18 Montano (Sevilla) a Carolus Clusius (Bélgica)
o: BRL, Vulc. 101, 4; **e1**: I. DE ASSO, *Clarorum Hispaniensium atque exterorum epistolae*, pp. 38-41; **e2**: BARONA-GÓMEZ, pp. 60-63.
Inc.: *Literae a te XV Kal. Octob. datae...*

96 03 05 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10; **c**: BL, Egerton 442, f. 107-108; **e**: D. CABANELAS, 'Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 36-38.
Inc.: *De mano del caballero vecino de esa ciudad...*

96 04 26 Montano (Sevilla) a Abraham Ortelio (Amberes)
o: UTA, pp. 123-124; **e1**: HESSELS, pp. 683-685, nº 288; **e2**: MORALES LARA.
Inc.: *Existimo sane literas nostras istuc perlatas...*

[96 07 30/10 10] Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 11, f. 91r; **e**: DÁVILA, [96 07 30-76 10 10].
Inc.: *D^nus^ Lud^us^ Perezius (quem uere tecum Patronum optimum habeo)...*

96 07 31 B. Ruiz de Ávila (Hinojos) a B. Arias Montano [Sevilla]
o: Ms. Estoc., ff. 222-223.
Inc.: *Estava ya V.M. tan enfadado de oír nuevas...*

96 08 09 Felipe II (Madrid) a Montano/Diego de Urea/Luis de Mármol
o: Archivo Sacro Monte, leg. IV, parte 10, f. 672r-v; **e**: D. CABANELAS, 'Arias

Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 40-41
Inc.: *A vos el doctor Arias Montano, prior de la Iglesia de Santiago...*

96 11 01 Montano (Sevilla) a Juan Moreto (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, pp. 124-125; **e**: DÁVILA, 96 11 01.
Inc.: *Breueis equidem tuas literas nuper accepi sed gratissimas illas...*

96 11 10 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. 21, f. 65; **c**: BL, Egerton 442, ff. 109r-110r; **e1**: D. DOMENICHINI, 'Quattro inediti di Benito Arias Montano sulla questione sacromontana (1596-1598)', *Anales de literatura española*, n° 5, (1986-1987), 51-66 (pp. 61-62); **e2**: B. MACÍAS, 'De nuevo sobre Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', *Miscelánea de estudios árabes y hebraicos*, 44 (1995), 55-67 (pp. 58-60).
Inc.: *O Señor, soy cierto en mi ánimo, y deseo que V.S....*

1597

[97 00 00] F

Montano a Felipe II y Felipe III
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XIX, p. 184; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 430-431.
Inc.: *Bellorum a Christianis gerendorum concilia sola causae honestas,...*

[97 00 00] F

Montano a Felipe II y Felipe III
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XX, p. 191; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 10-11.
Inc.: *Regibus et Principibus uti nulla legitima auctoritas nisi a Deo constat...*

[97 00 00] V

Montano a Pedro de Valencia
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXXI, p. 381; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 340-343.
Inc.: *Et praeteriti tibi temporis exemplum libens laudansque recito,...*

97 01 13

Arias Montano (Sevilla) a Fray José de Sigüenza
e: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* X, p. 85; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 264-265.
Inc.: *Mirerne, tibi docto, pio et innocenti uiro...*

97 01 17

Montano (Sevilla) a Francisco Pacheco
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XI, p. 92; **e2**: Sánchez Manzano, I, 274-275.
Inc.: *Gaudeo uehementer, tibique istum gratulor animum...*

97 01 18

Montano (Sevilla) a Pedro Díez de León

e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XII, p. 99; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 286-187.
Inc.: *Recordor adhuc atque mente et cogitatione saepius recolo...*

97 04 30

Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: Archivo Sacro Monte, leg. 21, f. 154; **c**: BL Egerton 442, ff. 111-112; **e1**: D.

DOMENICHINI, ‘Quattro inediti di Benito Arias Montano sulla questione sacromontana’, pp. 62-63; **e2**: B. MACÍAS, ‘De nuevo sobre Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada’, pp. 60-62.

Inc.: *En este punto reciví la de V.S. de veinte y uno del presente...*

97 05 08 Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 11, f. 96r; **e**: DÁVILA, 97 05 08.
Inc.: *Plurimi nunc elapsi sunt menses e quo nulla...*

97 05 15

Montano (Sevilla) a Jacobo Monavio
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XVIII, p. 167; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 398-399.
Inc.: *Epistolae iam pridem abs te mihi missae manet adhuc...*

97 06 15

Arias Montano (Aracena) al Ldo. Pedro Spino
e: BRL, Vulc. 160II; **e**: J.L. PARADINAS FUENTES, 'Dos cartas atribuidas a Arias Montano', en Marqués de la Encomienda - M. Terrón - Antonio Viudas (eds.), *El Humanismo Extremeño* (Trujillo, 1997), p. 82.[7]
Inc.: *No he escrito a V.M. estos días por aver tenido...*

[97 07 07]

Juan de Idiáquez a Montano
c (parcial): en carta 97 08 05.

97 07 07

García de Figueroa [El Escorial] a Montano
c (parcial): en carta 97 08 05.

97 08 01

Montano (Aracena) a Luciano Negrón
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXI, p. 232; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 24-27.
Inc.: *Sanctorum scriptorum studiis accurate ab ipsa prima iuuenta...*

97 08 03

Montano (Aracena) a Juan Moreto (Amberes)
o: MPM, Arch. 76, pp. 129-130; **c**: BNM, Ms. 8.588, ff. 346v-347v; **e**: J. López de Toro, 'Arias Montano escribe a Justo Lipsio y a Juan Moreto', *RABM*, 40-2 (1954), 533-543 (pp. 542-543); **e2**: DÁVILA, 97 08 03.
Inc.: *Literas tuas IX Maii datas ad Idus Iulias accepi...*

97 08 05

Montano (Aracena) a Justo Lipsio (Lovaina)
o: BRL, Ms. Lips. 4; **c**: BNM, Ms. 8588, f. 1r-v; **e1**: P. BURMAN, *Sylloges epistolarum*, I, 666-667, nº 629; **e2**: J.

7 Esta copia está falsamente atribuida a Montano, como estudia Paradinas.

LÓPEZ DE TORO, ‘Arias Montano escribe a Justo Lipsio y a Juan Moreto’, p. 538; **e3**: A. RAMÍREZ, *Epistolario de Justo Lipsio y los españoles s*, pp. 235-239, n° 57; **e4**: *ILE* VII, 97 08 05.
Inc.: *Quas ad me nouissime dederas, serius iam demum perlatas...*

97 08 22 Montano (Aracena) a Alfonso Ramírez de Prado
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XIV, p. 111; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 306-309.
Inc.: *Diuinis primum legibus imbuto,...*

97 08 30 Montano (Aracena) a Juan Alfonso Curiel

e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XIII, p. 104; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 294-297.
Inc.: *Bonorum et malorum fines cum primis tibi notos...*

97 08 31 J Montano (Aracena) a Fernando Jiménez

e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XVI, p. 129; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 336-339.
Inc.: *Perstat mundus adhuc in suae improbitates proposito,...*

97 08 31 P Montano (Aracena) a Luis Pérez
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XV, p. 119; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 318-321.
Inc.: *Explications nostrae in Psalmum Conserua me Domine...*

97 09 01 Montano (Aracena) a Mateo Doomio
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XVII, p. 315; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, I, 358-359.
Inc.: *Non inmerito, mi Matthaee, imo non frustra...*

97 09 02 Montano (Aracena) a Pedro Mudarra
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXII, p. 232; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 80-82.
Inc.: *Propositum istud non solum laudo, sed etiam tibi gratulor...*

97 09 10 Montano (Aracena) a Abraham Ortelio
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXIII, p. 244; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 100-103; **e3**: MORALES LARA.
Inc.: *Salutis humanae cunctis orbis nationibus communicandum...*

97 09 22	Montano (Aracena) a G. Vélez de Alcocer **e1**: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXIV, p. 260; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 130-131. ***Inc.***: *Antiquum tuum propositum saepe (scis) laudaui...*
97 10 07	Montano (Aracena) a Santiago Gómez Lamadrid **e1**: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXV, p. 283; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 172-173. ***Inc.***: *Multis iam pridem nominibus mihi colendus ac suspiciendus cum sis...*

97 10 15 Montano (Aracena) a Francisco Arias Bobadilla
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXVI, p. 300; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 200-203.
Inc.: *Quod tibi, corruptorum auaritia et fraude omni grassantum hominum turbae...*

97 10 23 Montano (Aracena) a Fernando Jiménez
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXVII, p. 315; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 221-229.
Inc.: *Iam Domini non uulgariter edoctum te, atque mihi impense carum...*

97 10 28 Montano (Aracena) a Gabriel Paleotto
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXVIII, p. 326; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 246-251.
Inc.: *Te multarum disciplinarum peritissimum, cum primisque pium...*

97 11 05 Montano (Aracena) a Pedro Carrillo de Mendoza
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXIX, p. 345; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 278-281.
Inc.: *Antiquam ac domesticam cum nobilitate pietatem tibi obtentam...*

97 11 08 Montano (Aracena) a Julio Antonio Santorio
e1: B. Arias Montano, *In XXXI Dauidis Psalmos, In Psalmum* XXX, p. 355; **e2**: SÁNCHEZ MANZANO, II, 296-297.
Inc.: *Quamquam diu nimium est, quod nee ad te nec de te quicquam scripserim...*

97 12 03 Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: A. Sacro Monte, leg. 21, f. 65r-66v; **c**: BL, Egerton 442, f. 33; **e1**: D. DOMENICHINI, 'Quattro inediti di Benito Arias Montano sulla questione sacromontana', pp. 63-65; **e2**: B. MACÍAS, 'De nuevo sobre Arias Montano y los

libros plúmbeos de Granada', pp. 62-64.

Inc.: *La que V.S. me hizo merced en mandar escribir para mí...*

1598

98 02 09

Arias Montano (Sevilla) a Pedro de Castro (Granada)
o: A. Sacro Monte, leg. 21, ff. 154v-156r; **c**: BL, Egerton 442, ff. 116-118; **e**: D. DOMENICHINI, 'Quattro inediti di Benito Arias Montano sulla questione sacromontana', pp. 65-66; **e2**: B. MACÍAS, 'De nuevo sobre Arias Montano y los libros plúmbeos de Granada', pp. 65-66.

Inc.: *La de V.S. de veinte y quattro del passado reciví a los ocho de éste...*

98 06 22

Juan Moreto [Amberes] a Montano [Sevilla]
b: MPM, Arch. 13, f. 8r; **e**: DÁVILA, 98 06 22.
Inc.: *Iam menses aliquot elapsi sunt quod nullas R.D.T. scripserim...*

Apéndice: cartas sin fechar

[00 00 00]

Arias Montano [ ] a Felipe II [ ]
c1: Archivo Municipal de Sevilla. Papeles del Conde de Águila, t. VIII, f. 2; **c2**: BNM, Ms. 18264, ff. 145-146; **c3**: Biblioteca Capitular y Colombina, Ms. 59-1-3, f. 51r. (Copia de 1698).
Inc.: *Por lo que a Dios debo de verdad y buena conciencia...*

[00 00 00]

Arias Montano a [ ]
c: IVDJ, env. 78/27; **e**: *Ciudad de Dios*, 119 (1919), 125-127.
Inc.: *Haviendo Su M^{d} ordenado de poner en Sanct Lorençio el Real una librería...*

[00 00 00]

[Arias Montano] a Pedro Portocarrero
o: Ms. Esc., H-I-15, ff. 235a-236a; **b**: Ms. Esc., K-III-8, ff. 235-236; **e**: A. RODRÍGUEZ MOÑINO, 'La biblioteca de Arias Montano: noticas y documentos

para su reconstrucción (1548-1598)',
REE, 2 (1928), 555-598 (pp. 588-589).
Inc.: *Quam Iuste. Nisi duo in te cognouissem, Petre nobilissime, quum primum me...*

Summary

In this contribution, we present a provisional catalogue of Arias Montano's correspondence. Since Rekers' research on this subject, no further steps have been made to come to a modern inventory. Therefore, it is absolutely necessary to start cataloguing Arias Montano's letters, in order to reach our ultimate purpose, which is a complete edition of the famous humanist's correspondence.

Samenvatting

In deze bijdrage wordt een voorlopige inventaris opgemaakt van de briefwisseling van Benedictus Arias Montanus. Na B. Rekers heeft niemand nog een poging gedaan om te komen tot een moderne inventaris. Het is daarom absoluut noodzakelijk dat de brieven van Montanus gecatalogiseerd worden, met als uiteindelijk doel een volledige uitgave van de correspondentie van deze vermaarde humanist.

Praesim ut prosim: les livres de Guillaume-Philippe de Herzelles (1684-1744), abbé de Sainte-Gertrude á Louvain, évêque d'Anvers, et la vente Guillaume-Antoine-Joseph de Bezerra en 1750

Claude Sorgeloos

Ces dernières années, la recherche a montré beaucoup d'intérêt pour l'histoire des bibliothèques et élargi le débat aux pratiques de la lecture.[1] Les chercheurs anversois, en particulier, ont souligné l'apport des études sur les bibliothèques privées à l'histoire des idées et des pratiques culturelles.[2] Récemment, ils ont développé un programme de recherche sur les catalogues de vente de livres anversois dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. Un recensement des sources, autrement dit des catalogues, a déjà fourni résultats et analyses.[3]

Les archives, quant à elles, conservent encore de nombreux inventaires de livres, qui restent à exploiter. Un de ces inventaires concerne l'évêque d'Anvers

1 Pour une synthèse des orientations récentes, voir R. CHARTIER (dir.), *Histoires de la lecture. Un bilan des recherches. Actes du colloque des 29 et 30 janvier 1993* (Paris, 1995); pour une bibliographie, voir H.W. DE KOOKER - B. VAN SELM, *Boekcultuur in de Lage Landen, 1500-1800. Bibliografie van publikaties over particulier boekenbezit in Noord- en Zuid-Nederland, verschenen voor 1991* (Utrecht, 1991).

2 H. DE SCHAMPHELEIRE, 'Verlichte lectuur te Antwerpen en Parijs in de 18de eeuw. Een comparatief quantitatief leesonderzoek naar Voltaire, Rousseau en de Encyclopédie', *Études sur le XVIIIe siècle*, 6 (1979), pp. 131-153; E. PUT, *Onrust in de zielzorg: J.T.J. Wellens, 17de bisschop van Antwerpen en zijn pastoraal beleid (1776-1784)* (Brussel, 1983), pp. 120-122 (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, 45, nr. 107); H. HOUTMAN-DE SMEDT, *Charles Proli, Antwerps zakenman en bankier, 1723-1786. Een biografische en bedrijfshistorische studie* (Brussel, 1983), pp. 45-46; P. DELSAERDT, 'The library of Hendrik Gabriel van Gameren, Bishop of Antwerp (1700-75)', *Quaerendo*, 25 (1995), pp. 258-278; B. ROUSSEEUW (éd.), *Catalogus librorum Werbrouck. Met een inleiding* (Wildert, 1997).

3 P. DELSAERDT - D. VANYSACKER, 'Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800', *De Gulden Passer*, 75 (1997), pp. 5-119; D. VANYSACKER, 'Tussen traditie en vernieuwing. Een blik op de privé-bibliotheken van Antwerpse geestelijken aan het einde van de achttiende eeuw (1775-1800)', *Noordbrabant historisch Jaarboek*, 14 (1997), pp. 202-217; P. DELSAERDT - D. VANYSACKER, 'The Library of Franciscus Bruynincx, Official Principal, learned Canon and Bibliophile from Antwerp (1719-1791)', *Revue d'Histoire ecclésiastique*, 92 (1997), pp. 767-796; Idem, 'Boeken erven en verwerven. De privé-bibliotheken van de Antwerpse kanunnik Petrus Knyff (1713-1784) en zijn vader Jacobus (1681-1756)', *De achttiende eeuw. Documentatieblad van de werkgroep achttiende eeuw*, 30 (1998), pp. 79-96; D. VANYSACKER, 'Particulier boekenbezit in Antwerpen in de tweede helft van de 18de eeuw, een bilan', *Handelingen van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 52 (1998), pp. 277-295.

Guillaume-Philippe de Herzelles, ancien abbé de Sainte-Gertrude à Louvain. Ce document, reproduit en annexe, est conservé à Bruxelles aux Archives générales du Royaume et aux Archives de l'État à Namur, dans le fonds Corroy-le-Château.[4] Pourquoi à Namur? Le château de Corroy-le-Château, propriété des marquis de Trazegnies, conservait de très riches archives familiales mais aussi celles des familles alliées. En 1793, ce fonds s'est enrichi des archives de la famille de Herzelles grâce au legs effectué par Christine-Philippine de Trazegnies, veuve d'Ambroise-Joseph, dernier marquis de Herzelles.

1. Guillaume-Philippe de Herzelles, abbé de Sainte-Gertrude à Louvain.

Guillaume-Philippe de Herzelles naquit à Nivelles le 22 janvier 1684, fils de Jean-Baptiste (1644-1689), capitaine des dragons au service de l'Espagne, et d'Anne-Marie van Couwenhoven, issue du patriciat de Louvain. Il naît dans une famille comptant plusieurs militaires et hauts fonctionnaires. Son oncle, prénommé Guillaume-Philippe (1642-1698) comme lui, devint échevin de Bruxelles puis conseiller de Brabant; il fut distingué par Charles II, qui le nomma au Conseil suprême des Pays-Bas à Madrid, ainsi que président du Grand Conseil de Malines, conseiller d'État et chancelier de Brabant; le Roi lui concéda la qualité de marquis de Herzelles en 1689. Ambroise-Joseph, marquis de Herzelles (1680-1759), frère aîné du futur évêque d'Anvers Guillaume-Philippe, était appelé à devenir un influent surintendant et directeur général des finances des Pays-Bas autrichiens. Quant à son frère puiné, Chrétien-Joseph (1682-1736), il fut officier dans les Gardes wallonnes, participa à la guerre de Succession d'Espagne, puis entra au service du roi de France, atteignant le grade de lieutenant-général.[5]

4 Bruxelles, Archives générales du Royaume [AGR], Archives ecclésiastiques du Brabant [AeB], 10.337, dossiers relatifs à l'abbaye de Sainte-Gertrude; Namur, Archives de l'État [AÉN], Fonds Corroy-le-Château [CleC], 505; sur ce fonds, voir C. DOUXCHAMPS-LEFÈVRE, *Inventaire des archives du fonds de Corroy-le-Château* (Bruxelles, 1962), pp. 6, 11-13.

5 D. TOMBOY, 'Le marquis Ambroise-Joseph de Herzelles (1680-1759), surintendant et directeur général des finances', in: *Études sur le XVIIIe siècle*, 27 (1999), pp. 3-109 (*La haute administration dans les Pays-Bas autrichiens: Ambroise-Joseph de Herzelles, Denis-Benoît-Joseph de Cazier, Jacques-Antoine Le Clerc*); C. SORGELOOS - J.-P. TRICOT, 'L'autopsie du marquis de Herzelles, surintendant des Finances des Pays-Bas autrichiens, par Jean-Emmanuel Tricot, médecin hennuyer (1759)', *Acta Belgica Historiae Medicinae. Official Journal of the Belgian Association for the History of Medicine*, II/3 (septembre 1989), pp. 107-109.

Cadet de famille, Guillaume-Philippe fit ses humanités chez les jésuites, étudia la dialectique au collège de la Sainte-Trinité à Louvain, puis entra en 1701 à l'abbaye noble de Sainte-Gertrude, relevant de l'ordre de Saint-Augustin.[6] Durant son noviciat, il suivit notamment les leçons de théologie de Jean-François de Le Loz de Buillemont, professeur de scolastique à l'université.[7] Au sein de l'abbaye, il remplit les fonctions de proviseur puis de prieur, en 1716. Après le décès de l'abbé Alexandre de Pallant le 24 octobre 1720, il assuma la direction provisoire de la communauté.

Il y eut trois élections pour régler la succession de l'abbé de Pallant. La première, le 28 octobre, dégagea trois candidats natifs de territoires étrangers aux Pays-Bas autrichiens; il furent tous trois évincés. Lors de la deuxième élection, le 28 novembre, les voix des chanoines se dispersèrent sur plusieurs candidats et il n'y eut pas de majorité tangible. La troisième, le 16 décembre, dégagea quatre candidats: le premier était M. de Baexem, le quatrième Guillaume-Philippe de Herzelles; les deux autres étaient des étrangers. L'empereur se prononça en faveur de Guillaume-Philippe de Herzelles. Celui-ci fut donc nommé abbé de Sainte-Gertrude en mars 1721 grâce à la faveur de Charles VI et grâce au soutien à Vienne du marquis de Rialp, et contre le premier candidat présenté par les chanoines réguliers et qui avait remporté l'élection. En conséquence, l'abbé de Herzelles rencontra une opposition immédiate de la part des chanoines réguliers, qui déclarèrent l'élection invalide et firent appel aux États de Brabant. Herzelles conserva cependant la direction provisoire de l'abbaye. Après une nouvelle intervention de Vienne, l'archevêque de Malines lui annonça sa nomination définitive et lui réclama le 31 décembre 1721 sa prestation de serment et son adhésion aux décrets pontificaux contre le jansénisme. La bénédiction abbatiale put avoir lieu le 25 janvier 1722.[8]

L'abbé de Herzelles portait les armes familiales, de gueules au chevron d'or, et adopta la devise *Praesim ut prosim.* Deux placards portant des poè-

6 E. VAN EVEN, 'Herzelles (Guillaume-Philippe de)', *Biographie Nationale*, 9 (Bruxelles, 1886-1887), col. 310-311; A.J.L. JACOBS, *L'Abbaye noble de Sainte-Gertrude à Louvain* (Louvain, s.d.), pp. 86-91 et planche V; M. SMEYERS, 'Abbaye de Sainte-Gertrude', *Monasticon belge*, tome 4, vol. 4, province de Brabant (Liège, 1970), pp. 948-949; D. TOMBOY, *op. cit.*, pp. 6-7.

7 AÉN, CleC, 501, attestation de J.F. de Le Loz de Buillemont, 1er décembre 1720.

8 AÉN, CleC, 501, Thomas-Philippe d'Alsace à Herzelles, 31 décembre 1721 et *Memoire en racourçit de ce qui s'est passé au regard de la nomination, laquelle sa Majesté Impériale et Catholique a été servy de faire en faveur du Reverend seigneur Guillaume Philippe de Herzelles Prieur de l'Abbaye de Sainte Gertrude a Louvain a la dignité abbatiale de la même Abbaye*, 7 pp.

mes de circonstance furent publiés à Louvain chez Pierre-Auguste Denique. Le premier, imprimé en 1721, porte deux poèmes en français sur deux colonnes et un poème en latin formant l'acrostiche de son nom: *Guilielmus d'Herzelles.*[9] L'autre, imprimé en 1722 par le même Denique, porte un poème en latin sur deux colonnes.[10]

Comme abbé de Sainte-Gertrude, Herzelles était député de l'état ecclésiastique aux États de Brabant. Juste retour des choses, on sait qu'il appuya fortement une demande de subsides extraordinaires soumise aux États en 1738 par Charles VI, à qui il devait sa nomination.[11] L'abbé de Herzelles fut également nommé conservateur des privilèges de l'Université en 1730 et à ce titre intervint dans plusieurs conflits portant sur les biens des collèges. Son abbatiat fut également marqué par un conflit avec l'archevêque de Malines, qui voulait appliquer son droit de visite à l'abbaye, droit que lui dénia Herzelles en 1726. Il s'ensuivit un procès au Conseil de Brabant et une nouvelle intervention de l'empereur, qui cette fois se prononça en faveur de l'archevêque de Malines. Un autre procès encore, en 1730, porta sur le pouvoir pastoral de l'abbaye face au Chapitre de Cambrai.

Comme il est d'usage dans beaucoup de communautés religieuses, l'abbé disposait de sa bibliothèque particulière et des livres se trouvaient également dans les cellules des moines. La bibliothèque de Sainte-Gertrude avait été réorganisée au XVIe siècle par l'abbé Philippe de Hosden (1553-1569), qui avait donné aux livres des reliures uniformes, quelquefois enchaînées, décorées d'une plaque à l'effigie de sainte Gertrude et d'une plaque aux armes Hosden[12]. Son successeur Louis d'Eynatten, abbé de 1607 à 1626, fit de même en commandant une plaque à ses armes, sur le même modèle mais à une époque où ce type de technique sans or était quelque peu passé de

9 AÉN, CleC, 501: *A tres noble, et tres digne, et tres reverend seigneur messire Guillaume Philippe de Herzelles abbé de la noble abbaye de Sainte Gertrude a Louvain de l'ordre des chanoines reguliers de S. Augustin au jour de son installation le 31 Decembre M.DCC.XXI*, Lovanii, Typis Petri Augustini Denique prope Academiam, s.d. [1721], placard, 460 × 360 mm.

10 AÉN, CleC, 501: *Reverendissimo illustrissimoque viro domino Guilielmo Philippo de Herzelles perillustris atque inclitae abbatiae Sanctae Gertrudis Lovanii praesuli longe dignissimo recens mitrato*, Lovanii, Typis Petri Augustini Denique prope Academiam, 1722, placard, 540 × 430 mm.

11 D. TOMBOY, *op. cit.*, p. 9.

12 Sur ces plaques voir: Vicomte DE JONGHE D'ARDOYE, G. DANSAERT, J. HAVENITH, *Armorial belge du Bibliophile* (Bruxelles, 1930), pp. 213-214, 243, 441 et pl. XXI; P. VERHEYDEN, 'La reliure en Brabant', in *Le Livre, l'estampe et l'édition en Brabant du XVe au XIXe siècle* (Gembloux, 1935), pp. 183-184 et pl. XV; L. INDESTEGE, 'De boekband in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16de eeuw', *De Gulden Passer*, 34 (1956), p. 55; S. FOGELMARK, *Flemish and related panel-stamped bindings. Evidence and principles* (New York, 1990), pp. 143-144, n. 298; C. SORGELOOS, *Quatre siècles de reliure en Belgique, 1500-1900*, 3 (Bruxelles, 1998), n° 8.

mode. Les abbés Joseph-Geldolphe de Ryckel (1626-1642) et Maximilien de Leefdael (1664-1668) enrichirent eux aussi les collections. L'abbé de Ryckel, en particulier, avait également écrit et publié à ses frais une érudite vie de sainte Gertrude, à Bruxelles chez Godefridus Schovart en 1637: *Historia S. Gertrudis Virginis primae Nivellensis abbatissae*, dédiée au cardinal-infant Ferdinand.

À la fin du XVIIe et au début du XVIIIe siècle, cependant, les abbés semblent avoir montré moins d'intérêt pour leurs livres, au point que la réorganisation de la bibliothèque figurait dans un projet de réforme de l'abbaye conçu dans les années 1760. La collection était ainsi décrite: 'La Bibliothèque a présent très négligée sera remise en bon état et duëment entretenue; on y placera les livres de la maison, qui sont tels qu'on pourroit former une des belles bibliotheques du Païs; on travaillera à la completter comme on avoit commencé il y a vingt cinq ans; le Prieur et le bibliothécaire en auront la clé.' Le gouverneur général Charles de Lorraine intervint en effet le 25 juin 1764 et pria l'abbé Louis-Ernest de Leefdael, successeur de Herzelles, de remettre de l'ordre dans la bibliothèque, comme on l'avait déjà tenté vingt-cinq ans auparavant, semble-t-il, sous l'abbatiat de Guillaume-Philippe de Herzelles.[13]

Après la suppression des communautés religieuses sous le régime français, les livres de Sainte-Gertrude furent en partie transférés à Bruxelles à l'école centrale du département de la Dyle, puis firent partie des collections de la bibliothèque de la ville de Bruxelles, acquise par l'État pour la Bibliothèque royale de Belgique. D'autres ne prirent pas ce chemin et entrèrent dans le circuit du marché du livre. C'est ce qui explique que les livres de Sainte-Gertrude se trouvent aujourd'hui à la fois dans les bibliothèques publiques et dans les collections privées.[14]

13 AGR, Conseil privé autrichien, carton 859, abbaye de Sainte-Gertrude, le prieur de Ryckel à Charles de Lorraine, 21 février 1763, accompagné du *Projet de réglement pour l'abbaye de Sainte-Gertrude à Louvain*, point 7 du chapitre 1 (bibliothèque), et décret de Charles de Lorraine de 25 juin 1764, article 4: 'que la bibliothèque soit rétablie et remise dans un état convenable'.

14 À la Bibliothèque royale de Belgique, notamment: A. POSSEVINUS, *Moscovia et alia opera, de statu huius seculi, adversus catholicae ecclesiae hostes*, Cologne, Birckmann, 1587, cote VB 11.120 C 1; I.P. GALLUCIUS, *De fabrica et usu novi horologii solaris, lunaris & sideralis*, Venise, Ciotti, 1592, cote: VB 5.276 A 1 LP; *Biblia sacra*, Amsterdam, G. Ianssonium Caesium, 1628, entré en 1650 environ, cote: VB 121 A; *Novum testamentum graecum*, Genève, P. de la Rivière, 1611, cote: VB 941 A; A. ALCIATI, *Emblemata*, Anvers, Plantin, 1577, cote II 46. 457 A; [*Vetus Testamentum*], Paris, Robert I Estienne, 1539-1544, cote: VB 42 3 A.

2. Évêque d'Anvers

L'abbé Guillaume-Philippe de Herzelles fut pressenti à plusieurs reprises pour occuper un siège épiscopal dans les Pays-Bas autrichiens, celui de Namur en 1740, puis de Ruremonde en 1741 et celui de Bruges en 1742.[15] À la suite du décès de l'évêque d'Anvers Charles d'Espinosa, le 31 juillet 1742,[16] une procédure de nomination fut entamée. Guillaume-Philippe de Herzelles était le premier candidat du Chapitre d'Anvers et de l'évêque de Namur; son nom avait également été proposé par l'évêque de Tournai et le Chapitre de Bruges. Sa candidature fut proposée à l'impératrice Marie-Thérèse successivement par les États de Brabant, le Conseil privé, le Conseil d'État, le ministre plénipotentiaire Harrach et le Conseil suprême des Pays-Bas à Vienne. Les consultes et la correspondance rappellaient que l'évêché d'Anvers était un poste important au sein des États de Brabant, le deuxième après l'archevêque de Malines; la nomination était donc délicate et politique. Les documents officiels signalaient également que Herzelles était bien né, considéré comme un bon gestionnaire de son abbaye et l'on évoquait incidemment les services qu'il avait rendus à l'empereur comme abbé de Sainte-Gertrude et député aux États de Brabant, autant de facteurs qui sont intervenus dans les nominations d'autres évêques des Pays-Bas autrichiens sous Marie-Thérèse. En conséquence, Herzelles fut nommé évêque d'Anvers par l'impératrice en 1742 et sacré à Malines le 19 mai 1743 par le cardinal d'Alsace. Une publication de circonstance fut diffusée à cette occasion, un long poème en latin imprimé sur deux colonnes et en forme de placard.[17] Herzelles se démit de sa charge abbatiale et le prieur de Sainte-Gertrude, Louis-Ernest de Leefdael, fut nommé abbé en lieu et place de Herzelles.[18]

15 L. JADIN, 'Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation consistoriale, 1713-1794', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 12 (1931), pp. 144-148; Pl. F. LEFÈVRE, 'Le recrutement de l'épiscopat pendant le régime autrichien', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 103 (1938), pp. 119, 146-160; F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, IX-3 (Anvers 1948), pp. 5-6; C. DE CLERCQ, 'Het kerkelijk leven', in: *Antwerpen in de XVIIIde eeuw* (Antwerpen 1952), pp. 134-135.

16 P. HILDEBRANDT, 'Carolus d'Espinosa, Bisschop te Antwerpen', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het oud hertogdom Brabant*, 3de reeks, 4 (1952), pp. 228-248.

17 AÉN, CleC, 502: *Applausus panegyricus illustrissimo, ac reverendissimo domino Domino Guilielmo Philippo ex marchionibus d'Herzelles, decimo-tertio Antwerpiensium episcopo in metropolitanam divi Rumoldi ecclesiam 19. may [sic] anno 1743. Mechliniae inaugurato*, Bruxellis, Typis Viduae G. Jacobs, s.d. [1743], placard, 650 × 480 mm.

18 M. SMEYERS, *op. cit.*, p. 951.

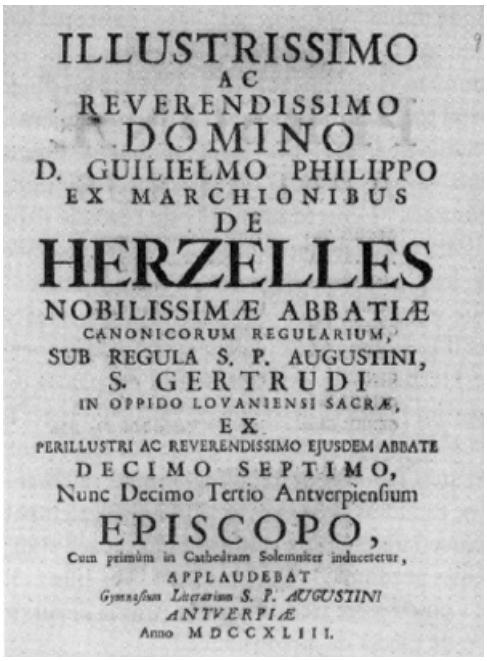
ILLUSTRISSIMO
AC
REVERENDISSIMO
DOMINO
D. GUILIELMO PHILIPPO
EX MARCHIONIBUS
DE
HERZELLES
NOBILISSIMÆ ABBATIÆ
CANONICORUM REGULARIUM,
SUB REGULA S. P. AUGUSTINI,
S. GERTRUDI
IN OPPIDO LOVANIENSI SACRÆ,
EX
PERILLUSTRI AC REVERENDISSIMO EJUSDEM ABBATE
DECIMO SEPTIMO,
Nunc Decimo Tertio Antverpiensium
EPISCOPO,
Cum primùm in Cathedram Solemniter induceretur,
APPLAUDEBAT
Gymnasium Lovaniense S. P. AUGUSTINI
ANTVERPIÆ
Anno MDCCXLIII.

1. Illustrissimo ac reverendissimo domino D. Guilielmo Philippo ex marchionibus de Herzelles..., Antverpiae, haeredes viduae Petri Grangé, [1743], titre. KBR II 12.188 A n° 9.

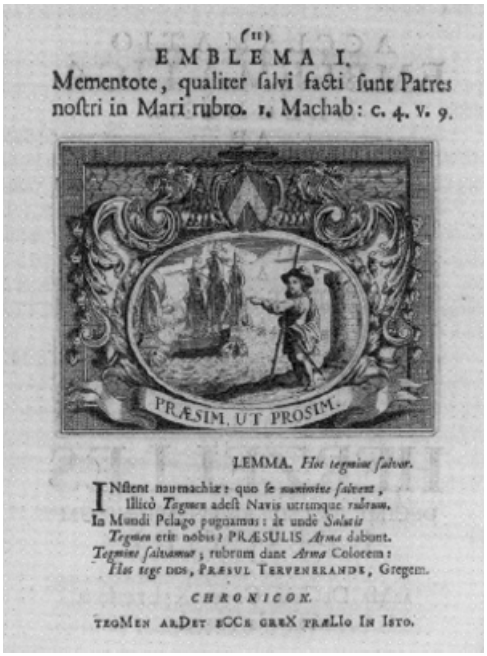
(11)
EMBLEMA I.
Mementote, qualiter salvi facti sunt Patres nostri in Mari rubro. 1. Machab: c. 4. v. 9.
PRÆSIM. UT PROSIM.
LEMMA. *Hoc tegmine salvor.*
INstent naumachiæ: quo se *munimine salvent*,
Illicò *Tegmen* adest Navis utrumque *rubrum*.
In Mundi Pelago pugnamus: ât undè *Soluris*
Tegmen erit nobis? PRÆSULIS *Arma* dabunt.
Tegmine saltamus, rubrum dant *Arma* Colorem:
Hoc tege DEUS, PRÆSUL TERVENERANDE, Gregem.
CHRONICON.
tegMen arMat eCCLesIæ greX præLIo In Isto.

2. Illustrissimo ac reverendissimo domino D. Guilielmo Philippo ex marchionibus de Herzelles..., Antverpiae, haeredes viduae Petri Grangé, [1743], emblème 1. KBR II 12.188 A n° 9.

Les appartements de l'évêque furent préparés au palais épiscopal en attendant l'arrivée de Herzelles; celui-ci séjournait à Bruxelles avant de gagner Anvers et il assista notamment en compagnie de son frère à un dîner de gala chez le gouverneur général par intérim, le comte de Königsegg-Erps, à l'occasion de la fête de Marie-Thérèse.[19] Ses biens mobiliers furent transportés à Anvers en plusieurs voyages, dont sa bibliothèque, réceptionnée par son secrétaire Petrus Wouters.[20] L'entrée solennelle de l'évêque dans son diocèse eut lieu en juin 1743 et un nouveau poème de circonstance célébra l'événement.[21] En outre, les élèves du collège des Augustins jouèrent une pièce en l'honneur de leur nouvel évêque: Mercure et des génies y annonçaient le décès de Charles d'Espinosa et célébraient la venue et les vertus de Guillaume-Philippe de Herzelles, le tout agrémenté de pièces de musique. Le texte a été édité par les héritiers de la Veuve Petrus Grangé; il se termine par un recueil composé de douze emblèmes gravés sur cuivre aux armes du nouvel évêque, de poèmes latins et de chronogrammes célébrant l'année 1743 (illus. 1, 2).[22] Les capucins anversois célébrèrent également Herzelles en publiant chez la Veuve Hieronymus Verdussen un recueil similaire comprenant quatre emblèmes accompagnés de poèmes latins (illus. 3, 4, 5).[23] Le genre emblématique a en effet été très pratiqué à Anvers et survit ainsi au XVIIIe siècle à l'occasion de pièces de circonstance.[24]

19 E. BACHA - H. DE BACKER (éd.), *Le journal du comte de Calenberg pour l'année 1743* (Bruxelles, 1913), p. 101, à la date du 13 mai.

20 AÉN, CleC, 503, lettre de Pierre Wouters à Herzelles, 8 avril 1743, accusant réception de 73 pièces de porcelaine, de pots à thé, etc., ainsi que de livres, 34 titres en tout, tous mentionnés dans l'inventaire après décès.

21 AGR, Bibliothèque LP 0561: *Illustrissimo Domino Guilielmo Philippo e Marchionibus de Herzelles... Abbatiae divae Gertrudis XIII Antwerpiensium episcopo recens inaugurato in solemni ad cathedram suam adventu gratulatur... Antverpiae M.D.CCXLIII*, Antverpiae, apud Viduam Petri Jacobs, s.d. [1743], 4to, 37 pp.

22 Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, II 12.188 A 9: Illustrissimo ac reverendissimo domino D. Guilielmo Philippo ex marchionibus de Herzelles nobilissimae abbatiae canonicorum regularium, sub regula S.P. Augustini, S. Gertrudi in oppido Lovaniensi sacrae, ex perillustri ac reverendissimo ejusdem abbate decimo septimo, nunc decimo tertio Antverpiensium episcopo, cum primùm in cathedram solemniter induceretur, applaudebat gymnasium literarium S.P. Augustini Antverpiae anno MDCCXLIII, (Antverpiae, apud Haeredes Viduae Petri Grangé, s.d. [1743]).

23 Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, II 12.188 A 10: *Applausus emblematicus fratrum minorum ordinis sancti Francisci capucinorum, Illustrissimo ac Reverendissimo Domino suo episcopo Guilielmo Philippo ex marchionibus de Herzelles, &c. &c. ex abbate ducalis abbatiae Sanctae Gertrudis, Antverpiensium Ecclesia viduata sponsanti, cum submisissimo animi affectu exhibitus, dum post solemnem inaugurationem urbem ingreditur, & Sedem suam, Apostolicâ authoritate confirmatam, occupat*, Antverpiae, apud Viduam Hieronymi Verdussen, s.d. [1743], 4to, 16 pp.

24 H. MEEUS, 'Antwerp as a centre for the production of emblem books', *Quaerendo*, 30 (2000), pp. 228-239.

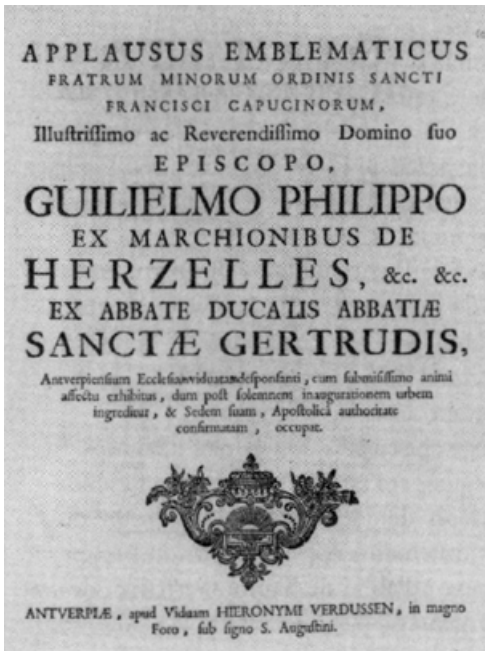

APPLAUSUS EMBLEMATICUS
FRATRUM MINORUM ORDINIS SANCTI
FRANCISCI CAPUCINORUM,
Illuſtriſſimo ac Reverendiſſimo Domino ſuo
EPISCOPO,
GUILIELMO PHILIPPO
EX MARCHIONIBUS DE
HERZELLES, &c. &c.
EX ABBATE DUCALIS ABBATIÆ
SANCTÆ GERTRUDIS,
Antverpienſium Eccleſiæ viduæ ac deſponſati, cum ſubmiſſiſſimo animi affectu exhibitus, dum poſt ſolemnem inaugurationem urbem ingreditur, & Sedem ſuam, Apoſtolicâ authoritate confirmatam, occupat.

ANTVERPIÆ, apud Viduam HIERONYMI VERDUSSEN, in magno Foro, ſub ſigno S. Auguſtini.

3. *Applausus emblematicus fratrum minorum ordinis sancti Francisci capucinorum... episcopo Guilielmo Philippo ex marchionibus de Herzelles...*, Antverpiae, Vidua Hieronymi Verdussen [1743], titre. KBR II 12.188 A n° 10.

ALLUSIO
AD TESSERA GENTILITIA.

FRENA UT PRÆMIA

VIdimus, *Antiſtes*, præclara inſignia veſtra,
Vidimus, & felix, diximus, omen habent.
En tibi ſub ſcuto ruber eſt ut Sanguine campus;
Auſpicii ſignum; ſudor amore, labor.
Hic licet erumpat toto tibi Corpore ſudor,
Lædat & attritas puſtula rupta manus:

4. *Applausus emblematicus fratrum minorum ordinis sancti Francisci capucinorum... episcopo Guilielmo Philippo ex marchionibus de Herzelles...*, Antverpiae, Vidua Hieronymi Verdussen [1743], armoiries Herzelles. KBR II 12.188 A n° 10.

EMBLEMA IV.
Domus HERZELII honoribus cumulatur.
ERZELII proceres, quorum virtutibus olim
Ingenium & bellum nomina magna dedit :
En iterum vestros è vobis ortus honores
Auget, & Heroum nobile signat iter.
Ecce venit Praesul vidua gratissimus Urbi :
Jam gaudet votis illa potita suis.
Nunc Abbas, olim grandis virtutis imago,
Sufficitur Praesul, dignus honore Pater.

5. *Applausus emblematicus fratrum minorum ordinis sancti Francisci capucinorum... episcopo Guilielmo Philippo ex marchionibus de Herzelles...*, Antverpiae, Vidua Hieronymi Verdussen [1743], armoiries Herzelles et Renommée. KBR II 12.188 A n° 10.

Herzelles a acquis quelques livres à cette époque. Il s'est fourni à Bruxelles chez le libraire Charles De Vos, qui en mai 1743 lui a livré un missel relié en maroquin rouge, les actes du synode de Cambrai et la généalogie de la maison de Tour et Tassis de Flacchio; il a en outre fourni à l'évêque quatre reliures en veau fauve sur des ouvrages non précisés. Dans une vente publique (*auctione*) à Anvers en novembre, il acquiert quatre titres: la *Praxis beneficiaria* de Corradius, les *Arrêts de Louet*, le *Ius ecclesiasticum* de Van Espen et le *De matrimonio* de Sanchez. Un récipissé de Petrus Wouters du même mois mentionne l'achat de six autres livres: *De simonia, De pensionibus ecclesiasticis, De peculiaritate* et *Repagulum* de Van Espen, les *Resolutiones* de Bertrand Loth et le *Repagulum canonicum* de Jacques de Saint-Antoine.[25] Tous ces livres sont bien mentionnés dans l'inventaire après décès.

Herzelles n'occupa cependant le siège épiscopal que très peu de temps.[26] Malade, il testa le 12 août 1744.[27] Il léguait ses tapisseries et biens meubles à son frère, le marquis Ambroise-Joseph de Herzelles, à l'exception de quelques pièces léguées à des tiers: ses ornements épiscopaux à son successeur, un carosse et une paire de chevaux à l'abbé de Sainte-Gertrude, des candélabres en argent et des pièces d'argenterie à son secrétaire le chanoine Joseph Verroten, des pièces d'argenterie à son deuxième secrétaire Petrus Wouters et à son intendant Maximilien Hanraert, ainsi que des sommes en argent à ses domestiques. Il décéda peu de temps après, à Anvers, le 2 septembre 1744 et fut inhumé dans la cathédrale. Son portrait est reproduit en miniature dans un livre de confrérie conservé dans les archives cathédrales à Anvers; un autre est conservé à Sainte-Gertrude à Louvain.[28] Un autre portrait gravé par Petrus Balthasar Boutats (1672-1756) sert de frontispice à l'oraison funèbre de l'évêque, prononcée par le pléban et chanoine de

25 AÉN, CleC, 504, pièce 119, compte quittancé du libraire Charles De Vos, 17 mai 1743; *ibidem*, pièce 41, sans mention de libraire, livres réceptionnés par le secrétaire Pierre Wouters: numéros 27, 32, 25 et 21 de l'inventaire après décès; *ibidem*, récipissé de Petrus Wouters, 18 novembre 1743, numéros 125, 124, 123 et 20 de l'inventaire. Ce dossier contient les comptes domestiques de l'évêque pour les années 1743 et 1744, dont des dépenses de bouche, d'ameublement, des comptes des peintres Jacobus Beschey et Martinus Geeraerts pour quelques travaux.

26 Il ne put, par exemple, dresser un état de son diocèse à l'intention du Saint-Siège; C. DE CLERCQ, 'De achttiende-eeuwse verslagen der Antwerpse bisschoppen aan de H. Stoel over de staat van hun bisdom', *Taxandria*, nieuwe reeks, 18 (1952), pp. 115-213.

27 L. THEUNISSENS, 'Testaments des derniers évêques d'Anvers', *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 15 (1878), pp. 252-256.

28 M.J. MARINUS, 'De bisschoppen en hun kathedraal, 1559-1794', in W. AERTS (dir.), *De Onze-Lieve- Vrouwekathedraal van Antwerpen* (Antwerpen, 1993), p. 40, qui reproduit également p. 44 une chasuble à décor chinois, aux armes et à la devise de l'évêque.

Notre-Dame Jean-François Van Ey, un portrait très sobre, très dépouillé, sans ornement liturgique, ni bibliothèque à l'arrière-plan, ni même un livre à la main (illus. 6, 7).[29] Son successeur fut l'évêque de Ruremonde, Joseph-Anselme-François Werbrouck, qui n'occupa lui-même le siège épiscopal que très peu de temps, étant décédé accidentellement.

3. Les livres de Guillaume-Philippe de Herzelles

3.1. Un inventaire après décès: 138 titres

Le document énumérant les livres de l'évêque d'Anvers est un inventaire après décès réalisé à la demande du frère du défunt, le marquis Ambroise-Joseph de Herzelles, qui s'occupa de la succession et fit procéder à l'inventaire de tous les biens privés de l'évêque au palais épiscopal.[30] Cet inventaire s'imposait pour deux raisons: d'une part en raison des modalités successorales habituelles, d'autre part car le nouvel abbé de Sainte-Gertrude et successeur de Herzelles, Louis-Ernest de Leefdael, prétendait que son prédécesseur était parti à Anvers en emportant des meubles, effets, papiers, crédits, obligations et d'autres documents appartenant à l'abbaye, et en laissant derrière lui quelques dettes.[31] C'est ce qui explique la rédaction d'un inventaire en deux exemplaires, l'un destiné à la famille, l'autre à l'abbaye.

Les feuillets 57 à 72 de cet inventaire s'intitulent *Livres trouves en la bibliotheque et mis en ordre par le sieur Jean-Baptiste Verdussen libraire en la ville d'Anvers.* Jean-Baptiste II Verdussen (1665-1759) est bien connu sur la place d'Anvers. Descendant d'une prolifique lignée d'imprimeurs remontant à Hieronymus I à la fin du XVIe siècle, Jean-Baptiste II possède toujours des presses d'imprimerie et a également des activités de libraire importan-

29 Bruxelles, Bibliothèque royale de Belgique, VH 25.095 C: J.F. VAN EY, *Oratio funebris in exequiis reverendissimi ac illustrissimi domini Gulielmi Philippi è marchionibus de Herzelles, XIII. Antverpiensium episcopi, sacris operante praenobili... Philippo Josepho de Cano... decano, & (sede vacante) vicario gen. &c...*, Antverpiae, apud Viduam Hieronymi Verdussen, 1744, folio.

30 AÉN, CleC, 505, *Palais épiscopal d'Anvers, inventaire fait à la mort de Mgr. de Herzelles. 1744 28 9bre a la requete de son frère le Marquis de Herzelles*; C. DOUXCHAMPS-LEFÈVRE, *op. cit.*, p. 99; le double conservé à Bruxelles, AGR, AeB, 10.337, est de la même main et strictement identique.

31 M. SMEYERS, *op. cit.*, pp. 951-952; voir également AÉN, CleC, 503, quelques lettres de Leefdael à Herzelles concernant les finances de l'abbaye, et AGR, AeB, 10.348, d'autres pièces sur ce contentieux.

6. Portrait de Guillaume de Herzelles par Bouttats, in: J.F. Van Ey, *Oratio funebris... Guilielmi Philippi è marchionibus de Herzelles XIII. Antverpiensium episcopi...*, Anvers, Veuve Jérôme Verdussen, 1744. KBR VH 25.095 C.

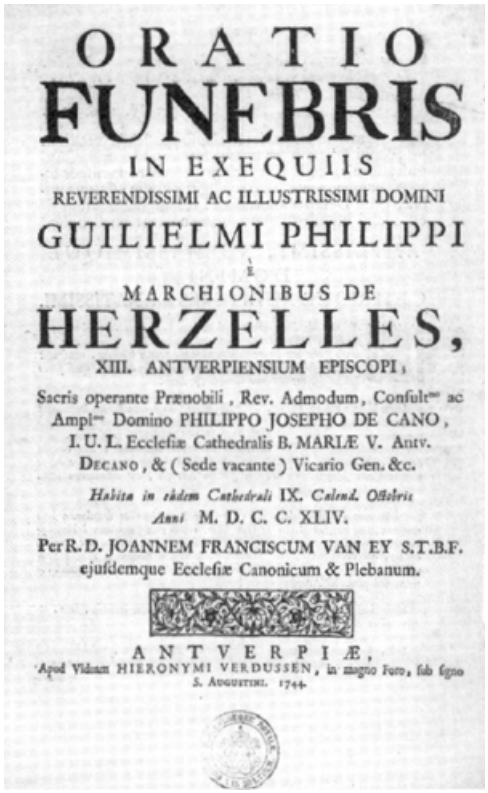
ORATIO
FUNEBRIS
IN EXEQUIIS
REVERENDISSIMI AC ILLUSTRISSIMI DOMINI
GUILIELMI PHILIPPI
È
MARCHIONIBUS DE
HERZELLES,
XIII. ANTVERPIENSIUM EPISCOPI;
Sacris operante Prænobili, Rev. Admodum, Consultiss. ac
Amplissimo Domino PHILIPPO JOSEPHO DE CANO,
I. U. L. Ecclesiæ Cathedralis B. MARIÆ V. Antv.
DECANO, & (Sede vacante) Vicario Gen. &c.
Habita in eâdem Cathedrali IX. *Calend. Octobris*
Anni M. D. C. C. XLIV.
Per R. D. JOANNEM FRANCISCUM VAN EY S.T.B.F.
ejusdemque Ecclesiæ Canonicum & Plebanum.
ANTVERPIÆ,
Apud Viduam HIERONYMI VERDUSSEN, in magno Foro, sub signo
S. Augustini. 1744.

7. Page de titre de J.F. Van Ey, *Oratio funebris... Guilielmi Philippi è marchionibus de Herzelles XIII. Antverpiensium episocopi...*, Anvers, Veuve Jérôme Verdussen, 1744. KBR VH 25.095 C.

tes.[32] Le titre de l'inventaire est en français, car le document est destiné au marquis de Herzelles. Quant aux descriptions, elles sont généralement rédigées dans la langue de l'ouvrage décrit. Verdussen donne l'auteur, le titre, le lieu d'édition, la date, le format, le nombre de volumes et la condition de la reliure. Ces données ne sont toutefois pas systématiques et ont tendance à être moins nombreuses à la fin de l'inventaire.

La bibliothèque se répartit en cinq genres, très inégalement représentés. La théologie occupe 72 titres sur 138 unités, soit 52,17% de l'ensemble de la bibliothèque. Le droit comprend 35 titres (25,36%), les sciences et arts 3 (2,17%), les belles-lettres 7 (5, 07%) et l'histoire 19 titres (13,76%). Il faut y ajouter 2 unités (1,44%) de *varia*, soit les deux derniers numéros de l'inventaire, réunissant des thèses et pièces de poésie, ainsi qu'un lot de 20 volumes dépareillés et décrits en bloc (*gebroken boecken*). L'ensemble représente au moins 250 volumes, ce qui n'est pas très important et range la collection parmi les petites bibliothèques, mais elles ne sont pas nécessairement les moins nombreuses à Anvers: on a calculé que 22% des ventes publiques entre 1750 et 1800 comprenaient de 100 à 200 lots.[33] Les archives, en outre, ne révèlent aucun autre lieu de conservation et il semble bien que l'on se trouve en présence de toute la bibliothèque de Herzelles, non d'une partie. Malgré sa petite taille, il n'est pas inutile d'en donner un rapide aperçu, en dépassant parfois le cadre des catégories et en effectuant quelques rapprochements entre livres.

3.2. Théologie et droit canon: foi et administration de l'Église

La théologie occupe pratiquement la moitié des rayons. Herzelles possédait trois bibles de grand format, in-folio. Une bible éditée de 1646 à 1657 à Anvers par Pieter Jacob Paets était en langue néerlandaise. Cette édition

32 L. LE CLERCQ, 'Les catalogues des Verdussen, imprimeurs-libraires et bibliophiles', *De Gulden Passer*, 10 (1932), pp. 149-155; H.L.V. DE GROOTE, 'Een en ander over de Verdussens', *De Gulden Passer*, 25 (1947), p. 268; L. VOET, 'Verdussen', *Biographie Nationale*, 30 (Bruxelles, 1959), col. 798-805; R. BAETENS, 'Verdussen, Joannes Baptista II', *Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 12 (Brussel, 1987), col. 783-784; L. VOET, 'Boeken en drukkers', in *Antwerpen in de XVIIIde eeuw* (Antwerpen, 1952), pp. 325-326 et 345; B. DESMAELE, 'Imprimeurs et libraires des Pays-Bas au XVIIIe siècle', *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 56 (1985), p. 303.

33 P. DELSAERDT - D. VANYSACKER, 'Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800', *loc. cit.*, p. 9; D. VANYSACKER, 'Particulier boekenbezit in Antwerpen in de tweede helft van de 18de eeuw. Een bilan', *loc. cit.*, pp. 279-280.

était illustrée de gravures sur bois de Christophe van Sichem. Herzelles possédait également deux exemplaires d'une autre bible, en latin, imprimée à Louvain cette fois, en 1740, d'après la version de Jean-Baptiste Duhamel (1624-1706). L'imprimeur Martin Van Overbeke avait particulièrement soigné l'édition en la munissant de nombreux bandeaux et culs-de-lampe. Cette réédition de la Bible avait été commandée par le cardinal d'Alsace à une équipe de théologiens de Louvain comprenant Jean-Joseph Guyaux, André Henckhuysen et Henri Gabriel van Gameren.[34] Il en existait un tirage courant et quelques exemplaires de luxe sur grand papier comprenant un portrait du dédicataire, l'archevêque de Malines, trois cartes et une centaine de vignettes reconstituant l'histoire sainte. Herzelles possédait un exemplaire du tirage courant (*folio parvo*) et un exemplaire de luxe (*folio magno cum figuris*). Aux côtés de ces ouvrages de grand format, Herzelles avait rangé un petit *Abrégé de la Bible* du bénédictin dom Robert Guerard (1641-1715), peut-être car celui-ci s'est tout particulièrement intéressé durant sa carrière à l'édition des oeuvres de saint Augustin.

La bibliothèque inclut plusieurs livres liturgiques: missels, bréviaires, cérémoniaires destinés aux évêques, canons, pontificaux, heures ou offices, édités à Anvers chez les Moretus et les Verdussen, mais aussi dans des éditions parisiennes ou italiennes. D'autres ouvrages traitent de la signification des rites, de leur histoire et de leur exercice, dont un traité d'André Du Saussay (1589-1675), évêque de Toul, consacré aux ornements liturgiques des évêques.

Pour les conciles, la bibliothèque se limite aux extrêmes chronologiques. Herzelles part de l'origine de la réforme catholique: il possède les actes du concile de Trente, décisif pour la contre-réforme dans les Pays-Bas espagnols. L'autre extrême est un ouvrage relatif au récent concile convoqué à la basilique du Latran par Benoît XIII à l'occasion de l'année jubilaire de 1725 et de la première année de son pontificat. Quant aux synodes, ils recouvrent une partie des Pays-Bas espagnols et autrichiens, ainsi que le diocèse de Liège. La bibliothèque renferme des éditions relatives aux synodes de Cambrai (1565), d'Ypres (1609), Gand (1613), ainsi qu'Anvers, Malines, Liège et Bois-le-Duc.

Le Père de l'Église dominant dans la bibliothèque est saint Augustin, dont Herzelles possède les oeuvres complètes éditées par les bénédictins de Saint-Maur en 1689, ainsi qu'une édition des *Méditations* en néerlandais et

34 P. DELSAERDT, 'The library of Hendrik Gabriel van Gameren', *loc. cit.*, p. 262.

la règle de l'ordre éditée par le Père Antoine Cloche. Ces ouvrages sont à mettre en relation avec la carrière de Herzelles à Sainte-Gertrude. Un théologien médiéval, Hugues de Saint-Victor, né près d'Ypres et mort en 1141 à Paris, figure dans la bibliothèque par le biais de ses oeuvres complètes, dans une édition de Rouen de 1648.

Parmi les traités de théologie modernes, on distinguera Jean Polman, un chanoine de Cambrai du XVIIe siècle, né à Tubize, qui dans son *Breviarium theologicum* donne les définitions et explications nécessaires au théologien et au bon pasteur; une nouvelle édition est donnée par le Père Marcelin Chéry. La *Theologia* de Charles-Ghislain Daelman (1670-1730) est un cours de théologie fournissant notamment des commentaires sur saint Thomas d'Aquin. Herzelles en possède deux éditions dans deux formats différents; la présence de ces deux livres est très probablement le résultat de contacts personnels avec Daelman, qui résidait à Louvain comme chanoine de Saint-Pierre, président du collège du Pape et recteur de l'université. C'est dans une perspective pastorale que Jean-Henri Manigard (1615-1682), curé de Saint-Remy à Liège et aumônier du prince-évêque, traite des sept sacrements et des péchés. Un des sacrements, l'eucharistie, est étudié par Tommaso Tamburini (1591-1675) dans son *De sacrificio missae*, ainsi que par le cardinal Bona (1609-1674) dans son *De sacrificio missae tractatus asceticus.* Léonard Lessius (1554-1623) étudie quant à lui les vertus cardinales et en particulier la Justice. Le dominicain Louis-Bertrand Loth (†1652) publie ses *Resolutiones theologicae* à Douai en 1653 mais l'ouvrage développe des thèses de théologie morale quelque peu audacieuses et il est prohibé. Une version corrigée paraît à Bruges en 1687: c'est celle que possède Herzelles.

La théologie morale et les problèmes de conscience sont traités par Martino Bonacina (†1631) dans *Operum de morali theologia*, dont il existe plusieurs éditions tout au long du XVIIe siècle. Depuis sa publication en 1715, le *Dictionnaire des cas de conscience* de Jean Pontas (1638-1728) figurait dans la plupart des bibliothèques des ecclésiastiques au XVIIIe siècle car il était l'ouvrage le plus complet en matière de casuistique. Herzelles semble avoir porté une attention particulière aux écrits du Père Godeau, évêque de Vence; il lisait sa *Morale chrétienne*, destinée aux titulaires des paroisses, ainsi que ses *Lettres sur divers sujets*, ses *Discours sur les ordres sacrez*, ses *Prières chrétiennes* et ses *Instructions et prières chrétiennes.* On relève un même intérêt pour le cardinal Bona, dont Herzelles possède, outre son traité sur la messe, deux éditions des principes de la vie chrétienne. La pratique de la morale chrétienne s'est également développée dans différents ouvrages de

piété évoquant des modèles destinés à l'édification des fidèles. Jean-Pierre Camus (1582-1653) publie *L'Esprit de Saint François de Sales*, qu'il a personnellement connu. Une *Vie de Sainte Anne de Barthélemy*, compagne de Thérèse de Jésus, a été rééditée à Bruxelles en 1703. Plus surprenant, peutêtre, la présence de l'*Avis d'une mère à son fils*, et *à sa fille* d'Anne-Thérèse de Marguenat de Courcelles, marquise de Lambert (1647-1733); l'ouvrage est récent, paru en 1726, et donne un aspect exceptionnellement mondain aux lectures de Herzelles, qui ne paraît pas avoir été un abbé ni un évêque de cour, bien que d'origine noble.

La bibliothèque laisse peu de place aux polémiques, mais elle recueille cependant quelques échos du jansénisme, un mouvement que Herzelles a personnellement connu au début de sa carrière. Herzelles connaît Antoine Arnauld (1612-1694) et Pierre Nicole (1625-1695), auteurs d'un traité sur la perpétuité de la foi. Il possède également le *Venin des 101 propositions tirées des réflexions morales du Père Quesnel sur chaque verset du Nouveau Testament*, qui constitue une réponse aux propositions jansénistes développées par l'oratorien Pasquier Quesnel (1634-1719) dans son *Nouveau Testament en français, avec des réflexions morales sur chaque verset* (1693-1694). Ces cent une propositions des *Réflexions morales* furent condamnées en 1713 par Clément XI dans la bulle *Unigenitus.* Mais Herzelles ne possède que la réponse; apparemment aucun livre du Père Quesnel ne figure parmi ses lectures. Un autre ouvrage polémique, célèbre et lié au jansénisme, figure dans la bibliothèque, les *Lettres provinciales.* Herzelles s'est peu intéressé aux remous de l'Église gallicane par le biais des oeuvres de Bossuet, ni au problème du quiétisme et à d'autres polémiques. On chercherait également en vain des livres sur les cultes protestants. Quant à l'Orient, ce ne sont pas les liturgies chrétiennes qui ont retenu son attention, mais le Coran édité par Du Ryer, unique ouvrage sortant de la foi chrétienne et de l'Église catholique. Le livre, il est vrai, est rapidement devenu un succès de librairie et c'est probablement une des rares occasions pour notre abbé et évêque de sacrifier à un effet de mode. Les ouvrages de théologie de Herzelles traduisent un relatif vieillissement de ses lectures et on n'y relève pratiquement aucun théologien moderne. C'est après 1730, il est vrai, que la faculté de théologie de Louvain produira de nouvelles générations de théologiens.[35]

35 J. ROEGIERS, 'De Leuvense Faculteit der theologie in de eeuw van de Verlichting (1730-1797)', in: *Facultas S. Theologiae Lovaniensis 1432-1797. Bijdragen tot haar geschiedenis* (Louvain, 1977), pp. 433-494 (*Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*, 45).

Toute la rubrique juridique s'articule autour de traités de droit canon ou d'ouvrages abordant des points particuliers intéressant l'Église. La bibliothèque accueille le volumineux corps de droit canon de Jean-Pierre Gibert (1660-1736), dans une édition de Cologne de 1735, mais en revanche aucun *corpus iuris civilis*, son correspondant logique. Jean de Chokier (1571-1656), chanoine de Saint-Lambert à Liège et vicaire-général du diocèse, a publié des *Commentaria in regulas Cancellariae apostolicae, sive in glossemata Alphonsi Sotto glossatoris nuncupati*; son frère Erasmus Chokier (1569-1625) est l'auteur d'un *Tractatus de juridictione ordinarii in exemptos, deque illorum exemptione ab ordinaria juridictione*, un recueil de cas relevant du droit civil.

Un traité d'Arnold Corvinus van Beldern, *Jus canonicum*, étudie lui aussi les matières canoniques mais par aphorismes et les éditions se présentent dans un petit format; son succès doit également beaucoup à la personnalité de ce professeur de droit à l'université de Mayence qui, né protestant, s'est converti à la religion catholique. Le casuiste Thomas Sanchez (1550-1610) traite de tous les péchés commis par l'homme et la femme en état de mariage dans son *De matrimonio* publié en 1592 et dont Herzelles possède une édition d'Anvers, 1614. Ce traité a dépassé le cercle restreint des casuistes en raison de l'abondance de la matière traitée par Sanchez et de ses nombreux exemples.

L'intérêt pour le droit provient notamment des procès auxquels Herzelles dut faire face, relatifs au droit d'exemption, notamment, comme abbé et comme évêque. Usant de son droit de patronnat, il avait procédé à des nominations aux cures de Tielt-Notre-Dame, Langdorp, Ottenburg, Betekom et Aerschot.[36] Franciscus de Fargna traite du droit de patronnat, précisément, dans son *De iure patronatus*. L'ouvrage sur les paroisses et les oeuvres complètes du chanoine d'Anvers Frans van der Zype ou Zypaeus (1580-1650) figurent également dans la bibliothèque.[37] Le traité de l'avocat Mathieu Mareschal (†1703) sur le droit des seigneurs dans les églises traite du droit de patronnat; il contient en outre un traité sur les dîmes par Denis Simon ainsi qu'un recueil de sentences du Conseil de Brabant sur ces matières composé par Jean-Baptiste Christyn. On en rapprochera un ouvrage de François-Ignace Dunod de Charnage (1679-1752), *Traité de l'aliénation &*

36 M. SMEYERS, *op. cit.*, p. 950.

37 L. VERBEEK, 'François Zypaeus (1580-1650), juriste belge', *Revue d'histoire du droit*, 36 (1968), pp. 267-311.

de la prescription des biens de l'Eglise, de la dixme et comment elle se prescrit, Dijon, 1730: il s'agit là d'un ouvrage périphérique dans l'oeuvre de ce magistrat de Besançon, qui a surtout travaillé sur la coutume de Franche-Comté. Les prérogatives des évêques ont également retenu l'attention de Herzelles, par le biais du jésuite Jean Bagot (1580-1664) et de sa *Défense du droit épiscopal et de la liberté des fidèles touchant les messes et les confessions d'obligation, contre l'écrit d'un certain docteur anonyme*, une oeuvre de polémique et de circonstance qui répond à un traité de Rousse, curé de Saint-Roch à Paris, intitulé *De l'obligation des Fidelles de se congfesser à leur curé, suivant le chapitre 21 du concile général de Latran*, publié en 1655.

La bibliothèque, surtout, accueille les oeuvres très controversées du canoniste janséniste Zeger-Bernard Van Espen (1646-1728): son grand traité de droit canon édité à Louvain en 1700, ses écrits sur le recours au prince parus en 1725, sur les droits des évêques, les revenus ecclésiastiques, la simonie, l'administration des sacrements et la messe, ainsi que sur la censure ecclésiastique.[38] D'autres ouvrages rappellent les polémiques survenues à Louvain à la fin du XVIIe et au début du XVIIIe siècle, au moment où Herzelles accomplissait son noviciat: le *Certamen ecclesiasticum* de Pierre Govaerts (1644-1726)[39] et le *Pastor primitivus* de Nicolas Richard, curé de Saint-Gilles-lez-Bruxelles, qui avait critiqué Van Espen et sa *Dissertatio canonica de pristinis altarium* (1711) en publiant un *Jus pastorum titularium et ecclesiarum parochialium* en 1716. De même, le *Repagulum canonicum* (1689) du carme Jacques de Saint-Antoine constitue une réponse directe au *Repagulum* de Van Espen.[40] Mais Herzelles achète ces ouvrages très tard, en 1743, chez le libraire De Vos à Bruxelles, ce qui témoigne du poids des polémiques jansénistes chez ceux qui les ont vécues. Enfin, une édition des *Privilegia Academiae Lovaniensis*, Louvain, 1728, rappelle sa fonction de conservateur des privilèges de l'université.

Les livres juridiques laissent peu de place au droit naturel, international, civil et criminel. Cet évêque d'Anvers possède cependant une édition des *Rechten en costumen van Antwerpen*, éditée par Plantin en 1582. Membre

38 G. LECLERC, *Zeger-Bernard Van Espen (1646-1728) et l'autorité ecclésiastique. Contribution à l'histoire des théories gallicanes et du jansénisme* (Zürich, 1964); M. NUTTINCK, *La vie et l'oeuvre de Zeger-Bernard Van Espen. Un canoniste janséniste, gallican et régalien à l'Université de Louvain (1646-1728)* (Louvain, 1969), en particulier pp. 239-299 (*Ius ecclesiasticum*), 385-396 (*De censuris*), 483-497 (*De recursu ad principem*).

39 M. NUTTINCK, *op. cit.*, pp. 209-211 et ss.

40 M. NUTTINCK, *op. cit.*, pp. 122-130.

actif des États de Brabant pendant son abbatiat, Herzelles s'est intéressé au droit brabançon. Il avait acquis les oeuvres complètes du juriste Antoine Anselmo (1589-1668) et les *Decisiones curiae Brabantiae* de Pierre Stockmans (1608-1671). Quant au droit civil français, son influence a dépassé les frontières car il traitait de matières liées à l'Église. On s'explique ainsi la présence des arrêts du Parlement de Paris publiés par Georges Louet (1540-1608) et enrichies par Julien Brodeau (†1653), d'un commentaire des coutumes de Paris et des oeuvres complètes d'un des meilleurs spécialistes du droit coutumier français, Charles Du Moulin (1500-1566), dans une édition de Paris de 1648.

3.3. Sciences, arts et lettres: nihil

Alors que les sciences et arts connaissent un développement important au sein des bibliothèques privées au XVIIIe siècle, surtout dans la seconde moitié, ce domaine du savoir est pratiquement inexistant dans la bibliothèque de Herzelles. Il n'est représenté que par un ancien traité de trigonométrie d'Adrien Vlacq, par des *Règles sur la santé*, autrement dit un recueil synthétisant un savoir médical pratique, et par un livre de philosophie morale à forte portée littéraire, l'*Esprit de Sénèque ou les plus belles pensées de ce grand philosophe*, publié par Puget de la Serre. Des ouvrages du siècle précédent, donc, vieillis, qui dans le cas des règles sur la santé témoignent d'un savoir médical pratique, et dans le cas de Puget de La Serre d'une culture quelque peu mondaine et passée de mode au début du siècle des Lumières, mais Sénèque a longtemps eu une réputation de chrétien. Herzelles ne se rapproche un peu du monde qu'en acquérant une édition du *Nederlandsche negociant*, car un évêque d'origine noble a un rang social à tenir, un train de vie à mener, et délaisse parfois les lettres pastorales au profit des lettres de change.

Les belles-lettres, elles aussi, sont pratiquement absentes. Elles ne contiennent aucune oeuvre littéraire, même des recueils de poésie chrétienne, et se résument à des ouvrages de philologie nécessaires à la compréhension des langues, autrement dit à des dictionnaires: le dictionnaire français-latin de Pierre Danet (†1709) et son correspondant le *Dictionarium latinogallicum* du même, le dictionnaire de la langue française d'Antoine Furetières (1620-1688), le *Grand dictionnaire françois et flamand* publié à Bruxelles en 1739 d'après Richelet (1631-1698) et le *Woordenboek der*

nederduitsche en fransche taalen de 1729 par Franciscus Halma (1653-1722). Dans les instruments de travail que constituent les dictionnaires de Richelet et Halma, on peut percevoir les origines wallonnes et francophones de Herzelles, qui a accompli toute sa carrière ecclésiastique en pays flamand. En outre, français, néerlandais et latin semblent les trois langues pratiquées par le prélat dans ses lectures, car la bibliothèque ne contient aucun ouvrage dans une autre langue: rien en italien, en espagnol, en allemand ou en anglais, pas même un ouvrage ancien hérité d'une bibliothèque antérieure au fil des générations, et aucun texte en grec. Le dictionnaire de Trévoux, enfin, conçu par le Père Etienne Souciet (1671-1744), occupe une place particulière car ses ambitions universelles et encyclopédiques vont bien audelà d'un simple instrument philologique. Herzelles en possède la troisième édition, celle de 1732; la quatrième paraît en 1740, de son vivant, mais il ne semble pas vouloir rafraîchir sa bibliothèque en acquérant des éditions mises à jour.

3.4. L'histoire: origines nobiliaires et carrière

L'histoire est une matière généralement très riche et très diversifiée dans les bibliothèques privées. Sa composition est ici très particulière. Elle ne comprend aucun ouvrage de géographie, aucun atlas, aucun récit de voyage, comme si le propriétaire de la bibliothèque ne se situait pas dans le monde. La bibliothèque accueille en revanche quelques grands ouvrages de topographie publiés dans les Pays-Bas espagnols et les Provinces-Unies, qui constituent comme des substituts aux recueils de cartes géographiques. Les livres de topographie associent en effet la géographie et l'histoire, un texte à des cartes et des planches. Herzelles n'a toutefois pas reconstitué la géographie et l'histoire de nos régions en remontant jusqu'à la *Descrittione di tutti i Paesi bassi* de Guicciardini, dont il ne possède aucune édition, même une réédition tardive du XVIIe siècle, alors que l'ouvrage est récurrent dans les bibliothèques privées. Il se concentre essentiellement sur le duché de Brabant et en particulier sur la ville de Louvain et l'abbaye de Sainte-Gertrude, par le biais des textes mais aussi de l'illustration.[41]

Herzelles possédait de grands classiques de la topographie, dont les *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae* de Jean-Baptiste Gramaye dans

41 Sur l'iconographie de l'abbaye, voir M. SMEYERS, *op. cit.*, pp. 880-882.

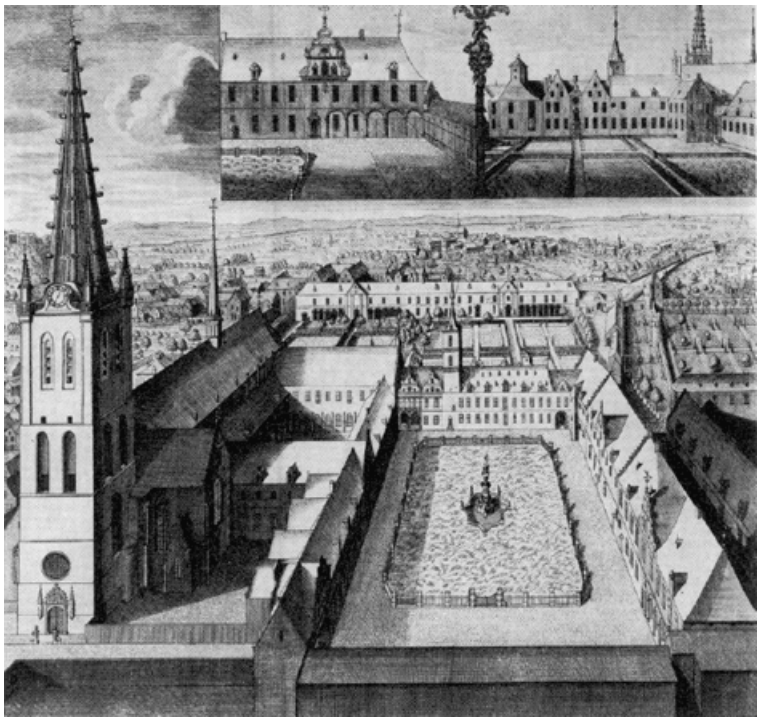

8. Abbaye de Sainte-Gertrude (détail), in: A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae.* La Haye, 1727; ou *Grand théâtre sacré du duché de Brabant,* La Haye, 1729. KBR VH 27.226 C RP.

9. Abbaye de Sainte-Gertrude (détail), in: A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae.* La Haye, 1727; ou *Grand théâtre sacré du duché de Brabant,* La Haye, 1729. Détail, dédicace à Herzelles. KBR VH 27.226 C RP.

la réédition de Louvain en 1708. Une planche de la *Chorographia sacra Brabantiae* de Sanderus, rééditée à La Haye en 1726, représente l'abbaye, à vol d'oiseau. Signée R. Bokhuizen, la gravure est en outre dédiée à l'abbé en fonction au moment de la réédition, Guillaume-Philippe de Herzelles, dont elle porte les armoiries (illus. 8, 9).[42] La même planche figure dans le *Grand Théâtre sacré du duché de Brabant* (La Haye, 1729), qui décrit les communautés religieuses brabançonnes. Issu d'une famille du Brabant wallon, Herzelles en possédait l'édition française et non la version en langue néerlandaise, le *Groot kerkelijk toneel.*[43] Herzelles fait de même pour l'autre partie de cette oeuvre: il acquiert le *Grand théâtre profane de Brabant* (La Haye, 1730). Herzelles ne s'éloigne finalement du Brabant que par le biais de la *Flandria illustrata* (La Haye, 1735) de Sanderus. On y rattachera aussi la *Notitia marchionatus Sacri Romani Imperii* (Amsterdam, 1678), du baron Le Roy (1633-1719), qui décrit le marquisat d'Anvers. Herzelles ne paraît pas s'être intéressé au Hainaut, au Namurois, au Luxembourg ni à la principauté de Liège, dont l'histoire et la géographie ne sont pas représentés dans la bibliothèque. Pour les traités spécifiquement historiques, Herzelles se concentre également sur le duché de Brabant, comme en témoignent les *Annales ducum Brabantiae* (Anvers, 1623) de Franciscus Haraeus et le traité de Jean-Nicolas de Parival sur la ville de Louvain, publié en 1667. Quant aux oeuvres diplomatiques de Miraeus, elles ont été rééditées à Louvain en 1723 par Gilles Denique et l'ouvrage est lui aussi entré dans la bibliothèque.

Un autre pôle de la rubrique histoire est l'histoire ecclésiastique, qui vient renforcer l'intérêt de Herzelles pour la théologie, le droit canon et d'autres matières liées à son état et à sa biographie personnelle. L'*Historia episcopatuum Foederati Belgii* de Van Heussen retrace l'histoire des évêchés dans les Provinces-Unies. Jean-François Foppens, quant à lui, a reconstitué l'histoire des évêques d'Anvers, prédécesseurs de Herzelles, dans son *Historia episcopatus Antverpiensis*, publiée à Bruxelles en 1717. Dom Augustin Calmet (1672-1757) publie en 1718 une *Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs* servant d'introduction à l'*Histoire ecclésiastique* de l'abbé Fleury, mais Herzelles ne possède pas l'*Histoire ecclésiastique* de celui-ci. Enfin, on trouve une autre trace de dédicace dans la *Vénérable histoire du très-saint sacrement de Miracle*, Bruxelles, 1735: l'ouvrage est dédié aux États de Brabant, dont Herzelles était membre comme abbé de

42 A. SANDERUS, *Chorographia sacra Brabantiae*, 2 (La Haye, 1727), pp. 1-9.
43 *Grand théâtre sacré du duché de Brabant*, 1 (La Haye, 1729), pp. 105-105.

Sainte-Gertrude puis comme évêque d'Anvers. On en rapprochera une luxueuse *Histoire du Vieux et du Nouveau Testament* de David Martin éditée en 1700 et illustrées de vignettes retraçant l'histoire sainte. Enfin, pour le grand traité illustré d'emblèmes commémorant le centenaire de la société des jésuites, publié en 1640 chez les Moretus, Herzelles en possède l'édition en néerlandais, *Af-Beeldinghe van d'Eerste Eeuwe der Societeyt Iesu*, alors qu'il en existe aussi une édition latine parue la même année.

La rubrique histoire contient quelques ouvrages généalogiques et héraldiques. Ce type d'ouvrage entre généralement en force dans les bibliothèques formées par des membres de la noblesse, plus que chez des membres de la bourgeoisie, car ils permettent de se situer socialement dans le monde et de reconstituer les liens établis avec les autres familles et les institutions civiles et ecclésiastiques des Pays-Bas espagnols et autrichiens. Les marques d'honneur et de noblesse accordées aux Herzelles et les familles avec lesquelles ils avaient fait des alliances sont en effet citées dans différents ouvrages: Le *Théâtre de la noblesse du Brabant* (Liège, 1705) de Jean Le Roux donne les généalogies de familles nobles brabançonnes mais aussi leurs alliances. L'auteur, roi d'armes du comté de Flandre, a également publié à Lille en 1708 un *Théâtre de la noblesse de Flandre & d'Artois*, qui ne figure pas dans la bibliothèque, car Herzelles semble reconstituer les origines et alliances de sa famille uniquement, en Brabant. Enfin, un traité de Jean-Baptiste Maurice sur la Toison d'Or (La Haye, 1665) et une luxueuse généalogie de la maison de Tour et Tassis (Bruxelles, 1709) de Flacchio fournissent également des précisions généalogiques sur les maisons des Pays-Bas.

L'histoire repose ainsi sur trois piliers: l'histoire ecclésiastique, les livres d'histoire régionale et de topographie, et les traités relatifs à la noblesse. Herzelles a exclu de ses lectures toute autre considération, comme la géographie, les voyages, l'histoire littéraire, l'histoire étrangère. Le seul ouvrage faisant allusion à un pays proche est lié à l'histoire politique des Provinces-Unies au XVIIe siècle: les *Mémoires de Jean de Wit, grand pensionnaire de Hollande*, publiés à La Haye en 1709. Le livre est devenu un succès de librairie au début du siècle.

3.5. Veau brun, veau fauve

Quant à la présentation matérielle de la bibliothèque, elle est très simple. Verdussen décrit quelquefois les reliures, surtout dans la première moitié de l'inventaire, même s'il donne peu d'éléments. Les livres reliés en maroquin, au nombre de 8, sont minoritaires: il s'agit de livres de liturgie, de bibles ou de traités de dévotion, ainsi que les oeuvres de saint Augustin et un traité sur la messe du cardinal Bona habillés de maroquin rouge ou noir (*corio tursico rubro, corio hispanico nigro, en maroquin rouge*). Le fait de voir apparaître des livres liturgiques habillés de maroquin n'est pas à mettre nécessairement en liaison avec une pratique bibliophilique. Il existe à l'époque tout un commerce de livres liturgiques, de missels, de bréviaires et livres d'heures, et ceux-ci se présentent souvent dans des reliures en maroquin, plus luxueuses que d'autres types de livre, même chez les particuliers ne possédant pas de bibliothèque mais quelques livres seulement, en raison de la valeur affective portée à ce type d'ouvrage et de sa longue durée d'usage, au point de les voir cités dans les testaments.[44] Les oeuvres de saint Augustin et de Giovanni Bona ont tendance à renforcer cette idée que chez Herzelles le maroquin habillait par préférence des ouvrages liés à la pratique de la foi, sans plus. Le reste de la bibliothèque est en veau (16 livres, *en veau*) et plus rarement en parchemin (un livre, *in pergameno*). Les mentions de *ligatura gallica* ou *Franschen band* évoquent très probablement des reliures en veau, dos à cinq nerfs orné et doré, soit un modèle de reliure très répandu (24 livres). Certaines reliures sont qualifiées de *ouden band, vielle ligature* ou *antiqua ligatura*, car l'ouvrage est ancien et a été acquis relié par Herzelles, vraisemblablement en veau ou en parchemin (18 livres). Enfin, pour 71 titres, Verdussen ne donne aucune indication, mais il s'agit probablement de reliures courantes en veau ou en parchemin. Herzelles n'a donc pas donné de reliure particulière à ses ouvrages et lorsqu'il effectue une commande de quatre reliures chez Charles De Vos à Bruxelles, il s'agit de simple veau fauve. D'autres ecclésiastiques anversois, en revanche, ont montré un intérêt marqué pour les travaux de reliure. On se contentera de rappeler ici le souvenir du chanoine de Cano, qui a habillé ses livres de luxueu-

44 Sur ce commerce de reliures, voir C. COPPENS, 'Better a large than a small batch to bind: Joannes Grangé (1720-1794) and the bookbinding trade', *Quaerendo*, 27 (1997), pp. 46-70; voir également la correspondance entre les Moretus à Anvers et les relieurs Deflinne à Tournai, C. SORGELOOS, *Les Deflinne: quatre générations de libraires et relieurs à Tournai aux XVIIIe et XIXe siècle* (Bruxelles, 1997), pp. 215-243 (*Studia Bibliothecae Wittockianae*, 5).

ses reliures en maroquin et en veau portant de grands décors dorés sur les plats, à la roulette et aux petits fers, et qui n'hésitait pas à faire appel à des relieurs extérieurs à Anvers, dont Jacques-Thomas Deflinne à Tournai.[45]

Au contraire de certains de ses prédécesseurs et successeurs à l'abbaye de Sainte-Gertrude et à l'évêché d'Anvers, Guillaume-Philippe de Herzelles ne paraît pas avoir fait usage d'une plaque de reliure ni d'un ex-libris gravé à ses armes ou à son nom, au contraire de ses successeurs Dominique Gentis, Van Gameren, Wellens et Nélis. On pourrait faire observer qu'il n'en eut matériellement pas le temps en raison de la brièveté de son épiscopat, mais les archives ont cependant conservé un compte du graveur Bouttats, payé pour avoir gravé les armes du XIIIe évêque d'Anvers sur des couverts.[46] Herzelles n'était donc pas un bibliophile, malgré le fait qu'il ait disposé d'une bibliothèque. En témoignent l'absence d'ex-libris et de plaque de reliure, la nature relativement commune des reliures, le nombre peu élevé de livres, l'absence de manuscrits et d'incunables, de livres précieux à gravures, d'ouvrages rares, et surtout la nature éminemment professionnelle de la bibliothèque, tournée vers les matières techniques, c'est-à-dire théologiques et canoniques.

Ce petit ensemble de livres, finalement, constitue comme un résumé de la biographie de Herzelles. On y trouve un noyau central et personnel, constitué de quelques traités généalogiques et héraldiques rappelant les origines sociales de leur propriétaire. On y découvre de rares éléments plus privés, comme des règles sur la santé et un traité de trigonométrie, peut-être un reste de son éducation. Mais, ensuite, toute la bibliothèque s'articule sur le Brabant et le marquisat d'Anvers, autrement dit sur sa carrière: saine administration d'une abbaye et d'un diocèse, droits des évêques, activités pastorales, rapports entre l'Église et l'État. Ses livres expriment aussi sa dévotion personnelle et la pratique de la morale chrétienne, le tout traduisant sans ambiguïté une orthodoxie catholique sans faille, dont Herzelles ne s'éloigne jamais, même si on décèle quelques échos du jansénisme ou quelques polémiques datant de la fin du XVIIe et du début du XVIIIe siècle. Ce relatif détachement du monde, du moins quand il n'est pas question des droits et biens de l'Église, se traduit notamment par l'absence de périodiques littéraires et de journaux, d'atlas et de récits de voyages, de tout ouvrage scientifique récent, de toute oeuvre littéraire ancienne ou moderne, même chrétienne

45 C. SORGELOOS, 'Les Deflinne', *loc. cit.*, pp. 90-93, 107, 214.

46 AÉN, CleC, 504, pièce n° 71, compte du graveur Petrus Balthasar Bouttats, 31 juillet 1743.

comme l'art poétique de Vida, de recueils de sermons de Massillon ou Bourdaloue. Cette orthodoxie est à ce point marquée qu'il ne s'intéresse pas aux écrits de Bossuet ou de Louis de Maimbourg sur les protestants. Ce détachement s'explique probablement par la carrière d'abbé augustin de Herzelles avant son accession à l'épiscopat.

4. La vente Guillaume-Antoine-Joseph de Bezerra à Anvers en 1750

Dans les dispositions testamentaires de Guillaume-Philippe de Herzelles, une clause explicite concerne la bibliothèque: elle est léguée au chanoine Antoine-Joseph de Bezerra. Originaire de Bruxelles, licencié en droit, de Bezerra devint successivement chanoine de l'église Saint-Jacques à Anvers en 1717 puis chanoine gradué de la cathédrale Notre-Dame en 1720, garde des sceaux du Chapitre, protonotaire apostolique et official du diocèse. Il exerçait également la fonction de censeur des livres. De Bezerra utilisait deux ex-libris à ses armes, un de petit format (77 × 60 mm), sans signature de graveur, l'autre de grand module (152 × 100 mm) gravé par Petrus-Balthasar Bouttats.[47] En outre, il apposait son ex-libris manuscrit, les initiales de ses prénoms et son nom élégamment calligraphiés, sur le premier feuillet de garde.

Le chanoine de Bezerra décéda à Anvers le 29 janvier 1750 et sa bibliothèque fut vendue aux enchères le 9 mars suivant (illus. 10).[48] Le catalogue fut dressé par les soins du libraire Joannes Grangé (1720-1794). Cet impri-

47 L. THEUNISSENS, *op. cit.*, p. 255: 'Wy laeten ende maecken wy aen den seer eerweerden heere Guilielmus Anthonius Josephus De Bezerra, officiael van ons bisdom ende canoninck gradueel onser cathedrale, onse bibliotheque met alle onse boecken'; sur G.A.J. de Bezerra, voir: B. LINNIG, 'Deux bibliophiles belges', *Archives de la Société française des collectionneurs d'ex-libris*, 16 (1909), pp. 97-99; Idem, *Nouvelle série de bibliothèques et d'ex-libris d'amateurs belges aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles* (Bruxelles, 1910), pp. 33-34; F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, IX-3 (Anvers, 1948), pp. 17, 19, 20.

48 *Catalogus librorum theologicorum, juridicorum, historicorum, miscellaneorum &c bibliothecae admodum reverendi, praenobilis ac amplissimi domini Guilielmi, Antonii, Josephi de Bezerra (dum viveret) protonotarii apostolici, ecclesiae cathedralis B. Mariae Virginis Antverpiae presbiteri, canonici graduati, scholastici, ejusdem episcopatûs judicis synodalis, officialis & christianitatis districtûs Antwerpiensis decani... qui auctione publicâ vendentur... die 9. Martii 1750...*, Antverpiae, apud Joannem Grangé, typographum in Foro Ovorum, s.d. [1750], 8vo, 31 p.; exemplaire Bibliothèque royale de Belgique, VI 87.084 A 373; J. BLOGIE, *Répertoire des catalogues de ventes de livres imprimés. I. Catalogues belges appartenant à la Bibliothèque royale Albert Ier* (Bruxelles, 1982), col. 4 (*Collection du Centre national de l'Archéologie et de l'Histoire du Livre*, IV); P. DELSAERDT - D. VANYSACKER, 'Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800', *loc. cit.*, pp. 18-19, n° 1.

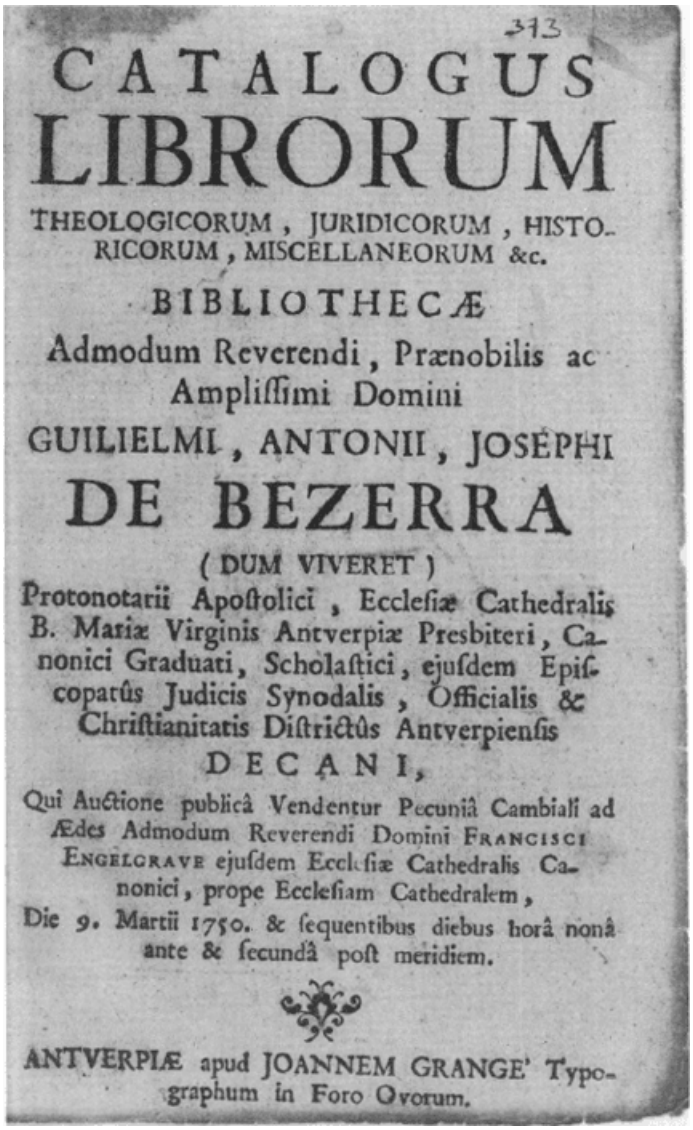

313

CATALOGUS
LIBRORUM
THEOLOGICORUM, JURIDICORUM, HISTORICORUM, MISCELLANEORUM &c.
BIBLIOTHECÆ
Admodum Reverendi, Prænobilis ac Ampliſſimi Domini
GUILIELMI, ANTONII, JOSEPHI
DE BEZERRA
(DUM VIVERET)
Protonotarii Apoſtolici, Eccleſiæ Cathedralis B. Mariæ Virginis Antverpiæ Presbiteri, Canonici Graduati, Scholaſtici, ejuſdem Epiſcopatûs Judicis Synodalis, Officialis & Chriſtianitatis Diſtrictûs Antverpienſis
DECANI,
Qui Auctione publicâ Vendentur Pecuniâ Cambiali ad Ædes Admodum Reverendi Domini FRANCISCI ENGELGRAVE ejuſdem Eccleſiæ Cathedralis Canonici, prope Eccleſiam Cathedralem,
Die 9. Martii 1750. & ſequentibus diebus horâ nonâ ante & ſecundâ poſt meridiem.

ANTVERPIÆ apud JOANNEM GRANGE' Typographum in Foro Ovorum.

10. *Catalogus librorum... bibliothecae... Guilielmi Antonii Josephi de Bezerra...*, Anverpiae, apud Joannem Grangé, (1750), page de titre.
KBR VI 87.084 A 373

meur et libraire a joué un rôle très important sur la place d'Anvers dans la seconde moitié du XVIIIe siècle, comme imprimeur, libraire et en particulier comme organisateur de ventes publiques: entre 1750 et 1791, il imprime pas moins de 66 catalogues.[49] Le catalogue de la vente de Bezzera comporte 505 lots. Une comparaison entre l'inventaire manuscrit de la bibliothèque de Herzelles et le catalogue de vente de la collection de Bezerra s'impose: elle révèle que pratiquement tous les livres de l'évêque d'Anvers, soit 131 titres sur 138, figurent bien dans la collection vendue en 1750 et que le legs a effectivement été appliqué. Nous n'avons cependant pas retrouvé chez de Bezerra les numéros 13, 14, 48, 49, 94, 127 et 131 mentionnés dans l'inventaire Herzelles et qui ont peut-être été égarés, donnés, prêtés et non restitués au chanoine. Le catalogue de vente compte ainsi un quart de lots (25,94%) qui sont pollués par la présence de livres provenant de l'évêque de Herzelles: ces livres sont donc le résultat d'un legs et non d'un choix personnel du chanoine de Bezzera. Ce chiffre est en réalité plus faible. Le catalogue de vente comporte souvent plusieurs titres par lot, ce qui porte le nombre de titres dans la collection de Bezerra à 717, sauf erreur. La proportion de titres hérités de Herzelles représente encore près d'un cinquième de la bibliothèque, soit 18,27%.

C'est ce legs qui explique, parfois, la présence de deux exemplaires de la même édition dans la bibliothèque du chanoine de Bezzera, car il a bien évidemment acquis certains livres avant qu'il n'hérite de la bibliothèque de Herzelles. Il possédait par exemple deux exemplaires de la *Notitia* du baron Jacques Le Roy consacrée au marquisat d'Anvers et publiée en 1678: un exemplaire acquis par lui et un second hérité de Herzelles. On découvre également dans le catalogue de vente deux exemplaires du *De recursu ad principem* de Van Espen. Pour les *Decisiones curiae Brabantiae* de Petrus Stockmans, le chanoine de Bezerra possédait même trois exemplaires de la même édition, dont un provenant de Herzelles. Dans d'autres cas, les éditions sont différentes mais se complètent. De Bezerra avait acquis une édition de 1737 de l'*Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament* de Calmet

49 H.L.V. DE GROOTE, *Vijftig jaar boekdrukkunst te Antwerpen, 1764-1814* (Anvers, 1961), pp. 13-14, 74, 85, 104-105; H. HOUTMAN-DE SMEDT, 'Le "Gros libraire" Joannes Petrus Josephus Grangé. Beknopte geschiedenis van de Antwerpse drukkerij en boekhandel Grangé (18de en 19de eeuw)', in *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de Renaissance naar de Romantiek. Liber Amicorum J. Andriessen s.j., A. Keersmaekers, P. Lenders s.j.* (Leuven, 1986), pp. 179-202; P. DELSAERDT - D. VANYSACKER, 'Repertorium van Antwerpse boekenveilingen 1750-1800', *loc. cit.*, p. 11; C. COPPENS, *op. cit.*; B. ROUSSEEUW (éd.), *Catalogus Librorum Werbrouck* (Wildert, 1997), pp. 11-22.

puis hérité d'une édition de 1719 du même ouvrage; cela ne témoigne donc pas chez de Bezerra d'une volonté de réactualiser sa bibliothèque et ses lectures, en acquérant une édition de 1719 puis une version plus moderne: il s'agit tout simplement de la conséquence d'un legs et d'un effet du hasard.

Le catalogue de vente de Bezerra apporte quelquefois des données qui manquent dans l'inventaire manuscrit de la collection de Herzelles: certains noms d'auteur, quelques lieux et dates d'édition, ou quelques précisions concernant la reliure. Pour les numéros 7, 11 et 76 de l'inventaire manuscrit, Verdussen signalait du maroquin rouge; Grangé précise: 'doré sur tranche & sur le plat'. En fait, Grangé ne décrit que les reliures remarquables, celles en maroquin, car ces livres sont en meilleure condition et appellent des enchères plus élevées. Les reliures en veau, en basane ou en parchemin ne sont pas décrites car il s'agit de la présentation la plus courante et ces mentions sont donc implicites.

Souvent, c'est l'inventaire Herzelles qui apporte des précisions sur les livres du chanoine de Bezerra, ce qui est le cas pour les reliures en veau et en parchemin, décrites par Verdussen et omises par Grangé. En effet, l'important pour un libraire est de vendre et d'établir un catalogue de vente en comprimant les frais d'impression. Grangé, ou du moins son prote, a donc adopté certaines pratiques typographiques et de mise en page particulières afin de gagner de la place, comme des marges minimales; de même, la première ligne du texte suit immédiatement la pagination imprimée en tête de page. Même si ces pratiques ne sont pas systématiques, certaines données sont omises afin d'éviter des blancs inutiles. Pour le lot 42 page 3, un ouvrage de Lessius, Grangé mentionne le lieu d'impression, Anvers, mais pas la date, car le compositeur arrive en bout de ligne et aurait du reporter la date d'édition au début de la ligne suivante, créant un blanc superflu. L'inventaire Herzelles nous apprend qu'il s'agit d'une édition de 1621. Il en est de même pour d'autres lots. Pour un ouvrage du général des chartreux Innocent Le Masson, Grangé se contente de mentionner un *Enchiridion Salutis operandae.* Dans l'inventaire manuscrit, Verdussen précise le format et la date, ce qui permet d'identifier l'édition de 1700 et d'éliminer toutes les autres. Les exemples de ce type sont assez nombreux. Enfin, pour certains ouvrages, ni l'inventaire Herzelles ni le catalogue de vente de Bezerra ne donnent d'indication d'édition, par exemple pour les livres d'Antoine Godeau et d'autres auteurs qui connurent de nombreuses éditions dès le XVIIe siècle.

Les ex-libris aux armes de Bezerra permettent aujourd'hui de retrouver des livres portant cette provenance, et indirectement ceux de Herzelles. Un

ouvrage lui ayant appartenu est conservé à la bibliothèque du séminaire épiscopal de Tournai, sur Gavantus, *Thesaurus sacrorum rituum*, Anvers, Moretus, 1646, mais il ne paraît pas provenir de Herzelles car il n'est pas mentionné dans l'inventaire.[50] D'autres, malheureusement, ne seront jamais retrouvés car l'ex-libris a été perdu. C'est le cas pour un ouvrage acquis par Franciscus Bruynincx à la vente de Bezzera en 1750, un *Pontificale Romanum.* Après quoi, l'exemplaire passa dans la collection d'un curé de Saint-Willibrordt, G. Kumps, puis l'ex-libris de Bezzera a été... décollé pour entrer dans la collection d'ex-libris de Benjamin Linnig.[51]

Nous ne nous étendrons pas davantage sur le contenu de la bibliothèque du chanoine de Bezzera, dans la mesure où l'étude de cette collection entre dans le projet de recherche sur la lecture entrepris depuis quelques années par l'UFSIA à Anvers pour la période 1750-1800.

5. Conclusions

On a déjà montré à plusieurs reprises que l'utilisation des catalogues de ventes publiques devait s'accompagner de prudence.[52] Lorsque l'on dispose des archives et registres des libraires, force est de constater qu'une seule vente publique réunit parfois des livres provenant de différents propriétaires, et on ne vend pas nécessairement l'ensemble des livres leur ayant appartenu.[53] En étudiant attentivement un catalogue de vente publique en le confrontant à des archives, on a également pu démontrer que certaines bibliothèques avaient été constituées par plusieurs générations, comme dans le cas de Petrus Knyff (1713-1784), bibliophile et amateur d'art anversois,

50 E. JANSSENS - A. ROUSSEAU, 'Les ex-libris anciens de la bibliothèque du Séminaire épiscopal de Tournai', *Mémoires de la Société royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai*, 8 (1995), p. 210. Cet exemplaire a appartenu à A. Vanden Sande à Ruremonde (ex-libris manuscrit, 1658), à de Bezzera (ex-libris gravé et ex-libris manuscrit) puis a servi de livre de prix au collège de Molle en 1788 (ex-praemio en faveur de Petrus Brion, élève de grammaire, originaire de Capelle). Nos remerciements à l'abbé Christian Dubois, bibliothécaire du Séminaire de Tournai, pour ces précisions.

51 B. LINNIG, 'Guillaume-Antoine-Joseph de Bezerra', *loc. cit.*, pp. 34 note 1.

52 D. DROIXHE, 'Étude quantitative et analyse interne de quelques bibliothèques liégeoises du XVIIIe siècle', *Études sur le XVIIIe siècle*, 8 (1981), pp. 151-175.

53 P. DELSAERDT, 'In de achterkamer van een veilinghuis. De registers van de Leuvense boekverkoper J.F. van Overbeke (1727-1810)', *De achttiende eeuw. Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, 22 (1990), pp. 133-157.

qui a hérité une partie de ses livres de son père Jacobus (1681-1756).[54] Avec les bibliothèques de Herzelles et de Bezzera, on se trouve un peu dans le même cas de figure que les Knyff père et fils, si ce n'est que les chemins empruntés par les livres sont techniquement différents: il s'agit ici du legs d'un évêque à un chanoine.

On trouve ici un exemple supplémentaire de nécessaire déconstruction d'un catalogue de vente. Cet inventaire manuscrit de la bibliothèque d'un évêque permet de mieux comprendre une autre collection, celle du chanoine de Bezerra. Pour des raisons techniques, tout d'abord. L'inventaire identifie plus précisément des éditions en fournissant des dates, et donc des officines d'imprimeurs ou des éditeurs scientifiques qui contribuent à la publication d'un texte lu ou consulté par un lecteur. Pour des raisons d'interprétation, ensuite. L'inventaire, par exemple, explique pourquoi certaines lectures du chanoine de Bezerra paraissent quelquefois vieillies: Herzelles acquérait encore en vente publique des ouvrages imprimés au XVIIe siècle et ce phénomène de vieillissement n'a fait que s'accentuer d'une bibliothèque à une autre, mais il est imputable à Herzelles et non à de Bezerra. Il faut donc recourir à l'inventaire de la collection de Herzelles afin d'identifier ses livres au sein de la collection de Bezerra, car les livres du XIIIe évêque d'Anvers ont quelque peu tendance à fausser les statistiques portant sur la bibliothèque de son légataire et à nuancer l'interprétation que l'on pourrait donner aux chiffres.

Les livres de Guillaume-Philippe de Herzelles s'insèrent ainsi dans une succession d'études sur des bibliothèques formées par plusieurs évêques d'Anvers au XVIIIe siècle: Joseph Werbrouck, Henri-Gabriel van Gameren, Jacques-Thomas-Joseph Wellens et Corneille-François Nelis. Le catalogue de la vente Werbrouck (1692-1747), dont on a publié un fac-similé récemment, énumérait 581 lots, ce qui représentait 1.084 titres ou 2.193 volumes, répartis de la manière suivante: 387 lots pour les *libri ecclesiastici*, 62 lots pour les *libri canonici & juridici* et 132 lots pour les *libri historici & miscellanei.*[55] Comme dans la collection Herzelles, les matières théologiques et canoniques y dominaient largement, mais au contraire de son prédécesseur,

54 P. DELSAERDT - D. VANYSACKER, 'Boeken erven en verwerven. De privé-bibliotheken van de Antwerpse kanunnik Petrus Knyff (1713-1784) en zijn vader Jacobus (1681-1756)', *loc. cit.*, pp. 79-96; D. VANYSACKER, 'Tussen traditie en vernieuwing. Een blik op de privé-bibliotheken van Antwerpse geestelijken aan het einde van de achttiende eeuw (1775-1800)', *loc. cit.*, pp. 212-214; D. VANYSACKER, 'Particulier boekenbezit in Antwerpen in de tweede helft van de 18de eeuw. Een bilan', *loc. cit.*, pp. 289-293.

55 B. ROUSSEEUW (éd.), *op. cit.*

Werbrouck élargissait ses préoccupations au gallicanisme de Bossuet, aux écrits historiques de Louis de Maimbourg sur le luthéranisme, le calvinisme, l'arianisme ou les iconoclastes. Il s'insérait aussi mieux dans le monde par rapport à son contemporain Herzelles, qui était pratiquement de la même génération. Werbrouck possédait un atlas de Mercator, des *Délices des Pays-Bas.* Il lisait l'*Histoire de Charles XII* de Voltaire, les oeuvres de Molière, Racine, Corneille, Boileau, Regnard, le théâtre de Destouches ou, dans un autre registre, Descartes et Fontenelle et des sermons de Bourdaloue, Fléchier, La Colombière et Massillon, qui transcendent les catégories en cumulant morale chrétienne, art oratoire et genre littéraire.

La bibliothèque Herzelles est aussi comparable par son contenu érudit à celle de Henri-Gabriel van Gameren (1700-1775), qui quantitativement était cependant quatre fois plus importante: elle comptait 550 titres.[56] Les 1.323 lots du catalogue de vente de la bibliothèque formée par le XVIIe évêque Wellens (1726-1784) témoignaient quant à eux de son ancrage dans te siècle. Elle était marquée par les débats nés des Lumières, comme en témoignait la présence de périodiques, de l'*Encyclopédie*, d'oeuvres de Voltaire, Rousseau et Montesquieu et de leurs détracteurs.[57] La collection Herzelles, enfin, était sans commune mesure avec la bibliothèque (4.330 lots) formée par le dernier évêque d'Anvers d'Ancien Régime, Corneille-François Nelis (1736-1798), qui joua un rôle crucial comme bibliothécaire de l'université de Louvain, créateur d'une typographie académique, membre de l'Académie impériale et royale de Bruxelles, et qui avait des ambitions philosophiques et littéraires et fit éditer certaines de ses oeuvres par Bodoni à Parme.[58] Autant de visions contrastées et d'approches de la lecture pour les titulaires d'une même fonction.

56 P. DELSAERDT, 'The library of Hendrik Gabriel van Gameren', *loc. cit.*

57 E. PUT, *op. cit.*; D. VANYSACKER, 'Tussen traditie en vernieuwing. Een blik op de privé-bibliotheken van Antwerpse geestelijken aan het einde van de achttiende eeuw (1775-1800)', *loc. cit.*, pp. 210-212.

58 W.J.H. PRICK, *C.F. de Nélis, un homme d'Eglise libéral au siècle des Lumières (1736-1784)* (Nancy, 1942); IDEM, *Corneille-François de Nélis, 18e et dernier évêque d'Anvers (1785-1798), un évêque humaniste et homme d'action à la fin de l'Ancien Régime* (Louvain, 1954); C. DE CLERCQ, 'Corneille-François Nelis et Jean-Baptiste Bodoni', *De Gulden Passer*, 30 (1952), pp. 85-110; Idem, 'Deux bibliophiles: Corneille-François Nelis et Paul-Antoine Wins', *De Gulden Passer*, 35 (1957), 148-178; J. ROEGIERS, 'De academische drukkerij van de oude universiteit Leuven, 1759-1797', *Dokumentatieblad Werkgroep achttiende eeuw*, 53-54 (1982), 143-161; T. VERSCHAFFEL, *Historici in de Oostenrijkse Nederlanden (1715-1794). Proeve van een repertorium* (Brussel, 1996), pp. 75-76. Après bien des péripéties, la bibliothèque Nelis a été vendue à Anvers par Hubert Bincken du 27 mai au 1er juin 1805 et du 21 au 26 avril 1806.

En chiffres, la bibliothèque de Herzelles n'était donc pas très importante ni très riche face à celles de ses successeurs au siège épiscopal d'Anvers: la taille d'une bibliothèque n'est pas systématiquement proportionnelle au rang social et aux revenus de son propriétaire. Son contenu, très traditionnel, est également très différent car la collection a été formée dans la première moitié du siècle, à une période charnière, au moment où les polémiques jansénistes sont pratiquement éteintes, mais encore influentes chez ceux qui les ont connues, et avant que ne soient diffusées les grandes - et petites - oeuvres des Lumières et celles de leurs détracteurs. C'est dans la seconde moitié du siècle que les Lumières atteignent les membres de l'épiscopat, titulaires du diocèse d'Anvers, et l'inflation du nombre de titres que l'on observe de la bibliothèque Herzelles à la collection Nelis y contribue certainement. L'inventaire publié en annexe permettra certainement de constater d'autres évolutions encore dans les lectures des derniers évêques d'Anvers sous l'Ancien Régime.

Annexe

Inventaire des livres de Guillaume-Philippe de Herzelles (Archives de l'État à Namur, Fonds Corroy-le-Château, 505). Les identifications sont données en retrait. Nous avons indiqué les références à la vente de Bezzera, page et lot dans lequel figure l'exemplaire Herzelles. Abréviation: BCNI: *Bibliotheca Catholica Neerlandica impressa, 1500-1727*, La Haye, 1954.

Livres trouvés dans la bibliothecque et mis en ordre par le sieur Jean Baptiste Verdussen libraire en la ville d'Anvers.

Prima biblia sacra du hamel folio magno 2 tomi cum figuris Lovanij mille sept cent quarante ligatura gallica.

Biblia Sacra vulgatae editionis cum selectis annotationibus... autore J.B. Du Hamel, editio secunda accuratissima, Louvain, M. Van Overbeke, 1740, 2 vol. in.-folio. Page 1 lot 1.

[2] Idem folio parvo 2 tomi 1 vol: Lovanij mille sept cent quarante ligatura gallica. Biblia sacra vulgatae editionis cum selectis annotationibus... autore J.B. Du Hamel, editio secunda accuratissima, Louvain, M. Van Overbeke, 1740, 2 vol. in-folio. Page 1 lot 2.

[3] In het nederduyts folio met platen bij pieter paets tot Antwerpen sesthien hondert sevenenvijftigh.
Biblia sacra, dat is de geheele H. Scrifture met veele schoon figuren gesneden door Chr. Van Sichem, Anvers, Pieter Jacob Paets, 1657, in-folio. Page 1 lot 3.

[4] Item histoire du vieux et nouveau testament folio 2 tomes avec figures a Anvers mille sept cent en veau.
David Martin, Histoire du Vieux et du Nouveau Testament enrichie de plus de 400 figures, Anvers [Amsterdam], Pierre Mortier, 1700, 2 vol. in-folio. Page 6 lot 1 ou page 7 lot 16 (deux exemplaires). BCNI 15.983.

[5] Item Cafmayer histoire du sainct sacrement folio figures a Bruxelles dix sept cent trente cincq en veau.
Pierre de Cafmeyer, Vénérable histoire du Très-Saint Sacrement de Miracle, Bruxelles, N. Stryckwant, Ch. De Vos, J.B. De Vos, (1735), in-folio. Page 9 lot 58.

[6] Item historia episcopatuum foederati Belgij folio 2 tomi figuris lug: bat: seventhien hondert negenthien ligatura gallica.
[Hugo Frans Van Heussen], Historia episcopatuum Foederati Belgii, Leiden, Christian Vermey, 1719, 2 vol. in-folio. Page 7 lot 13.

[7] Item missale Romanum folio Romae dix sept cent quatorze corio tursico rubro.

Missale Romanum, Rome, 1714, in-folio. Page 2 lot 25.

[8] Item canon missae pontificalis folio Urbini hondert sevenentwintigh corio tursico rubro.
Canon missae pontificalis, Urbino, 1727, in-folio. Page 2 lot 28.

[9] Item missae pontificales folio parisijs seventhien hondert corio hispanico nigro.
Missae pontificales, una cum officio ad ritus sacrorum ordinum. Juxta usum sacro-sanctae Romanae Ecclesiae... Ex mandato episcoporum Gallicanae Parisiis Congregatorum..., Paris, Maurice Villery, 1700, in-folio. Page 2 lot 26.

[10] Item pontificale Romanum folio 3 tomi Antverpiae seize cent soisante trois corio hispanico nigro.
Pontificale romanum, Anvers, Officina Plantiniana, 1663, 3 vol. in-folio. Page 2 lot 29. BCNI 12.014.

[11] Item acta sancti Augustini folio Antverpiae dix sept cent quarante trois corio tursico rubro.
Acta Sancti Aurelii Augustini episcopi Hipponensis, Anvers, 1743, in-folio. Page 2 lot 24.

[12] Item Acta sancti Augustini folio Antverpiae six sept cent quarante trois ligatura gallica.
Acta Sancti Aurelii Augustini episcopi Hipponensis, Anvers, 1743, in-folio. Page 2 lot 21.

[13] Item folio ut ante.
Page 2 lot 12?: Acta Sanctorum mensis Augusti, Anvers, 1741?

[14] Item folio ut ante.
Page 2 lot 13?: Acta Sanctorum mensis Augusti, Anvers, 1743?

[15] Item Sancti Augustini opera omnia cura monachorum sancti Mauri folio 12 tomi 9 volumina parisijs seize cent quatre vingt noeuff ligatura gallica.
Sanctus Augustinus, Opera omnia. Post Lovaniensium theologorum recensionem castigatus... opera et studio monachorum ordinis S. Benedicti e Congregatione S. Mauri, Paris, François Muguet, 1689-1696, 12 tomes en 9 vol. in-folio. Page 1 lot 6.

[16] Item hugonis de sancto victore opera omnia folio 3 tomi Rothom: seize cent quarante huit ligatura gallica.
Hugues de Saint-Victor, Opera omnia, Rouen, J. Berthelin, 1648, 3 vol. in-folio. Page 1 lot 8.

[17] Item Sausay panoplia episcopalis folio parisijs seize cent quarante six antiqua ligatura gallica.
André Du Saussay, Panoplia episcopalis, seu de Sacro episcoporum ornatu libri VII, Paris, S. et G. Cramoisy, 1646, in-folio. Page 3 lot 48.

[18] Item Daelman Theologia folio magno 2 tomi Antverpiae dix sept [cent]˙ trente cincq ligatura gallica.
Carolus Gislenus Daelman, Theologia seu observationes theologicae in Summam D. Thomae, Anvers, Jacques-Bernard Jouret, 1735, 2 vol. in-folio. Page 3 lot 40.

[19] Item Lessius de justitia et jure et monte pietatis folio Antverpiae seize cent vingte un antiqua ligatura.
Leonardus Lessius, De Justitia et jure caeterisque virtutibus cardinalibus libri IV... cum appendice de monte pietatis, Anvers, Officina Plantiniana, 1621, in-folio. Page 3 lot 42.

[20] Item Loth resolutiones theologicae folio Brugis seize cent quatre vingt sept antiqua ligatura.

˙ Mot omis.

Ludovicus Bertrandus Loth, Resolutiones theologicae illustrium difficultatum contingentium in Belgio. Editio secunda et correcta, Bruges, Laurentius Doppe, 1687, in-folio. Page 3 lot 43. BCNI 14.705.

[21] Item Sanchez de matrimonio folio 3 tomi 1 vol: Antverpiae seize cent quatorze antiqua ligatura.
Thomas Sanchez, Aphorismi de matrimonio tomi tres, Anvers, héritiers de Martin Nutius et Jean Meursius, 1614, 3 tomes en 1 vol. in-folio. Page 3 lot 44. Sommervogel. BCNI 6.074.

[22] Item pontas dictionaire des cas de conscience folio 3 tomes paris dix sept cent vingte six en veau.
Jean Pontas, Dictionnaire des cas de conscience ou décisions des plus considérables difficultez touchant la morale et la discipline ecclésiastique tirées de l'Ecriture, des conciles..., Paris, P.A. Le Mercier, 1726, 3 vol. in-folio. Page 2 lot 32.

[23] Item Bullarium Romanum folio tomus 7. 8. 9. 10. et undecimus Romae dix sept cent trente cincq incompacti 7 tomi.
Bullarium Romanum seu novissima et accurata collectio apostolicarum constitutionum, Rome, 1733-1744, in-folio. Page 2 lot 35.

[24] Item Gibert corpus juris canonici folio 3 tomi col: alob: dix sept cent trente cincq ligatura gallica.
Jean-Pierre Gibert, Corpus iuris canonici per regulas naturali ordine digestas..., Cologne, Marc-Michel Bousquet, 1735, 3 vol. in-folio. Page 3 lot 3.

[25] Item van Espen jus canonicum cum opusculis folio 3 tomi lovanij dix sept cent ligatura gallica.
Zeger-Bernard Van Espen, Opera canonica in quatuor partes distributa quarum tres primae continent Jus ecclesiasticum universum... Quarta complectitur varia opuscula..., Louvain, Aegidius Denique, 1700, 2 vol. in-folio; et Varia opuscula, Louvain, Aegidius Denique, 1700, in-folio. Page 3 lot 5.

[26] Item Zypaei opera canonica folio 2 tomi Antverpiae seize cent soisante cincq antiqua ligatura.
Franciscus Zypaeus, Opera omnia nunc primum in duos tomos redacta, Anvers, H. et J. Verdussen, 1665, 2 vol. in-folio. Page 3 lot 9.

[27] Item Corradij opera canonica folio 2 tomi Coloniae seize cent nonante sept in pergameno.
Pyrrhus Corradius, Praxis beneficiariae recentioribus constitutionibus apostolicis, Cologne, 1679; Praxis dispensationum apostolicarum pro utroque foro..., Cologne, F. Metternich, 1697. Page 4 lot 12.

[28] Item fragna de jure patronatus folio 3 tomi montisfalisci dix sept [cent]˙ dix sept ligatura gallica.
Franciscus de Fragna, Commentaria in singulos canones de jure patronatus, Montisfalisci, Ex Typographia Seminarii (Rome, J.M. Salvioni), 1717, 3 vol. in-folio. Page 4 lot 13.

[29] Item rechten ende costumen van Antwerpen folio Antwerpen Plantyn vyfthien hondert dryentachentigh ouden bandt.
Rechten en Costumen van Antwerpen, Anvers, Chr. Plantin, 1582, in-folio. Page 4 lot 14.

[30] Item Stockmans decisiones Brabantiae folio Bruxellensis seize cent septante antiqua ligatura.
Petrus Stockmans, Decisionum curiae Brabantiae sesqui-centuria, Bruxelles, F. Foppens, 1670, in-folio. Page 4 lot 19 ou 20 et page 5 lot 47 (trois exemplaires).

[31] Item Anselmo opera omnia folio 4 tomi Antverpiae seize cent septante un antiqua ligatura.
Antonius Anselmo, Opera omnia, Anvers, P. Bellerus, 1671, 4 vol. in-folio. Page 4 lot 21.

[32] Item arret de Louet folio Bruxellensis seize cent soisante cincq ouden bandt.
Recueil d'ancuns notables arrests, donnez en la cour de Parlement de Paris, pris des Memoires de Mons. Maistre Georges Louet... Nouvelle et dernière édition... par Me Iulien Brodeau..., Bruxelles, François Foppens, 1665-1666, 2 vol. in-folio. Page 4 lot 25.

[33] Item Argentre ad consuetudines Burgundiae folio parisijs seize cent soisante antiqua ligatura.
Bertrand d'Argentré, Ad consuetudines Burgundiae, Paris, 1660, in-folio. Page 4 lot 27.

[34] Item haraei annales ducum Brabantiae folio 3 tomi 2 volumen Antverpiae seize cent vingt trois antiqua ligatura.
Franciscus Haraeus, Annales ducum seu principum Brabantiae, Anvers, Officina Plantiniana, 1623, 2 vol. in-folio. Page 6 lot 2.

[35] Item Sanderi chronographia s. Brabantiae folio 3 tomi figuris hagae com: dix sept cent vingte six ligatura gallica.
Antonius Sanderus, Chorographia sacra Brabantiae, La Haye, Chr. Van Lom, 1726, 3 vol. in-folio. Page 6 lot 4.

˙ Mot omis.

[36] Item Flandria illustrata folio 3 tomi figuris hagae com: dix sept cent trente cincq ligatura gallica.
Antonius Sanderus, Flandria illustrata, La Haye, Chr. Van Lom, 1735, 3 vol. in-folio. Page 6 lot 5.

[37] Item theatre sacre de Brabant folio 2 tomes figures dix sept cent vingte noeuff en veau.
Grand théâtre sacré du duché de Brabant, La Haye, Chr. Van Lom, 1729, 2 vol. in-folio. Page 6 lot 6.

[38] Item Grammaye antiquitates Brabantiae folio Lovanij ligatura gallica.
Jean-Baptiste Gramaye, Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae, Louvain, Aegidius Denique; Bruxelles, Frères Tserstevens, 1708, 2 vol. in-folio. Page 6 lot 8.

[39] Item Le Roy marchionatus S: R: Imperij folio figuris Amst: seize cent septante huict antiqua ligatura.
Jacques Le Roy, Notitia Marchionatus Sacri Romani Imperii, hoc est urbis et agri Antverpiensis, Amsterdam, A. Magnus, 1678, in-folio. Page 6 lot 9 ou page 7 lot 31 (deux exemplaires).

[40] Item grand theatre prophane de Brabant par le Roy folio figures a la haye dix sept cent trente en veau.
Grand théâtre profane du duché de Brabant, La Haye, Chr. Van Lom, 1730, 2 vol. in-folio. Page 6 lot 7 ou page 7 lot 34 (deux exemplaires).

[41] Item Miraei opera diplomatica folio 3 tomi lovanij dix sept cent vingte trois ligatura gallica.
Aubertus Miraeus, Opera diplomatica, Louvain, Aegidius Denique, 1723, 4 vol. in-folio. Page 3 lot 6.

[42] Item maurice de la Toison d'or folio a la haye seize cent soisante cincq vielle ligature.
Jean-Baptiste Maurice, Le blason des armoiries de tous les chevaliers de la Toison d'Or, La Haye, J. Rammazeyn, 1665, 3 vol. in-folio. Page 6 lot 11.

[43] Item flaccio Genealogie de la maison de La Tour folio magno 3 tomi figures a Bruxelles dix sept cent noeuff veau feauve.
Flacchio, Généalogie de la très-illustre, très-ancienne et autrefois souveraine Maison de la Tour, où quantité d'autres familles trouveront leur extraction & parentage, Bruxelles, A. Claudinot, 1709, 3 vol. in-folio. Page 6 lot 12.

[44] Item Le Roux le prince selon Dieu folio Bruxelles dix sept cent trente en veau.
Philibert-Joseph Le Roux, Le prince selon Dieu et les hommes, démontré par l'Ecriture Sainte, par les Saints Pères et par les plus célèbres historiens profanes, Bruxelles, N. Stryckwant, 1730, in-folio. Page 3 lot 47.

[45] Item dictionaire de trevoux folio cincq tomes paris dix sept cent trente deux en veau.
Dictionnaire universel françois et latin vulgairement appelé Dictionnaire de Trévoux, troisième édition, Paris, Veuve Delaulne, 1732, 5 vol. in-folio. Page 7 lot 18.

[46] Item dictionaire de furetiere folio quatre tomes a la haye dix sept cent vingte sept en veau.
Antoine Furetières, Dictionnaire universel, contenant tous les mots français, tant vieux que modernes, et les termes des sciences et des arts, édition augmentée par J. Basnage de Beauval et Brutel de La Rivière, La Haye, P. Husson, 1727, 4 vol. in-folio. Page 7 lot 19.

[47] Item ulasci trigonometria artificialis folio Goudae seize cent trente trois antiqua ligatura.
Adrien Vlacq, Trigonometria artificialis, sive Magnus canon triangulorum logarithmicus... cui accedunt Henrici Briggii... Chiliades logarithmorum..., Gouda, P. Rammasenius, 1633, in-folio. Page 7 lot 24.

[48] Item Molinaei opera cum provilegio Regis Galliae impressa folio 3 tomi parisijs seize cent trente huict ligatura antiqua.
Carolus Molinaeus, Operae quae extant omnia, Paris, J. Quesnel, 1638, 3 vol. in-folio.

[49] Item ad consuetudines parisienses folio col: seize cent treize ligatura antiqua.
Carolus Molinaeus, Commentarii in parisienses totius Galliae supremi Parlamenti consuetudines; ad novum consuetudinum... opera D. Dionysii Gothofredi, Cologne, E. Le Preux, 1613, in-folio.

[50] Item Calmet histoire du vieux et nouvaux testament 2 tomi parisijs dix sept cent dix noeuff en veau.
Augustin Calmet, Histoire de l'Ancien et du Nouveau Testament et des Juifs, pour servir d'introduction à l'Histoire ecclésiastique de M. l'Abbé Fleury, Paris, Emery, 1719, 2 vol. in-4to. Page 12 lot 2.

[51] Item historia Episcopatus Antverpiensis Bruxellis dix sept cent dix sept ligatura gallica.
Jean-François Foppens, Historia episcopatus Antverpiensis, continens episcoporum seriem, capitulorum, abbatiarum, et monasteriorum fundationes [...], Bruxelles, F. Foppens, 1717, in-4to. Page 13 lot 26.

[52] Item Caeremoniale Episcoporum 4° figuris Romae dix sept cent vingte noeuff ligatura gallica.
Caeremoniale episcoporum, Rome, 1729, in-4to. Page 9 lot 5.

[53] Item pastorale Romanum 4° Antverpiae seize cent nonante sept.
Pastorale Romanum, Anvers, Verdussen, 1697, in-4to. Page 9 lot 7. BCNI 15.599.

[54] Item Breviarium Romanum 4° 4 tomi Antverpiae dix sept cent sept.
Breviarium Romanum, Anvers, Officina Plantiniana, 1707, 4 vol. in-4to. Page 9 lot 2.

[55] Item perpetuite de la foy 4° quatre tomes dix sept cent quatre en veau.
[Antoine Arnauld, Pierre Nicole,] La perpetuité de la Foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie, défendue contre les livres du sieur Claude, ministre de Charenton, Paris, Ch. Savreux (J.B. Coignard), 1704, 4 vol. in-4to. Page 9 lot 8.

[56] Item eerste eeuwe der societydt Jesu 4° Antwerpen sesthien hondert veertigh ouden bandt.
Af-Beeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Iesu, Anvers, Officina Plantiniana, 1640, in-4to. Page 9 lot 9. BCNI 9.279.

[57] Item Govaerts certamen ecclesiasticum 4° ligatura gallica.
Pierre Govaerts, Certamen pro immunitate ecclesiastica locali seu asylo, ejusque judice competente, impressum mandato Humberti Guilielmi archiepiscopi Mechliniensis..., s.l., 1700, in-4to. Page 10 lot 8 et page 11 lot 20 (deux exemplaires).

[58] Item van Espen de recursu ad principem 4° dix sept cent vingte cincq ligatura gallica.
Zeger-Bernard Van Espen, Tractatus de recursu ad principem, Louvain, Aegidius Denique, 1725, in-4to. Page 10 lots 6 et 7 (deux exemplaires).

[59] Item Marichal des droits honorifiques 4° dix sept cent vingte six en veau.
Mathieu Mareschal, Traité des des droits honorifiques des seigneurs dans les églises. Avec un traité du droit de patronage, de la présentation aux bénéfices, &c. D'arrêtés servans de décisions pour les droits honorifiques, & un traité des dixmes, par M. Denis Simon, avocat. Augmenté de nouvelles observations... par M. Danty, avocat. On a ajouté en cette dernière édition quelques sentences rendues au Conseil souverain de Brabant... par Jean-Baptiste Christyn, Paris, J. Guignard; Bruxelles, T'Serstevens, 1726, 2 t. en 1 vol. in-4to. Page 10 lot 9.

[60] Item privilegia Academiae Lovaniensis 4° dix sept cent vingte huict ligatura gallica.
Privilegia Academiae Lovaniensis per summos pontifices & supremos Belgii principes concessa. Variis edictis, decretis, sententiis, concordatis &c confirmata, Louvain, Aegidius Denique, 1728, in-4to. Page 15 lot 59.

[61] Item theatre de la noblesse de Brabant 4° dix sept cent cincq.
Jean Le Roux, Le théâtre de la noblesse du Brabant representant les érections des terres, seigneureries & noms des personnes, des familles titrées, les créations des chevaleries, & octroys des marques d'honneur et de noblesse, Liège, J.F. Bronckart, 1705, in-4to. Page 13 lot 29.

[62] Item tractatus de regalia 4° seize cent quatre vingt noeuff.
Tractatus de regalibus, 1689, 4to. Page 10 lot 10. Plusieurs ouvrages de ce titre, par G. Amicangelo, Henricus Bocer, Conrad von Einsiedeln, O. Montano, Regnerus Sixtinus, etc.

[63] Item statuta curiarum dioecesis Mechliniensis 4to seize cent soisante deux.
Franciscus Zypaeus, Statuta omnium curiarum ecclesiasticorum provinciae Mechliniensis, Malines, J. Jaye, 1667, ou une édition antérieure de 1662. Page 10 lot 10.

[64] Item Chokier ad regulas cancellariae 4° seize cent vingte un antiqua ligatura.
Jean de Chokier, Commentaria in regulas Cancellariae apostolicae, sive in glossemata Alphonsi Sotto glossatoris nuncupati, Cologne, J. Kinchius, 1621, 4to. Page 11 lot 11.

[65] Item de jurisdictione seize cent vingte noeuff antiqua ligatura.
Erasmus Chokier, Tractatus de juridictione ordinarii in exemptos, deque illorum exemptione ab ordinaria juridictione... secunda editio, Cologne, J. Kinckius, 1629, in-4to. Page 11 lot 11.

[66] Item felicius de communione 4° seize cent soisante six.
Ettore Felici, Tractatus desideratissimus de communione seu societate deque lucro item ac quaestu, damno itidem ac expensis, primum in Germania ab Angelo Felicio... publici juris factus... nunc denuo in lucem editus, cum notis et additionibus H. Boxelii, Gorichem, P. Vink, 1666, 4to. Page 11 lot 12.

[67] Item danet dictionarium latino: gallicum 4° parisijs dix sept cent huict ligatura gallica.
Pierre Danet, Magnum dictionarium latinum et gallicum, Paris, 1708, 4to. Page 14 lot 43.

[68] Item francois et latin 4° lyon dix sept cent sept en veau.
Pierre Danet, Nouveau dictionnaire françois et latin, enrichi des meilleures façons de parler en l'une et l'autre langue. Composé pour Monseigneur le Dauphin, Lyon, Veuve C. Thiboust et P. Esclassan, 1707, 4to. Page 14 lot 44.

[69] Item halma woordenboeck 4° Amst: dix sept cent vingte noeuff franschen band.

Franciscus Halma, Woordenboek der nederduitsche en fransche taalen, Amsterdam, Wetsteins et Smith; Utrecht, J. van Polen, 1729, in-4to. Page 14 lot 45.

[70] Item Richelet dictionaire 4° deux tomes Brux: dix sept cent trente noeuff en veau.
Pierre Richelet, Grand dictionnaire françois et flamand, formé sur celui de Mr. Pierre Richelet. Troisième édition [...]. Het groot woordboek der nederlandsche en fransche taele [...]. Derde druk, Bruxelles, G. Fricx, 1739, 2 vol. in-4to. Page 14 lot 46.

[71] Item Guerard Abbrege de la bible huit 2 tomi dix sept cent douze en veau.
Robert Guerard, Abrégé de la Sainte Bible en forme de questions et de réponses familières, plusieurs éditions: Paris, Michel David et Bruxelles, T'Serstevens, s.d., etc. Page 17 lot 24.

[72] Item concilium tridentinum 12 Antverpiae.
Concilium Tridentinum, Anvers, in-12, en latin. Page 17 lot 25.

[73] Item gallice 12 seize cent quatre vingt.
Concilium Tridentinum, Anvers, 1680, en français. Page 17 lot 25.

[74] Item Daelman theologia huict 7 tomi Antverpiae dix sept cent trente quatre ligatura gallica.
Carolus Gislenus Daelman, Theologia seu observationes theologicae in Summam D. Thomae, Anvers, Jacobus Bernardus Jouret, 1734-1737, 7 vol. in-8vo. Page 17 lot 23.

[75] Item Camus Esprit de sainct Francois de Sales huict paris dix sept cent vingte sept en veau.
Jean-Pierre Camus, L'Esprit de Saint François de Sales, évêque et prince de Genève, recueilli de divers écrits de M. Jean-Pierre Camus... par M***, docteur de Sorbonne [Pierre Collot], Paris, J. Estienne, 1727, 8vo. Page 20 lot 69.

[76] Item Du Jardin venin de cent et un propositions 12 dix sept cent trente en maroquin rouge.
[Th. Du Jardin], Venin des 101 propositions tirées des réflexions morales du Père Quesnel sur chaque verset du Nouveau Testament et mis nouvellement en français par ordre de Monseigneur l'évêque de Gand, Gand, P.F. de Goesin, 1730, in-8vo. Page 21 lot 84.

[77] Item Richard pastor primitivus douze 2 tomi dix sept cent vingte six ligatura gallica.

Nicolas Richard, Pastor primitivus sub lege naturae ex scriptura et canonibus chronologice exhibitus, Liège, Jean-François Broncart, 1726, 2 vol. Page 17 lot 21. BCNI 18.162.

[78] Item dudot traite de l'alienation douze dix sept cent trente.
François-Ignace Dunod de Charnage, Traité de l'aliénation & de la prescription des biens de l'Eglise, de la dixme et comment elle se prescrit, Dijon, A. de Fay, 1730, in-16. Page 22 lot 12.

[79] Item vie de Anne de Sainct Barthelemy huict dix sept cent huict.
La Vie et les instructions de la Mère Anne de Saint-Barthélemy... fondatrice des carmes déchaussées en France, & du couvent d'Anvers, & ses fruits de sainteté... Par un solitaire du Saint Désert de Marlaigne, Bruxelles, Jean de Smedt, 1708. Page 19 lot 60 et page 20 lot 79 (deux exemplaires). BCNI 16.634.

[80] Item avis d'une mere a son fils douze dix sept cent vingte noeuff.
Anne-Thérèse de Marguenat de Courcelles, marquise de Lambert, Avis d'une mère à son fils. Et à sa fille. Nouvelle édition, Paris, E. Ganeau, 1729, in-12. Page 19 lot 61.

[81] Item pontificale Romanum huict Antverpiae dix sept cent sept.
Pontificale Romanum, Anvers, Officina Plantiniana, 1707, 8vo. Page 16 lot 10 ou page 17 lot 33 (deux exemplaires). BCNI 16.604.

[82] Item caeremoniale Episcoporum huict seize cent quatre vingt.
Caeremoniale episcoporum, 1680. Page 16 lot 10.

[83] Item Corsetti praxis ss. rituum douze.
Bartolomeo Corsetti, Novissima ac compendiosa praxis sacrorum rituum ac caeremoniarum quae in missis solemnibus aliisque ecclesiasticis functionibus servari solent..., Bruxelles, F. Vivien, 1656, in-12. Page 16 lot 10. BCNI 11.228.

[84] Item Alberti epitome ss. rituum douze en maroquin rouge.
Alberti, Epitome sacrorum rituum, in-12. Page 16 lot 10. Thesauri sacrorum rituum epitome de B. Gavantus?

[85] Item Breviarium Romanum douze quatuor tomi Antverpiae seize cent nonante.

Breviarium Romanum, Anvers, Officina Plantiniana, 1690, 4 vol. in-8vo. Page 15 lot 7. BCNI 14.947.

[86] Item horae diurnae 12 magno Antverpiae dix sept cent vingte quatre.
Horae diurnae, Anvers, 1724, in-12. Page 15 lot 4.

[87] Item officia nova varia 8° etc. Page 15 lot 9.

[88] Item Concilium Romanum 8° Bruxellensis dix sept cent vingte six.
Concilium Romanum in sacrosancta Lateranensi basilica celebratum, anno universalis jubilaei 1725 a Benedicto Papa XIII..., Bruxelles, F. Foppens, 1726, 8vo. Page 18 lot 38. BCNI 18.120.

[89] Item synodus Cameracensis 8° quinze cent soisante cincq*.
Canones et decreta sacri concilii provincialis Cameracensis, Anvers, G. Silvius, 1566. Page 18 lot 40. BCNI 2.990.

[90] Item Iprensis 8° seize cent noeuff.
Synodis Iprensis, 1609. Page 18 lot 41. BCNI 13.093?: Statuta synodi dioecesanae Yprensis celebratae die quartâ mensis Novembris anno 1609 praesidente... Carolo Masio episcopo Yprensi, édité en tête des Statuta in synodis episcopatus Yprensis et decreta... reimpressa, Anvers, Officina Plantiniana, 1673, 8vo.

[91] Item Gandensis 8° seize cent treize.
Decreta & statuta synodi dioecesanae Gandavensis anni 1613, Gand, Petrus de Goesin, s.d. [ca. 1717-1740], 8vo. Page 18 lot 42.

[92] Item decreta synodalia Mechliniensis 8° Ant: seize cent quatre vingt.
Decreta et statuta tam in synodis provincialibus archiepiscopatus Mechliniensis quam in synodis episcopatus Antverpiensis, Anvers, Officina Plantiniana, 1680, 8vo. Page 18 lot 47. BCNI 13.895.

[93] Item idem.
Decreta et statuta tam in synodis provincialibus archiepiscopatus Mechliniensis quam in synodis episcopatus Antverpiensis, Anvers, Officina Plantiniana, 1680, 8vo. Page 18 lots 47 et 48 (deux exemplaires). BCNI 13.895.

[94] Item Ecclesiae Leodiensis 12 dix sept [cent]** douze.
Acta et decreta synodalia ecclesiae Leodiensis sub Georgio ab Austria et Ferdinando episcopis..., Bruxelles, Emmanuel de Grieck, 1712. BCNI 17.004.

[95] Item Sylvae ducensis 8°.
Synodi duae dioecesanae Silvaeducenses, denuo in lucem, editae jussu et cura Martini Stejartii, Louvain, Petrus De Vadder, 1692, 8vo. Page 18 lot 53 ou lot 50. BCNI 5957.

[96] Item epistola altera Arch: Mechliniensis 8° dix sept cent.
Altera epistola pastoralis illustrissimi ac reverendissimi domini Humberti Guilielmi a Precipiano... archiepiscopi Mechliniensis..., s.l. [Malines], 1700, 8vo. Page 18 lot 54.

* Pour les numéros 89 à 91, Verdussen donne la date du synode, non celle de l'édition.
** Mot omis.

[97] Item Bagot defence du droit episcopal 8° seize cent cincquante six.
Jean Bagot, Défense du droit épiscopal et de la liberté des fidèles touchant les messes et les confessions d'obligation, contre l'écrit d'un certain docteur anonyme, Paris, S. Cramoisy, 1656, 8vo. Page 21 lot 97.

[98] Item Christelycke leeringhe 12 negen deelen seventhien hondert drye.
Instellinge en regels van het alder-christelyckse arts-broederchap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kerken der stadt Antwerpen, Antwerpen, Joannes Van Soest, 1703-1739, 9 vol. in-12. Page 20 lot 80. BCNI 16.226.

[99] Item idem neghen deelen.
Instellinge en regels van het alder-christelyckse arts-broederchap der christelycke leeringhe, op-gerecht in de cathedrale en de vier andere parochiale kerken der stadt Antwerpen, Anvers, Joannes Van Soest, 1703-1739, 9 vol. in-12. Page 20 lot 81 (deux exemplaires). BCNI 16.226.

[100] Item Godeau morale chretienne 8° trois tomes dix sept cent noeuff.
Antoine Godeau, Morale chrétienne pour l'instruction des curez et des prestres du diocèse de Vence, Paris, J. Estienne, 1709, 3 vol. in-8vo. Page 19 lot 58.

[101] Item vie de sainct Charles Borrome 12.
Antoine Godeau, Vie de Saint Charles Borromée, plusieurs éditions: Paris, L. Billaine, 1663, in-12, etc., dont une édition à Bruxelles, G. T'Serstevens, 1684, in-12. Page 19 lot 60.

[102] Item lettres douze.
Antoine Godeau, Lettres... sur divers sujets, Paris, J. Estienne, 1713, in-12. Page 19 lot 59.

[103] Item sur les ordres sacres 12.
Antoine Godeau, Discours sur les ordres sacrez, où toutes les cérémonies de l'ordination selon le Pontifical romain sont expliquées, plusieurs éditions: Paris, 1653, 1658, 1669, 1686; Lyon, 1680, etc., in-12. Page 19 lot 59.

[104] Item prieres chretiennes 12.
Antoine Godeau, Instructions et prières chrétiennes pour toutes sortes de personnes, Paris, Veuve Camusat & P. Le Petit, 1646, in-8vo. Page 19 lot 59.

[105] Item instruction synodales 12.
Antoine Godeau, Ordonnances et instructions synodales, plusieurs éditions: Lyon, 1666, etc., in-12. Page 19 lot 59.

[106] Item Enchiridion salutis operandae 8° dix sept cent.
Innocent Le Masson, Enchiridion salutis operandae, in quo de gratia Christi obtinenda, servanda et in vacuum non recipienda agitur, secundum mentem et

instituta libri de Imitatione Christi, Correriae [Chartreuse de Grenoble], C. Faure, 1700, in-12. Page 17 lot 34.

[107] Item Manigart praxis pastoralis.
Jean-Henri Manigard, Praxis pastoralis, seu Manipulus theologiae moralis, de VII Ecclesiae sacramentis... de peccatis et Dei praeceptis, plusieurs éditions: Liège, veuve B. Bronckart, 1660; Liège, veuve B. Bronckart, 1664; Liège, H. Hoyaux, 1674, in-12. Page 17 lot 26.

[108] Item bonacinae compendium theologiae 8°.
Martino Bonacina, Operum de morali theologia omnibusque conscientiae modis compendium, édités par Antoine Goffar, plusieurs éditions: Lyon, 1630, Rouen, 1636; Lyon, 1640 et 1643; Rouen, 1646; Lyon, 1649, 1664, 1678, 1693, etc. in-8vo. Page 17 lot 26.

[109] Item polman breviarium theologicum 8°.
Jean Polman, Breviarium theologicum, continens definitiones, descriptiones et explicationes terminorum theologicorum. Editio nova a R.P. Marcelino Chéry, plusieurs éditions: Douai, 1650; Lyon, 1653; Paris, 1659; Paris, 1660; Louvain, 1662; Paris, 1666; Lyon, 1669, Louvain, 1673; Paris, 1682, etc., in-12. Page 17 lot 26.

[110] Item obligatio votorum regulae 8° dix sept cent dix huict.
Obligatio votorum regulae, 1718, in-12. Page 17 lot 34.

[111] Item meditationes de passione Domini 8°
Meditationes de Passione Domini, in-12. Plusieurs ouvrages portent ce titre, par Fulvio Androtio, Vincenzo Bruno, Hans Burgmaier, Jordan de Quedlinburg (ermite de Saint-Augustin), Gaspar Loarte, Joachim Seiler. Page 20 lot 75.

[112] Item doucin sentimens de la religion 12 seize cent nonante huict.
Louis Doucin, Sentimens que la retraite inspire sur les principales veritez de la religion, Paris, J. Guignard, 1698, in-12. Page 19 lot 61.

[113] Item tamburinus de sacrificio missae 12.
Tommaso Tamburini, De sacrificio missae expedite celebrando, plusieurs éditions: Anvers, 1656; Cologne, 1666 et 1667; Cologne, 1699; ou Opuscula tria de confessione, communione et sacrificio missae, Cologne, W. Metternich, 1699, in-12, avec titre séparé pour le De sacrificio missae. Page 18 lot 35.

[114] Item bona de sacrificio missae 12 en maroquin.
Giovanni Bona, De sacrificio missae tractatus asceticus, plusieurs éditions: Rouen, L. Billaine, 1668; Liège, Collette, s.d.; Bruxelles, L. Marchant, 1704, etc., in-12. Page 18 lot 18.

[115] Item principia vitae christianae 12.
Giovanni Bona, Principia et documenta vitae christianae, plusieurs éditions: Paris, 1675; Utrecht, 1683; Louvain, 1725, etc., in-12. Page 18 lot 34.

[116] Item idem.
Giovanni Bona, Principia et documenta vitae christianae, plusieurs éditions: Paris, 1675; Utrecht, 1683; Louvain, 1725, etc., in-12. Page 18 lot 35 (deuxième exemplaire).

[117] Item Cloche regula Sancti Augustini 12.
Antoine Cloche, édit., Regula sancti Augustini episcopi, et constitutionum fratrum ordinis praedicatorum, Paris, F. Léonard, 1697, in-12. Page 29 lot 105.

[118] Item meditatien van Augustini 12.
Plusieurs traductions et éditions, dont: Vierige meditatien, Anvers, Van Gaesbeeck, 1694, BCNI 15.278; De eensame spraken, de meditatien ende het handtboecxken, Gand, de Clerck, 1706, BCNI 16.437, et Gand, van de Ween, 1717, BCNI 17.430. Page 21 lot 85.

[119] Item Binsveldi enchiridion 12.
P. Binsfeldius, Enchiridion theologiae moralis, plusieurs éditions, dont: Anvers, Verdussen, 1647, BCNI 10.068; Cologne, Henningius, 1647, BCNI 10.069; Anvers, Verdussen, 1679, BCNI 13.769. Page 17 lot 20.

[120] Item valle de lucro dotis 12.
Page 21 lot 5, un traité d'Andreas Vallensis ou André Del Vaulx?

[121] Item Corvinus ad jus canonicum 12.
Arnold Corvinus van Beldern, Jus canonicum per aphorismos strictim explicatum, plusieurs éditions: Amsterdam, Elzevier, 1648, 1651, 1663, 1672, etc., in-12. Page 21 lot 5.

[122] Item cort begryp der placcaten seventhien hondert vierendertigh.
Kort begryp van vercheyde placaerten ende ordonnantien, soo geestelycke als werelycke, met vele vonnissen ende reglementen, over de administratie van de Kercke ende Aerme-goederen, seer dienstigh cvoor de heeren landt-dekens, pastoors..., Bruxelles, Simon t'Serstevens, 1734, in-8vo. Page 21 lot 12.

[123] Item van Espen repagulum canonicum cum responsione 8° 2 tomi.
Zeger-Bernard Van Espen, Repagulum canonicum adversus nimiam exemptionum a juridictione episcoporum extensionem, Louvain, Aegidius Denique, 1688, 8vo; et la réponse de Jacques de Saint-Antoine, Repagulum canonicum Repagulo canonico clarissimi domini Zegeri Bernardi Van Espen... adversus nimiam (ut belle praetexit) exemptionum a jurisdictione episcoporum extensionem objectum a..., Cologne, Jean-Guillaume Friess, 1689, 8vo. Page 21 lot 4.

[124] Item de pensionibus 12.
Zeger-Bernard Van Espen, De simonia circa beneficia... Item de pensionibus ecclesiasticis, Louvain, Aegidius Denique, 1686, in-12. Page 21 lot 4.

[125] Item de simonia 12.
Zeger-Bernard Van Espen, Dissertatio canonica de peculiaritate in religione et simonia circa ingressum religionis, s.l., 1684; De simonia circa beneficia, administrationem sacramentorum, celebrationem missarum aliorumque divinorum officiorum, plusieurs éditions: Louvain, Aegidius Denique, 1686 et editio secunda, Louvain, Aegidius Denique, 1698, in-12. Page 21 lot 4.

[126] Item de censuris 12.
Zeger-Bernard Van Espen, Tractatus historico-canonicus de censuris ecclesiasticis, plusieurs éditions: s.l., 1709, in-12, editio secunda, s.l., 1711, in-8vo. Page 22 lot 11.

[127] Item Ayala de jure belli 12.
Balthasar Ayala, De iure et officiis bellicis, & disciplina militari libri III, plusieurs éditions: Douai, Bogard, 1582; Anvers, Nutius, 1597; in-8vo, etc.

[128] Item peckius de eclesijs reparandis 12.
Petrus Peckius, De sacrosanctis et catholicis Christi ecclesiis reparandis... liber, plusieurs éditions: Louvain, Bogard, 1573, BCNI 3.424; Cologne, Hierart, 1608, BCNI 5.387, etc., in-12. Page 21 lot 5.

[129] Item de amortisatione bonorum 12.
Petrus Peckius, Tractatus de amortizatione bonorum, a principe impetranda, plusieurs éditions: Cologne, Gymnicus, 1582, etc., in-12. Page 21 lot 5.

[130] Item lettres provinciales 12.
Louis de Montalt [Blaise Pascal], Lettres provinciales, plusieurs éditions, in-12. Page 25 lot 47 (édition de Cologne) ou page 30 lot 109 (deux exemplaires).

[131] Item Ryer alcoran de Mahomet 12.
André Du Ryer, L'Alcoran de Mahomet, plusieurs éditions: Paris, 1647, etc.

[132] Item memoires de j. de wit 12.
[Pieter de La Court, Emmanuel Van der Hoeven], Mémoires de Jean de Wit, Grand Pensionnaire de Hollande, plusieurs éditions: La Haye, Van Bulderen, 1709; Ratisbonne, E. Kinkius, 1709, etc., in-12, traduit par Mme de Zoutelandt, née Lindener. Page 30 lot 113.

[133] Item parival louvain 12.
Jean-Nicolas de Parival, Louvain très ancienne et capitalle ville du Brabant, Louvain, G. Lips, 1667. Page 22 lot 94.

[134] Item regles sur la sante 8°.
Règles sur la santé, plusieurs ouvrages différents sous ce titre, dont un recueil de l'Ecole de Salerne ou un ouvrage du docteur A. Porchon, mais en raison du format, peut-être les Règles sur la santé et sur les moyens de prolonger la vie, traduit de l'anglais..., Bruxelles, J. Léonard, 1726, de George Cheyne. Page 30 lot 113.

[135] Item nederlandtschen negociant 8°.
Nederlandsche negociant, in-12. Plusieurs éditions. Page 30 lot 107.

[136] Item l'esprit de senecque 12.
Jean Puget de La Serre, L'Esprit de Sénèque ou les plus belles pensées de ce grand philosophe, Paris, A. Soubron, 1657, et rééditions jusqu'au XVIIIe siècle. Page 30 lot 113.

[137] Item 20 tomi van diverschen gebroken boecken in 12.

[138] Item partye thesis en dichten 12.

Koninklijke Bibliotheek van België
Afdeling Kostbare Werken
Keizerslaan 4, B-1000 Brussel
Claude.Sorgeloos@kbr.be

Samenvatting

Guillaume-Philippe de Herzelles (1684-1744) was abt van Sint-Geertrui in Leuven van 1720 tot 1743 en dertiende bisschop van Antwerpen van 1743 tot aan zijn dood een jaar later. De Rijksarchieven van Namen en Brussel bewaren een afschrift van zijn bibliotheekinventaris: 138 titels of 250 volumes die voornamelijk tot het domein van de theologie, het kerkelijk recht en de kerkgeschiedenis behoren, en nauwelijks enkele wetenschappelijke of literaire werken, met andere woorden een kleine verzameling traditionele lectuur, nog steeds onder invloed van het jansenisme, niet van de Verlichting. De bibliotheek van De Herzelles werd bij testament nagelaten aan Guillaume-Antoine-Joseph de Bezerra, kanunnik te Antwerpen. Bij diens dood in 1750 werden de boeken van De Herzelles en De Bezerra samen geveild in Antwerpen. 25% van de aangeboden loten bevatten boeken afkomstig van De Herzelles, wat een identificatie met zijn inventaris mogelijk maakt, en meteen ook een andere interpretatie van de statistieken die alleen op de veiling van De Bezerra steunen. Men kan de bibliotheek van De Herzelles vergelijken met die van andere Antwerpse bisschoppen in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Abstract

Guillaume-Philippe de Herzelles (1684-1744) was abbot of Sainte-Gertrude in Leuven from 1720 to 1743 and 13th bishop of Antwerp from 1743 until his death one year later. The Public Record Offices in Namur and Brussels have preserved a copy of the inventory of his library: 138 titles or 250 volumes, principally of theology, canon law and Church history, with only a very few books about sciences and literature, in other words a small collection with very traditional lectures still influenced by the jansenism, not yet by the Enlightenment. The Herzelles library was bequeathed to Guillaume-Antoine-Joseph de Bezerra, canon of Antwerp. When he died in 1750, the books of Herzelles and De Bezerra were auctioned together in Antwerp. 25% of the lots in that auction include books coming from Herzelles, so that an identification is possible with this inventory and will give another interpretation of the statistics based only on the De Bezerra auction catalogue. The Herzelles library can be compared with other libraries formed by bishops of Antwerp in the second half of the 18th century.

From Antwerp to Lyons: the making of a bookseller's vocation, François de Los Rios 1727-1820

Dominique Bougé-Grandon[1]

> 'Thirdly, they claim that despite the fact that he had worked for booksellers, he can not have acquired a knowledge of the trade because he had never worked as an errand boy; from which they conclude that he was unable to familiarize himself with this trade; and that he hardly knew the French language.'[2]

It was with these words that the community of Lyons booksellers - whose comments were as severe as their intentions were ill-disposed - refused a certain François de Los-Rios's application to join their ranks in 1768. The audacious newcomer from Antwerp was criticized for not having learned the bookseller's trade in the time-honoured fashion, i.e. by serving his time as an apprentice and by working as a journeyman for a recognized bookseller. In addition, the booksellers were particularly mocking with respect to the foreigner's lack of mastery of the French language. So who was this Los-Rios who tried to set up in business in the 1760s on the banks of the Rhone, more than seven hundred kilometres from the estuary of the Schelde in his native Flanders?

Los-Rios, who was born in Antwerp in 1727 and died in Mechlin in 1820, was a familiar figure in the Lyons book trade throughout the second half of the eighteenth century. Intelligent and endowed with a keen business sense, he arrived in Lyons as a young man after some years of travelling which took him from from Antwerp to Paris and to Rome. For fifteen years or so he worked as an assistant (*commis*) for various well-known booksellers before finally obtaining the *brevet*, or dealer's certificate, which allowed him to set up as a bookseller in his own right in 1767. Los-Rios became a bookseller, not by going through the usual apprenticeship, but rather thanks to twenty years of experience of the trade which forged his character and

1 Translated by Alan Marshall, ENSSIB, France, whom I take the opportunity to thank here. Abbreviations: AD = Departmental Archives, AM = Municipal Archives, BM = Municipal Library, BnF = Bibliothèque nationale de France.

2 Remark made from Los-Rios's request to Lyons' *lieutenant général de police* on 28 January 1768, in which the former describes the refusal of the city's booksellers' guild to receive him as a member, AM Lyons, HH 103.

taught him the profession. As he pointed out himself in his autobiographical writings, these years were a crucial factor in his career.[3]

The present article concentrates on this period of development as it was portrayed in Los-Rios' own writings and as it can be traced through archival material to be found in Lyons. A close examination of these events provides us with a better understanding of the everyday reality of the Lyons book trade during the second half of the eighteenth century and of the somewhat unusual path which Los-Rios's vocation was to take.

Los-Rios's early life

The life and the personality of François de Los-Rios have already aroused considerable curiosity among Belgian and French bibliographers and bibliophiles.[4] They have also

3 The evaluation of Los-Rios's role during this period is based on information gathered for a biographical database on the 18th century Lyons book trade compiled by the *École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques* under the direction of Dr Dominique Varry (part of a larger database project covering several regions of France, initiated by the *Institut d'histoire moderne et contemporaine*). Most of the documents concerning Los-Rios are to be found in local archives in Lyons and in the city's municipal library (Los-Rios's own works and the available series of the *Affiches de Lyon*). Other documents are to be found at the *Bibliothèque nationale de France* (Manuscripts department, Anisson collection) and in Neuchâtel public and university libraries (archives of the *Société typographique de Neuchâtel*). Two engraved portraits of Los-Rios also exist, one of which, a mezzotint engraving which appeared as the frontispiece to the *Bibliographie instructive*, is not present in all copies of this work. Individual copies of these engravings can be found in Lyons City Library (Coste collection, portraits 14350 and 14351) and in the prints department of the *Bibliothèque nationale de France.* Cf. *Catalogue de la collection des portraits français et étrangers...* begun by Georges DUPLESSIS, continued by P.-A. LEMOISNE, (Paris, 1896-1907), VI, 224, no 28277 (both portraits).

4 In chronological order: *La Bibliographie de la France*, XXIX, 24 May, 1826, p. 464, obituary by Beuchot; *Archives historiques et statistiques du Département du Rhône*, IV, 1826, p. 69-70; IX, p. 432; Jean-Marie QUÉRARD, *La France littéraire...*, 12 vols (Paris, 1827-1864 [= Maisonneuve, 1964]), V, 362; *Nouvelle bibliographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, ed. by Johann Christian Ferdinand HOEFFER, 46 vols (Paris, 1855-1866 [= 1981]), XXXI, col. 697; *Biographie universelle ancienne et moderne*, ed. by Louis-Gabriel MICHAUD, 45 vols (Paris, 1843-1865), LXXII, 108-109; *Le bibliophile belge*, 2 (1845), 395-399 (the article by F. REIFFENBERG who calls Los-Rios the Gusman d'Alfarache of bookselling); Paul BERGMANS, *Analectes belgiques*, (Antwerp, 1891), pp. 25-48, states that 'I have added to the data contained in these sources new information which I was able to find, such as Los-Rios's exact dates, a precise description of his works, etc., and facts which Mr Aimé Vingtrinier, librarian of the great library of the city of Lyons obligingly made available to me'; Aimé VINGTRINIER, *Histoire de l'imprimerie à Lyon des origines jusqu'à nos jours* (Lyons, 1894) pp. 400-402; Paul BERGMANS, *Les imprimeurs belges à l'étranger...*, Société des bibliophiles et iconophiles de Belgique (1922), 91-92; Matthieu VARILLE, *La vie facétieuse de Mr. de Los-Rios, libraire lyonnais* (Lyons, 1928). Most of these references can be found in Jean TRICOU, *Armorial et répertoire lyonnais*, vols 1-7, A-DAS (Paris, 1965-1976); the subsequent volumes were never published but can be consulted in manuscript form (microfilm, AM Lyons).

caught the interest of historians working on the city of Lyons and its population during the Enlightenment.[5] Los-

5 Of particular note are: Maurice GARDEN, *Lyon et les lyonnais au XVIIIe siècle* (Paris, 1970) p. 463 *sq.* and Louis TRÉNARD, *Histoire sociale des idées. Lyon de l'Encyclopédie au Préromantisme* (Paris, 1958), pp. 130-134.

Rios himself, eager to leave his name to posterity, left numerous autobiographical notes and reflections on his profession, which shed light on his character and on the principal events in his life.[6]

It was Paul Bergmans who first established that Los-Rios was born in Antwerp in January 1727, son of Paul de Los-Rios and Marie-Catherine Lodewyckx.[7] Los-Rios for his part claimed he was born in 1728, the date

6 Four titles are of particular note: *Petite bibliothèque amusante...* (London [Lyon], 1781); *Bibliographie instructive...* (Lyon, 1777); *OEuvres de François de Los-Rios...* (Londres [Paris ou Lyon], 1789); *L'art scientifique, pour connoitre et exercer le commerce de la librairie* (Lyon, 1789). We presented a paper on this last work to the Franco-German colloquium: *Les trois révolutions de l'imprimerie*, Lyons-Paris, 16-21 November 1998, viz. 'Enseigner les livres: le témoignage de François de Los-Rios' in *Revue française d'histoire du livre*, nos 106-109 (2000), 119-132.

7 His godfather was François-Dominique Lievens and his godmother Jeanne-Catherine Torremans. In the baptismal register of the parish St Jacob in Antwerp, we find that he was baptized under a double first name: Joannes Franciscus, on 23 January 1727. As for his surname, the existence of several written forms renders research difficult. In this article we have chosen to respect the written form which appears in the printed editions of the period.

which appears in the frontispiece of the *Bibliographie instructive*, published in 1777. Curiously, this date would appear to have been corrected by the engraver. We also learn in his marriage contract that his father - who had died by this time - was a grocer to trade.[8] We know nothing of his mother however or about his childhood in Antwerp. Nor did Los-Rios leave any specific information concerning his parents.

A letter written by André de Bory in 1762 seems to suggest that the young Los-Rios left Antwerp somewhat precipitately: 'Allow me to recommend the interests of a young man of standing [...], he is very likely of the house of Los-Rios, youthful carelessness having made him abandon his family.'[9] We have no information, however, concerning the kind of 'youthful carelessness' to which the writer refers. The first events which Los-Rios himself tells us about are the exceptional circumstances of his arrival in France: '12th May 1745, on the day following the battle of Fontenoy, I left the Los-Rios regiment, of which one of my relatives was colonel in command and governor of the city of Ath in Flanders, and I arrived in Paris on the 18th.'[10]

As regards Los-Rios's relationship with the marquis of the same name, it seems indeed that it was real though distant, for François belonged to a poor branch of this great family of Spanish origin.[11] Moreover the inhabitants of Lyons made no mistake on this point. Following the appearance of the obituary of the bookseller in the *Archives historiques et statistiques du Département du Rhône*, a certain Mr G. de M. wrote the following letter to the newspaper: 'I knew fairly well the Los-Rios about whom you speak [...]. The fact is that he was born of an illegitimate branch of the illustrious Spanish family of the same name.'[12] As for his presence at the battle of Fontenoy, however, there is no written evidence confirming Los-Rios's statement.

8 AD Rhone, 3 E 4706, marriage contract, 27 June 1760. His mother is named in this document as Catherine Lievens.

9 BnF, manuscripts department, Anisson collection, ms FF 22148. Letter sent by Bory on 1 February 1762: he asks that Los-Rios be allowed to 'carry on the business of old books'. See below.

10 *OEuvres de François de Los-Rios...*, p. 158.

11 See Hector DE BACKER, *Le Comte Henri de Calenberg, sa vie son époque*, Brussels, Société des bibliophiles et iconophiles de Belgique, 1913, p. 167: 'François de Los-Rios (1673-1775) field-marshal of His Imperial and Royal Majesty's armies, governor of the city and seignury of Ath was the owner of a regiment of Walloon infantry, of which his father had been colonel. His son François had been in command of the regiment in the allied army and had died of fever in Frankfort before the battle of Dettingen.'

12 *Archives historiques et statistiques du département du Rhône*, IX, p. 432. Extract from a letter from Mr G. de M.

The itinerant years

The experience acquired by Los-Rios in the book trade before coming to Lyons is described at length in the autobiographical passages of his *OEuvres.* These descriptions, often quoted by his biographers, are our only source of information concerning this part of his life. In the *OEuvres*, Los-Rios makes no attempt to write his autobiography as a continuous narrative for his principal desire is to provide an account of how he learned the bookselling trade. For this reason he gives a long description of the time he spent working for the bookseller Gabriel Valleyre:[13] 'A few days later [the battle of Fontenoy and my arrival in Paris] I started work with Mr. Gabriel Valeire, printer and bookseller in St. Severin street, as a store clerk - in other words as servant to the other clerks whose orders I had to carry out.'[14]

Los-Rios lived on the sixth floor of Valleyre's premises in an attic storeroom which was already encumbered with books to the point of blocking out the light from the windows. This situation was to inspire his first initiative in his career as a bookseller. With the agreement of his employer he set about selling off the firm's unsold stock. Each Sunday, with the help of two young Savoyard assistants, he installed his merchandise on the *quai de la Ferraille* and proceeded to auction it off. The sale brought in a total of 1,964 *livres* for his employer.

Los-Rios also provides various other details in his accounts of his time in Paris - concerning his relations with Jean-Samuel Cailler from Geneva;[15] his visits to the fair at Saint-Germain; his acquaintance with the director of the Dupuis printing office; and the pleasure he took in putting on puppet shows during which Cailler sold counting books at 6 *sols* each

13 According to Mrs Sabine Juratic of the *Institut d'histoire moderne et contemporaine*, who is currently working on an inventory of Parisian booksellers, 'if Los-Rios had been employed by Valleyre, it was without any official status.'

14 *OEuvres de François de Los-Rios...*, 1789, p. 158.

15 Bookseller in Geneva, he started as a clerk with the booksellers Martin. In 1768 he entered into partnership with Marc Chapuis. See John R. KLEINSCHMIDT, *Les imprimeurs et libraires de la République de Genève* (Geneva, 1948), p. 83-85.

(which he bought at 24 *sols* for a dozen). We have no information as to how long Los-Rios stayed with Valleyre.

In 1750, we find him in Italy. He had made the journey on foot, arriving in Rome with 21 *sols* in his pocket. At this point in the account he describes another interesting and fruitful experience when he worked for an Italian second-hand bookseller named Badetto[16] who asked Los-Rios to compile the catalogue and sell a book collection which he had just acquired. The bookseller in question, who was lame and hunchbacked and was nicknamed Gamba Corta, was born in Frascati in 1690 the son of a footman in the service of Cardinal Azolini. 'Excerpt concerning my journey to Italy in 1750, my arrival in Rome, my encounter with Gabriel Badetto, secondhand Vatican bookseller who exercises at the foot of the Vatican steps.'

Los-Rios also took charge of a bale of rosaries, religious prints and medals which he sold along with various almanacs, prayer books and religious songs: an activity which gave him an opportunity to discover many aspects of the city. 'I was set up and received as a trader without having been apprenticed and without a letter patent; thanks to which I was allowed to exercise my activity not only in cafes and other public places such as passages, cloisters, galleys [sic], etc., but also within the palaces of cardinals where I was free to go everywhere except the kitchens and dining rooms.'[17]

It was perhaps during this period that he was able to visit the Vatican library where he saw several precious manuscripts including a 'Hebrew bible in one of first scripts which appeared in the world'. He stayed in Rome for six months before selling his stock to another peddler and returning to France.

Los-Rios' itinerant beginnings give us an insight into the first stage in the formation of the young man's character. These professional experiences, whether real or imagined, reveal a personality in gestation in which we can already see the characteristics of the bookseller Los-Rios: inventiveness, opportunism, tenacity, a sense of business and relations, a desire for independence and a certain wiliness!

16 Research carried out by Mr Yann Sordet in the Biblioteca Vaticana and in the Archivio di Stato failed to produce any further information concerning this book dealer.

17 *OEuvres de François de Los-Rios...*, 1789, p. 95.

Los Rios's arrival in Lyons

It was probably on his return from Rome that the young man stopped in Lyons where he settled, thus beginning the second period in his professional education. Los-Rios worked as a clerk for several important booksellers while at the same time developing a plan which would ultimately allow him to set up on his own account. This process took place in three stages: he first of all sought a wife who would be useful to him in his projects; he then set about getting himself known; and he then took steps to obtain the necessary permission to set himself up as a bookseller.

If Los-Rios's application for recognition of his bookseller's *brevet* by the community of printer-booksellers in 1768 is to be relied on,[18] he had already worked ten years with the Lyons printer and bookseller Aimé Delaroche and seven years with Jean Deville. A summary calculation would indicate that he arrived in Lyons sometime around 1751. His detractors emphasized the fact that he was at this time no more than an 'errand boy'. On the other hand, at the time of his marriage in 1760, he is described as an 'assistant bookseller' living in *Grande rue Mercière.*[19] It seems more than likely that he was employed as a 'foreign correspondence clerk'. Of the booksellers of Lyons, Los-Rios has this to say: 'The correspondence that they maintain with Paris, Holland, England and Germany allows them to easily acquire the books produced in these various countries. They make point of employing foreign assistants because of the correspondence which they maintain in many different languages.'[20] Indeed it seems likely that Los-Rios read and perhaps spoke several languages: Latin, French, Spanish, and Flemish or Dutch:

> Ac ne forte nimis commendatio verbosa videatur, ut nullius est fere non libri exemplar apud me singulare, ita cujus operis parandi te, amice lector, cupido incesserit, hoc mihi tum Latino, tum Gallico, tum Hispano, tum denique Batavico Belgicove idiomate cura quam citissime perscribendum.[21]

18 AM Lyons, HH 103, Los-Rios's installation.
19 In the marriage contract, see below.
20 *OEuvres de François de Los-Rios...*, 1789, p. 145.
21 *Numéro 1. Catalogue de six mille articles, avec leurs prix du Fonds de François de Los-Rios...*, 1771, Bibliopola Lectori, p. 7-8.

Marriage

On the 1st July 1760 Los-Rios married Marie-Thérèse Mesplet, daughter of the Lyons journeyman printer Jean-Baptiste Mesplet, of *rue Mercière*, and Antoinette Capeau:

> On the first of the said month [...] I married Mr. François Los-Rios, bookseller, adult son of the late Mr. Paul Los-Rios, grocer of Antwerp and of Miss Catherine Lievans who had duly given her permission, and Miss Marie Thérèse Mesplet, minor daughter of the present Mr. Jean-Baptiste Mesplet, printer, and of Miss Antoinette Capeau. Those present were Mr. Benoist Biolley, typefounder, Benoist Rapillon, printer, François Mongin, manufacturer-trader, the required witnesses who guaranteed the liberty of the parties to marry and their current place of residence in this parish, and who signed with the couple to be married.[22]

It is worth looking a little closer at Los-Rios's future wife and her family. Marie-Thérèse was the sister of Fleury Mesplet,[23] a citizen of Lyons who became famous by being the first French-language printer in Canada. According to his biographer Jean-Paul de Lagrave, Fleury had a younger sister named Marie-Thérèse, born on 13th February 1739. Their mother Antoinette Capeau was the sister of Marguerite Capeau who had married François Girard, an important printer in Avignon whom she had succeeded. As for Antoinette Capeau she had been in trouble with the police having been arrested with two other women in Lyons in 1747 for transporting prohibited books which they introduced into the city (under their skirts!) on the pretext of bringing them 'quickly' to the bookbinder.[24] The books, which had been printed in Avignon and were still in sheets or quires, came from François Girard. Antoinette Capeau served a short prison sentence for her efforts.

The marriage contract[25] between Marie-Thérèse and François de Los-Rios indicates that it was the widow Girard, printer and bookseller of Avignon, who provided the dowry. It is stipulated that the couple would inherit 3,000 *livres*.

> [The widow Girard] gives by irrevocable donation between persons to the said future spouse, her niece, the sum of three hundred *livres* of which a hundred

22 AM Lyons, Saint-Nizier parish records, 1 GG 188 (microfilm 80), dated 1 July 1760.
23 Jean-Paul De Lagrave, *Fleury Mesplet 1734-1794* (Montreal, 1985).
24 AD Rhone, 1 C 251: the women were arrested at the Guillotière barrier on 29 August 1747.
25 AD Rhone, 3 E 4706, 27 June 1760, notary François Durand, son (1739-1775).

> and fifty *livres* in deniers cash and a hundred and fifty *livres* in the form of furniture, effects and household materials [...]. Thus the aforementioned future husband will take care of the aforementioned sum of three hundred *livres* and promises to give it to the aforementioned future spouse or to her legal successors should the situation arise without need for any other form of recognition or receipt. [...] also gives to the aforementioned future spouse, her niece, the sum of three thousand *livres* payable one year after the death of the aforementioned donor [...].[26]

Los-Rios's 'marketing strategy'

The *Affiches de Lyon*,[27] a local periodical founded by Aimé Delaroche, tells us about the second stage of Los-Rios's plan: making himself known in the city. In the autumn of 1760, shortly after his marriage, Los-Rios was mentioned in the *Affiches de Lyon* with the publication of several advertisements whose purpose was to make his name known. The announcements give the address of his workshop as the entrance to the *Halle de la Grenette*, next to *rue Tupin* (it should be remembered that during this period he was supposed to have been working for Delaroche or Deville!). Moreover, his commercial activities were not restricted to books. On the 19th November 1760 he described his business as follows:

> [Los-Rios] sells prints, clippings, geographical maps, large and small wallpapers of a new type of manufacture which he will undertake to put up for private individuals [...]. He can also copy writings for the public, and even write letters for those who are not able to do so. He also sells books on the principles of the writing. For the convenience of the public, he undertakes to receive registrations and to provide addresses to those who do not wish to visit the *Bureau d'avis.*

In 1761, four announcements appeared in his name. One dated the 2nd of December indicated that he was offering 150 duodecimo volumes for sale; and on the 17th he offered: 'a selection of small amusing, recreational

26 This took place on 12 July 1772. The files of the notary Durand in the AD Rhone contain the copy of a receipt signed in Avignon by Los-Rios in favour of Mr Seguin, printer and bookseller, great-nephew and universal donee of the widow Girard. He received the sum of 1,000 *livres* on 24 April 1773, agreeing to receive a further 1,000 *livres* in August and 1,000 *livres* in December.

27 BM Lyons 951100. As part of the *Gens du livre lyonnais*-project the collection preserved in Lyons (incomplete: initial year 1750; 1759-1772; An III-An VII) was examined by myself and Mr Laroque whom I take the opportunity to thank here. See Michèle GASC, *La naissance de la presse périodique locale à Lyon: Les Affiches de Lyon, annonces et avis divers.* Dissertation written under the supervision of Henri Duranton, ENSB, 1977.

almanacs, songs and other publications at 8 *sols* each, handsome New Year's gifts with mirrors and the like, an assortment of Hours and several fine well-printed prints with which to decorate one's chambers.'

In 1762, he is described simply as a 'print merchant in the *Halles de la Grenette*'. This year saw three further announcements and at this point he figures among those who moved on the fringes of the Lyons book trade, distributing books without really being entitled to, and regularly pursued by the established bookseller-printers. It is important to note the extremely diversified nature of Los-Rios's activities at this time and their similarity to those of what we would now call a 'service company'. For his own part Los-Rios indicated clearly that he worked 'for the convenience of the public'.

What kind of professional support did Los-Rios benefit from at this time? Looking at the names of those who signed his marriage contract as witnesses in 1760 we find the names of the booksellers for whom he worked: Aimé Delaroche and the widow Delaroche, Jean Deville and Jeanne Pestre Deville. These booksellers were well known in Lyons. Aimé Delaroche (1736-1793) was a prosperous printer and bookseller and competed for the post of printer to the King - a position which he did not obtain. He specialized in religious books (the Valfray collection) and contemporary works as well as offering subscriptions to numerous newspapers. Jean Deville (1733-1791) was the only one of the Deville brothers to have continued as a bookseller in Lyons after their bankruptcy in 1748. According to the Bourgelat report[28] (of which we shall say more later), he did 'Paris business only and is rightly generally well thought of'.

The marriage contract was also signed by Benoît Biolley, 'master typefounder in Lyons where he lives in the *rue des Maronniers*, in the parish of Ainay' and by the Lyons printer Benoît Rapillon. The latter was journeyman printer who married Marie Degouin, a close relative (daughter?) of André Degouin, a former journeyman and dealer in second-hand goods who was very severely punished in Lyons in 1735 for having distributed protestant books. However, the signature of a witness on a marriage contract does not necessarily imply a real commitment or a solid personal relationship. There is no trace of significant support during this period from established Lyons booksellers. Whatever the situation in the case of Los-Rios, the official community remained at this time a very selective organisation.

28 'Rapport de Claude Bourgelat sur le commerce de la librairie et de l'imprimerie à Lyon en 1763' published by L. MOULÉ in the *Revue d'histoire de Lyon*, 13 (1914), p. 51-65.

The situation of the Lyons bookselling trade in the 1760's

It is important to recall that the economic situation of the Lyons bookselling trade was difficult at this time and that the number of master printer-booksellers had been fixed at the very low figure of twelve by the royal authorities. In order to resist the efforts of their Parisian colleagues who heavily dominated the market, Lyons booksellers chose to defend their local monopoly. Though the enterprising Los-Rios lacked neither projects nor business acumen, openness of spirit and willingness to accept newcomers were not the order of the day. In answer to the criticisms quoted above with regard to his capacity to speak French, Los-Rios answered his detractors:

> The demander, born in Antwerp in Flanders, has in truth kept the accent of his native country; for which reason it is said of him that he hardly knows the French language but in spite of this circumstance, he challenges his opponents to translate as well as he is able to and for which he would provide proof, if the *brevet* which he bears did not exempt him from the necessity to produce a chef d'oeuvre.[29]

We have a particularly clear vision of the state of bookselling in Lyons in the 1760's thanks to the report prepared by the inspector of the book trade Claude Bourgelat for the *Direction de la Librairie* in 1763. Bourgelat, who was also director of the *Manège de Lyon*, was appointed inspector of the Lyons book trade in 1760. This spirited correspondent of the Academy of sciences who contributed several fine articles to the *Encyclopédie* became director of the Veterinary School of Maison-Alfort in 1764. During the four years during which he assumed the responsibilities of inspector of the book trade in Lyons, he was an active defender of the new ideas and of the rights of Lyons printers and booksellers in the face of their Paris counterparts.

The report which he drew up in 1763 provides us with an extremely interesting picture of the state of bookselling in Lyons. As a whole the report is a plea on behalf of the Lyons community of booksellers which Bourgelat defends against the excessively general accusations levelled at them by their Parisian colleagues. He identifies and provides numerous details for each of the twelve Lyons printers and booksellers[30] (who accounted for a total of thirty active presses out of the fifty-one officially in exis-

29 AM Lyons, HH103. Companion was required to produce a ‘chef d'oeuvre’ (artis specimen) demonstrating their skill before becoming a master.

30 The 12 posts fixed by the ruling of the King's *Conseil* of 31 March 1739.

tence in the city), as well as twenty-four booksellers. Of the printers, most of them, such as 'Messrs La Roche, Pierre Bruyset, Valfray, Jean-Marie Bruyset, Jean-Marie Barret and Louis Buisson' particularly merited the confidence of the sovereign. In Bourgelat's view only a few, such as Réguilliat and Regnaud, Cutty and the widow Vialon, were printers of so-called 'bad books'.

Bourgelat denounces two ills which he considers to be responsible for all the others: the presence of peddlers, 'dishonourable individuals, of no fixed abode, nameless, as unknown to the booksellers who always respect religion, government and morals as they are useful to those whom no brake can retain', and the production of the Avignon book trade which, operating beyond the frontiers of the kingdom, acts with total impunity and escapes the rules of competition.

The 'brevet de libraire'

It was in this context that François de Los-Rios embarked on the third phase of his strategy: that of obtaining a bookseller's *brevet.* Though the task was not easy he benefited from the support of several influential members of the of Lyons academies[31] and of the learned world in general. During the period during which he had carried out his business in the *Halles de la Grenette*, he had come to be appreciated by his clientele. He had been effectively accepted despite the lack of any official recognition. As we have seen in the above-quoted publicity announcements, he offered his services to the market, thereby obtaining a foothold in the second-hand book market which was emerging at this time in Lyons.

There is proof that Los-Rios made use of his Paris connections to obtain the recognition which he was unable to obtain in Lyons. On this point a letter which the academician Bory[32] sent directly to Malesherbes is quite explicit. One learns moreover that Los-Rios also had the favours of the *Intendant* of Lyons.[33] Thus Bory states that: 'Bookselling is the only resource

31 On the world of the academicians see Roger CHARTIER, 'L'académie de Lyon au XVIIIe siècle', in *Nouvelles études lyonnaises* (Geneva -Paris, 1969) pp. 131-250.

32 André de Bory (died 1792) freemason, chevalier of the orders of Saint Louis and commander of the fortress of Pierre-Scize. He became a member of the Academy of Lyons in 1751 and was nominated perpetual secretary in 1765.

33 It may have been *Intendant* Henri-Léonard Bertin (1755-1757) who was himself a member of the Academy of Lyons, *lieutenant général* of the Paris police, then comptroller-general of finances in 1759.

on which he can call to live. Mr the *Intendant* to whom I have spoken on this subject several times has always granted him his protection.'[34] Nevertheless Los-Rios's case was difficult to defend. On 24 March 1762, on the occasion of a complaint made by the Jesuits concerning the distribution of slanderous tracts, searches were carried out on the premises of three Lyons booksellers suspected of circulating this type of publication. Los-Rios was among them (Louis Cutty, and Miss Olier were the two other 'booksellers' investigated). Both his shop in the *Halles de la Grenette* and his home in *rue Mercière* were visited. Luckily the search proved negative.[35] However, the agents and assistants of the community of printers and booksellers remained very suspicious with respect to Los-Rios and, bearing in mind the document which we quoted at the beginning of the present article, other measures were doubtless taken against him.

Finally, on 14 September 1767, Los-Rios obtained the King's permission to exercise as a bookseller in the capacity of a 'foreign candidate'. As such he received: 'a *brevet* or *lettres de maîtrise* of the art of bookselling as indicated on the receipt of the said day signed by Bertin, registered by the Comptroller general of finances, the coming third October.'[36]

However, Los-Rios would continue to find it difficult to obtain recognition of this *brevet* by his peers! In two successive requests to the lieutenant general of the Lyons police, he tried to force the agents of the Community and their deputies to register him 'in the quality of master bookseller'. But the booksellers resisted on several points: the opportunity of a bookseller's *brevet*, Los-Rios's lack of any official training, his poor understanding of the French language, and his involvement in the distribution of 'bad books'. The ordinance which he obtained on 20 January 1768 would provide him with an equivalent to his reception, installation and the registration of his *brevet.* The Community appealed in turn to the King's council. A ruling dated 18 March 1768 finally ordered the registration of Los-Rios's *brevet*, so putting an end to the debate.

34 BnF, department of manuscripts, Anisson collection, FF 22 148, items 25-26. 'Permission requested by the named Los-Rios to sell old books in Lyons'. Letter to Bory, 1 February 1762.

35 The affair of the *Jésuite Misopogon*, a scandalous publication attributed to Taupin d'Orval, AD Rhone BP 3283. See Dominique VARRY, 'De la Bastille à Bellecour: une "canaille littéraire", Taupin d'Orval' in *Le livre et l'historien. Études offertes en l'honneur du professeur Henri-Jean Martin* (Geneva-Paris, 1997).

36 AM Lyons, HH 103, Los-Rios's installation.

The other ‘brevets’ of 1767

Los-Rios's registration was the object of a dispute with those whom he called his ‘enemies’, which he was able to win thanks to the support of influential relations. The battle was rendered all the more complicated by the existence of a parallel dispute between Los-Rios and the booksellers Flandin, Cellier, Berthoud and Morlet. Having gone into partnership with them in order to obtain the *brevet*, he then refused to pay his share of the costs (as did Flandin). Mention is made of this affair in a printed report drawn up by Pierre Cellier, one of the protagonists in the dispute.[37] Los-Rios's principal argument was that he had obtained his *brevet* thanks solely to the intervention of Bertin[38], the treasurer of the *parties casuelles* of the King. It is not known how the affair ended, but we do know that Flandin, Cellier, Morlet and Berthoud were also granted a *brevet* by the King in 1767.

Nothing is known either of subsequent relations between Los-Rios and his erstwhile associates, though we can give a few details concerning the career of each. A former peddler, Bernard Flandin was, like Louis-Joseph Berthoud and Los-Rios himself, one of the *Société typographique de Neuchatel's* Lyons correspondents. Claude Morlet and Pierre Cellier were both proprietors of reading rooms. Cellier, whose activities are better-known thanks to a study which was published several years ago,[39] acquired, one after the other, two reading rooms which assured his success. Morlet, who had been a writer, book-keeper and tailor before going into the bookselling trade, did not manage to make a go of the latter activity.

Los-Rios, bookseller

Los-Rios thus completed his professional education and attained his objective of establishing himself as a bookseller on his own account. He was still only a ‘harlequin bookseller cum second-hand bookseller cum general second-hand dealer’, but he had obtained his bookseller's *brevet* and the foundations of his future success were laid.

37 AM Lyons, printed document 703934: *Précis pour le sieur Pierre Cellier, libraire à Lyon contre Los-Rios, Flandin...*, [1769].

38 Auguste-Louis Bertin de Blagny related to the *contrôleur général* Henri-Léonard.

39 Paul BENHAMOU, ‘The reading trade of Lyons: Cellier's cabinet de lecture’, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 308 (Oxford, 1993), p. 305-321.

Though his bibliographical knowledge remained to be perfected, he had already acquired the qualities of a good trader as well as an extensive and valuable experience. Thanks to his marriage he had a foothold on the professional ladder and he had developed a certain illicit business. He had recognized the importance of regularly published advertisements in the local press and he had understood that it was necessary above all to work 'for the convenience of the public'. From then on he was well aware of the fact that the powerful are not avaricious for gifts if one can procure for them the books which they desire.

He had also understood the necessity of a regularly-maintained network of correspondents. The fact that he was a foreigner - a factor which was held against him by the agents of the Community - gave him an important advantage when it came to widening his circle of business contacts. It allowed him to establish links more easily with booksellers and customers in the North of Europe. As for the voyages which he made in his youth, they gave him a taste for travel, an ease with foreign languages and a facility for making contacts, and during his time in Lyons he continued to travel in France and abroad. His own accounts contain allusions to several professional trips to Amsterdam and London.

His links with Flanders should also be emphasized for he remained in touch throughout his lifetime with one of his cousins, a certain Miss Los-Rios,[40] a teacher who kept a small boarding school and wrote children's books which were also published in German, Swedish and Dutch. She was a valuable contact for the bookseller Los-Rios who made a point of selling his cousin's works in Lyons.

At this point Los-Rios entered the most glorious period of his career during which his business talents came to full fruition. Until the Revolution he led a long career in Lyons as a 'retail seller of both new and antiquarian books', the mainstay of his business being 'antiquarian bookselling'.[41] If Los-Rios decided to intrigue and to manoeuvre in order to suc-

40 She was the author of three children's works: *Le magasin des petits enfants, L'encyclopédie enfantine* and *L'abrégé historique de toutes les sciences et les beaux-arts.* The first of these seems to have been the partial reissue of a work attributed to another author, Catherine-Hélène Doerrien. Miss Los-Rios died in Antwerp in 1810. See Alexandre ALLAIN, Anne-Catherine FRITZINGER, Anne LEMOINE, *Mademoiselle de Los-Rios, femme, auteur et pédagogue. Une aventure éditoriale et littéraire dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, ENSSIB, research dissertation, June 1999.

41 Cf. D. BOUGÉ-GRANDON, 'Carrière d'un libraire étranger à Lyon: François de Los-Rios (1727-1820)' *Bulletin du bibliophile*, 2001, 86-129.

ceed, it was because statutory constraints and lack of adventurousness would appear to have given entrepreneurs little freedom in Lyons. Los-Rios however understood the place which he could make for himself. He took advantage of the dispersal of several libraries in the region, both religious and secular, some of which were important both in number and in quality. And it was as an antiquarian bookseller that Los-Rios played a significant role in the birth of the bibliophile market in Lyons. Book hunter, publisher of catalogues, expert, bibliographer, be put his talents to the service of this new market, making a name for himself from 1780 on as a specialist in the field of book auctions. He left Lyons shortly after 1810.

Using several French archival sources we have been able to cast some light on Los-Rios's own detailed description of his early years in the bookselling trade, and to extend it to the later period of his early life. We have thus been able to enlarge upon and provide a counterpoint to Los-Rios' account of the development his vocation by exploring three little-known aspects of his implantation in Lyons. The first point concerns what was clearly his first step towards entry into the Lyons bookselling community: his marriage to the daughter of a journeyman printer. The second concerns the shop that he set up in the *Halles de Grenette*, in which he steered an equivocal path between the licit and illicit. The third concerns the difficulty which Los-Rios had in getting himself recognized by the established book trade in 1767-1768, at the time when he was seeking to establish himself as a bookseller. We hope that these various points will have contributed to a better understanding of the gestation and progressive development of the vocation of this unusual bookseller.

Epilogue

On 24 November 1820, at nine o'clock in the evening, an almost blind old man aged 93 years and ten months died in the town of Mechlin. The following day his neighbours, the bootmaker Charles Selderslagh and the innkeeper François Gielis, made the following declaration to the officer in

charge of the registry office.[42] The old man was: ‘a native of Antwerp who had taken up residence in the city, in section D *rue de Brul* n° 629, widower of Marie Thérèse Misplet, son of the late Paul de Los-Rios and Marie Catherine Lodewijckx.’

École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques (ENSSIB)
Lyon-Villeurbanne, France grandon@enssib.fr

Samenvatting

François Los-Rios (Antwerpen, 1727 - Mechelen, 1820) was ongeveer een halve eeuw lang gevestigd als boekhandelaar in Lyon. Hij liet ons een interessant getuigenis na van de eerste ervaringen met zijn beroep in Frankrijk en Italië. Onderzoek in de archieven van Lyon stelde ons in staat de gegevens die hij zelf verzamelde in zijn *OEuvres de François de Los-Rios* te verduidelijken en verder aan te vullen. Meer bepaald zijn wij in deze bijdrage ingegaan op drie weinig bekende aspecten van zijn vestiging als boekhandelaar die afwijken van Los-Rios' eigen verhaal hierover.

Ten eerste is er zijn huwelijk met de dochter van een vennoot-drukker in 1760, wat duidelijk de deuren van het Lyonese wereldje van het boek voor hem opende. Een tweede aspect is de opening van een zaak in de Halles de Grenette, waar hij gevaarlijk laveerde tussen legale en illegale praktijken. Ten slotte geven de langdurige discussies met collega's boekhandelaars naar aanleiding van zijn installatie in 1767-1768 een idee van de moeilijkheden waarmee het Antwerpenaartje af te rekenen had op zijn weg naar erkenning. We hopen op die manier de lezer inzicht te geven hoe deze verdienstelijke boekhandelaar erin slaagde langs wegen der geleidelijkheid zijn roeping waar te maken.

42 Cf. records of the registry office, 25 November 1820, act n° 489 (AM Mechlin).

Beledimar
Een website voor Belgische drukken van vóór 1801
Johan Hanselaer

In de 'Kroniek van de boekdrukkunst', een jaarlijkse rubriek in het tijdschrift *Archief- en bibliotheekwezen in België*, gaf Jeroom Machiels onder meer een overzicht van drukken, verschenen in de Nederlanden en gedrukt vóór 1600, die op veilingen en in antiquariaten werden verkocht. Dit overzicht, gestart in 1971, werd in 1981 stopgezet, en nooit werd de draad opnieuw opgenomen. Uit dezelfde 'Kroniek' blijkt dat er nog weinig bibliografische overzichten van in België gedrukte boeken verschijnen. Soms worden er nog wel deelcatalogi van bibliotheken gepubliceerd (bv. de pamflettenverzameling van de Antwerpse Stadsbibliotheek of de boekveilingcatalogi van de Brusselse Koninklijke Bibliotheek[1]). Maar grote overzichten zoals bijvoorbeeld een voortzetting van de *Belgica Typographica* voor de zeventiende eeuw, of bibliografieën gericht op één stad, zoals eertijds de werken van Vanderhaeghen (Gent), Rousselle (Mons), Desmazières (Doornik), Doyen (Namen) en De Theux (Luik), verschijnen nu niet meer.[2] Ook van een voortzetting van de *Bibliotheca Belgica* is er nauwelijks nog sprake.[3] Misschien geeft een recente studie over het Leuvense boekbedrijf wel een

1 Jeanne POLAK-SUETENS, *Inventaris pamfletten Stadsarchief Antwerpen 1520-1881*, Antwerpen, 1983; Jeanne BLOGIE, *Répertoire des catalogues de ventes de livres imprimés.* 1. *Catalogues belges appartenant à la Bibliothèque royale Albert Ier*, Bruxelles, 1982. (Centre national de l'archéologie et de l'histoire du livre, 4).

2 F. VANDERHAEGHEN, *Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand (1483-1850)*, Gent, 1858-1869, 7 vol.; H. ROUSSELLE, *Annales de l'imprimerie à Mons depuis 1580 jusqu'à nos jours. Bibliographie montoise*, Mons, 1868; E. DESMAZIÈRES, *Bibliographie tournaisienne*, Tournai, 1882; F.D. DOYEN, *Bibliographie namuroise indiquant les livres imprimés à Namur depuis le XVIIe siècle jusqu'à nos jours*, Namur, 1884-1902, 3 vol.; X. DE THEUX DE MONTJARDIN, *Bibliographie liégeoise*, Brugge, 1885^2.

3 De laatste volumes die een aanvulling vormden op de BB waren Louis BAKELANTS (†) & René HOVEN, *Bibliographie des oeuvres de Nicolas Clénard*, *1529-1700*, (Avant-propos par Marie-Thérèse Lenger), Verviers, P.M. Gason, 1981, 2 vol. (Bibliotheca Belgica; Livre-Idées-Société. Série in-8°); en René HOVEN, *Bibliographie de trois auteurs de grammaires grecques contemporains de Nicolas Clénard: Adrien Amerot, Arnold Oridryus, Jean Varennius*, Aubel, P.M. Gason, 1985. (Livre-Idées-Société. Série in-8°, nr. 7). Zie verder Pierre DELSAERDT, *Suam quisque bibliothecam. Boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de-18de eeuw*, Leuven, 2001 (Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis series A/vol. 27) p. 14 noot 4 voor de bedroevende staat waarin het Belgische, en in het bijzonder het Vlaamse, boekhistorische onderzoek zich bevindt.

nieuwe impuls om opnieuw referentiewerken te vervaardigen. Ook verschillende lopende bibliografische projecten leveren een belangrijke bijdrage tot het hernieuwd ontwikkelen van werkinstrumenten.[4]

If you are using this site to purchase books during auctions or with antiquarian booksellers,
please notify the seller you have found the information on the site BelEdiMar. Thank you.
WELCOME TO BelEdiMar
Belgian Editions, printed before 1801, on the Market
First version: 26 November 2001
Last update: 19 November 2002: 2099 editions
BelEdiMar is a project, listing all editions printed in Belgium before 1801, on the market. The project started in 2001 and
is based on catalogues by antiquarian booksellers and auctioneers.
If you want to receive a notice of update
or
if you want information not listed on the site
please mail to
BelEdiMar@tiscalinet.be
The information, mainly based on description in the catalogues, consists of:
a/List number - current number - keyword. The current number is a number which remains the same with every update: it can be used
as a number of reference (thank you, O.P.)
b/Author, title of the book, printing adress and format.
c/Editors, commentators, translators and illustrators.
d/Information on illustrations
e/Bibliography and list of exhibitions where a copy of the edition was shown.
f/Auction or Antiquarian bookseller. Price. Before the slash the estimation, after the price.
IPTT = I'll Put You Through. This means the bookseller wishes to remain anonymous. BelEdiMar will send your message through to
the bookseller.
g/Data on provenance and binding is mentioned if it concerns Belgian.
h/Short description of the sold goods: "lot" and "bound together with"

Afbeelding 1 - De homepage van BelEdiMar

BelEdiMar - een elektronische lijst van Belgische drukken van vóór 1801, die op de markt komen of gekomen zijn sinds 2001 - wil een bijdrage leveren tot het verhelpen van het grote gebrek aan bibliografieën van het Belgische boek, en dit via de weg die destijds door Machiels getoond werd, maar bovendien gebruik makend van de moderne technologie. Het project werd medio 2001 gestart; in november 2001 werd de website voor het eerst op het internet gepresenteerd. Het webadres luidt als volgt: http://home.tiscalinet.be/beledimar/. Om het wereldwijde publiek te bereiken, is de voertaal van de lijst het Engels.

4 Ik denk hier bijvoorbeeld aan het STCV-project (Short Title Catalogus, Vlaanderen), dat zich in de lopende projectfase toelegt op de beschrijving van alle Nederlandstalige drukwerken die in Vlaanderen het licht zagen in de zeventiende eeuw. In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel loopt een project voor de catalogisering van de daar aanwezige Brusselse drukken. Ook in de Brugse Stadsbibliotheek wordt werk gemaakt van de beschrijving van de Brugse drukken.

Bronnen en doelstellingen

Op basis van catalogi die door binnen- en buitenlandse veilinghuizen en antiquariaten worden toegestuurd, wordt een database aangemaakt van de boeken die vóór 1801 in België gedrukt, verkocht of uitgegeven werden (voortaan: 'Belgische drukken'), en die nu op de antiquarische markt verschijnen. De lijst bevat ook drukken met een vals adres in België (bijvoorbeeld Bouillon voor Parijs) of omgekeerd een buitenlands adres waarmee een Belgische drukkersplaats bedoeld wordt, en die als dusdanig geïdentificeerd worden in een catalogus. Sinds de start in 2001 stuurden een veertigtal veilinghuizen en antiquariaten (zie de lijst ervan als bijlage 2) reeds meer dan 100 catalogi toe. Die leverden samen bijna 1600 Belgische drukken op; ze werden allemaal gerepertorieerd.[5]

De gegevens worden eerst via een database-programma in de computer ingevoerd. Elke maand - soms ook om de veertien dagen - volgt een uitdraai, die op het web als een update gepresenteerd wordt. De aangeboden informatie is in eerste instantie gebaseerd op de catalogi, maar wordt verder aangevuld met gegevens uit de gangbare bibliografieën.

Drie doelstellingen schragen het project, namelijk (1) kenbaar te maken welke Belgische drukken verkocht worden op veilingen en bij antiquariaten, (2) een overzicht te bieden van de veilingresultaten die ze behaalden, en (3) bij te dragen tot de retrospectieve bibliografie van Belgische drukken. De eerste hier vermelde doelstelling vereist snelheid bij de verwerking van de gegevens: de bedoeling is namelijk om geïnteresseerden de mogelijkheid te geven de vermelde drukken te verwerven. De gegevens moeten dus erg snel worden ingevoerd, namelijk tussen de aankomst per post en enkele dagen vóór de eigenlijke veiling. Dit heeft noodzakelijkerwijs zijn weerslag op de derde doelstelling: de informatie kan slechts selectief worden meegedeeld, en een volledige beschrijving, gebaseerd op autopsie, is onmogelijk.

5 Stand van zaken op 5 augustus 2002.

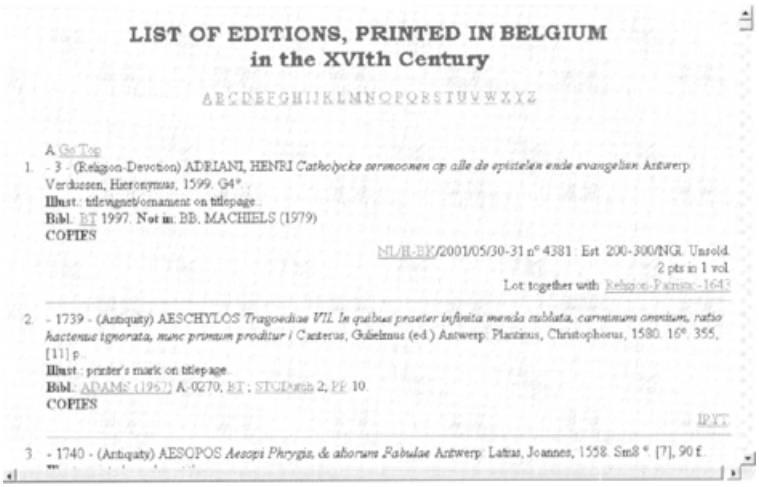
LIST OF EDITIONS, PRINTED IN BELGIUM
in the XVIth Century

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

A Go Top

1. - 3 - (Religion-Devotion) ADRIANI, HENRI *Catholycke sermoonen op alle de epistelen ende evangelien* Antwerp: Verduessen, Hieronymus, 1599. G4°.
Illust.: titelvignet/ornament on titlepage.
Bibl.: BT 1997. Not in: BB, MACHIELS (1979)
COPIES
NL/H-BK/2001/05/30-31 n° 4381. Est. 200-300/NGL. Unsold.
2 pts in 1 vol.
Lot together with: Religion-Patristic - 1643

2. - 1739 - (Antiquity) AESCHYLOS *Tragoediae VII. In quibus praeter infinita mendis sublata, carminum omnium, ratio hactenus ignorata, nunc primum proditur / Casterus, Gubelmus* (ed.) Antwerp: Plantinus, Christophorus, 1580. 16°. 355, [11] p.
Illust.: printer's mark on titlepage.
Bibl.: ADAMS' (1967) A-0270; BT; STCDutch 2; PF 10.
COPIES
IP.VC

3. - 1740 - (Antiquity) AESOPOS *Aesopi Phrygis, & aliorum Fabulae* Antwerp: Latius, Joannes, 1558. Sm8 °. [7], 90 f.

Afbeelding 2 - Het begin van de lijst met 16de-eeuwse drukken

Informatie

De aangeboden informatie bestaat uit een heading, een lijst van medewerkers, de aanwezigheid van illustraties, bibliografische verwijzingen en exemplaarkenmerken. De heading omvat een lijst- en BelEdiMar-nummer, sleutelwoord, auteursnaam, titel, editor of vertaler, drukkersadres, opgave van editie, formaat en paginering of foliëring en platen.

1. Algemene principes

Persoonsnamen worden zoveel mogelijk weergegeven zoals ze in het boek vermeld staan. In de heading wordt informatie die zich niet op de titelpagina maar wel elders in het boek bevindt, bijvoorbeeld in de colofon, tussen ronde haakjes geplaatst (voorbeeld 1: plaats, drukker, jaar van uitgave). Tussen vierkante haakjes komt informatie te staan, verkregen via externe bronnen (voorbeeld 7: auteur, en voorbeeld 1: aantal bladen). Gegevens die tussen rechte haakjes staan en voorafgegaan worden door een gelijkheidsteken, zijn correcties op de informatie van het boek, op basis van externe bronnen. Dit kan gelden voor pseudoniemen (voorbeeld 5),[6] fictieve adressen (voorbeeld 8), weduwen en erfgenamen (voorbeeld 6) en een onjuiste paginering of foliëring (voorbeeld 3). Informatie omtrent meerdelige werken wordt niet per deel bijeengehouden, maar per inhoud uitgesplitst: alle titels samen, alle pagineringen samen, alle medewerkers samen,... (voorbeelden 2, 7 en 9).

6 Voorbeeld 8 toont een auteursvermelding die tot nog toe niet werd opgelost.

2. De heading

De heading omvat ten eerste een lijst- en het BelEdiMar-nummer en een sleutelwoord. Het lijstnummer verandert met elke update, het BelEdiMar-nummer blijft constant. Dit laatste nummer verwijst enkel naar de volgorde van intikken en kan dienen om naar een bepaald nummer op de BelEdiMar-site te verwijzen.[7] Het sleutelwoord is gebaseerd op de titel van het werk. Wanneer er een auteur bekend is, wordt zijn/haar naam als eerste vermeld. Is het auteurschap onzeker, dan wordt de naam gevolgd door '(?)'. De titel (in cursief) wordt genormaliseerd weergegeven, en er wordt geen rekening gehouden met onder- of bovenkast of met de kleuren. De titel wordt afgekort tot maximaal 254 tekens (zoveel als het data-veld toelaat). Na een schuine streep wordt de editor '(ed.)' of de vertaler '(trsl.)' aangeduid. Wanneer er meerdere auteurs, editors en/of commentatoren zijn, dan zijn deze te vinden onder de medewerkers. Het adres wordt gevormd door de drukkersplaats (in Engelse vorm), de namen van de drukkers, uitgevers en verkopers, en het jaartal. Wanneer vaststaat dat een persoon de drukker, uitgever of verkoper is, dan wordt dit duidelijk gemaakt door '/pr/', '/sel/' na de naam, of voor de uitgever door 'for' voor de naam te plaatsen (voorbeeld 5). Bij meerdelige werken waarvan de verschillende delen in een ander jaar werden gepubliceerd, wordt van elk deel het publicatiejaar gegeven (voorbeeld 9). Bij ongedateerde boeken wordt het jaar gebruikt dat in de catalogus vermeld wordt. Vervolgens komen de editie-opgave, het formaat, de paginering of foliëring en het totaal aantal platen; frontispices worden apart vermeld. Voor de pagina's, platen en frontispice wordt gebruik gemaakt van de catalogusvermeldingen en de gangbare bibliografieën. Voor meerdelige werken wordt getracht om per deel een opgave te geven van het aantal pagina's of folio's, en platen (voorbeelden 2 en 9). Nummers van bladen of pagina's die in romeinse cijfers genummerd werden, worden in arabische cijfers tussen ronde haakjes aangeduid.

3. Medewerkers ('Coll.')

Onder de medewerkers worden de andere auteurs, editors, vertalers en commentatoren vermeld die niet in de heading voorkomen. Hier wordt geen volledige lijst getoond (zoals in de *Belgica typographica*) maar een selectie, opnieuw in eerste instantie op basis van de catalogi. Er wordt wel naar gestreefd om elke naam die op de titelpagina voorkomt, weer te geven.

4. Illustraties ('Illust.')

Bij de illustraties wordt eerst de situatie op de titelpagina weergegeven: gegraveerde titelpagina, titelvignet, gegraveerde rand, drukkersmerk, frontispice... Dan volgt het aantal illustraties (liefst verdeeld per volume) met een onderscheid tussen houtsneden, kopergravures en etsen, opnieuw met opgave van ontwerper en uitvoerder. Tenslotte worden ook de aanwezigheid en het aantal vignetten en eindvignetten vermeld. Als

7 Met dank aan Goran Proot voor deze tip.

ze bekend zijn, worden steeds de ontwerpers (‘after’) en uitvoerders (‘by’) genoemd. Wanneer dit onderscheid niet mogelijk is, staat er ‘Illustrator:’ (voorbeeld 2).

5. Bibliografische verwijzingen (‘Bibl.’)

Bij de bibliografische verwijzingen maken we een onderscheid tussen referentiewerken en tentoonstellingscatalogi. Beide worden alfabetisch gerangschikt; bij meerdelige werken worden de bibliografische verwijzingen eerst per deel gegroepeerd. De verwijzingen zijn gebaseerd op de gangbare afkortingen, en de volledige titel kan worden teruggevonden via een link naar de lijst met bibliografische verwijzingen (afbeelding 2). Er wordt naar gestreefd om van elke druk - waar passend natuurlijk, en ongeacht of dit in een catalogus vermeld staat of niet - het BT-nummer te geven, de verwijzing naar Machiels, Voet PP en Sorgeloos, de *Bibliotheca Belgica*, Campbell en Nijhoff-Kronenberg. Nu al wordt ook systematisch een verwijzing gegeven naar De Theux en Funck. Op termijn behoort het ook tot de doelstellingen om naar de andere stadsbibliografieën te verwijzen. Ook referenties naar tentoonstellingscatalogi zijn een werk van lange adem, maar toch niet onbelangrijk. Dikwijls wordt er heel veel nuttige informatie in de beschrijvingen gegeven. Zeker op het verlanglijstje om in te tikken staan de catalogi van het Antwerpse Museum Plantin-Moretus, de Leuvense Universiteitsbibliotheek en de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Regelmatig worden er trouwens al verwijzingen naar deze catalogi gegeven. Wanneer een catalogus volledig werd ingevoerd, zal dit in de bibliografische lijst worden aangeduid.

6. Annotatie (‘□’)

In de annotatie - maar deze is bij het schrijven van dit artikel (augustus 2002) bijlange nog niet uitgewerkt - komt een korte omschrijving van het werk en de editie.

7. Exemplaren (‘Copies’)

Bij de exemplaren zijn er enkel verwijzingen naar exemplaren op een veiling of in een antiquariaat. Dit wordt aangeduid met een afkorting (land/plaats - veilinghuis of antiquariaat), die een link bevat naar de pagina met de lijst van antiquariaten en veilinghuizen waarop het volledige adres en de lijst met onderzochte catalogi te vinden zijn (afbeelding 2). Verder is er de datum van de veiling of het nummer van de antiquariaatscatalogus en het lotnummer. Voor veilingloten wordt de schattingsprijs gegeven en na de slash de behaalde prijs; voor antiquariaatscatalogi is er alleen de catalogusprijs. Prijzen staan altijd in de lokale munt (na 2002 voor de Euro-zone in Euro) en tussen haakjes wordt een benaderende prijs in Euro gegeven. Bij het exemplaar staan verwijzingen naar andere boeken in hetzelfde lot of naar boeken waarmee de druk samengebonden werd. Wanneer deze drukken zich ook op de BelEdiMar-site bevinden (omdat het Belgische drukken zijn), werd er een link gemaakt, die bestaat uit het sleutelwoord en jaar van uitgave. Naar andere drukken wordt gewoon verwezen als ‘+ × -aantal andere’ of ‘samengebonden met x-aantal andere’ (voorbeelden 2 en 5). De exemplaargegevens werden tot een minimum

beperkt: ontbrekende delen of toevoegingen worden vermeld, evenals een band of een provenance, wanneer deze op België betrekking heeft.

Organisatie van de site: homepage en indices

Het eerste scherm is meteen in twee opgedeeld: links bevindt zich het menu en rechts de informatie (afbeelding 1). De Belgische drukken worden per eeuw gepresenteerd van de vijftiende tot de achttiende eeuw. Binnen elke eeuw worden de drukken alfabetisch per auteursnaam gerangschikt. Gaat het om een anoniem werk, of wordt de auteur in het werk niet vermeld, dan wordt gebruik gemaakt van het eerste woord dat geen lidwoord is.[8] Een keuzebalk aan de top maakt het mogelijk door de lijst van letter tot letter te gaan (afbeelding 2).

De 1600 drukken worden ontsloten met behulp van drie indices: één op sleutelwoord, één op plaatsnamen en één op persoonsnamen. De drukken in de sleutelwoordenindex worden chronologisch en dan per auteur/hoofdwoord gerangschikt. In de andere twee indices gebeurt de rangschikking chronologisch en daarna per sleutelwoord. Een klik op één van de verwijzingen brengt de gebruiker rechtstreeks tot bij de beschrijving van de druk. De namen van de plaatsen worden, zoals in de beschrijving van de drukken, in de Engelse vorm gegeven. Voor de persoonsnamen wordt de variant gebruikt die in de literatuur het meest gebruikelijk is. Wat de levensdata betreft, wanneer er zich '[col]' bevindt, betekent dit dat de persoon in dat jaar aan een druk heeft meegewerkt; '[bk]' wordt bij drukkers, uitgevers en boekverkopers gebruikt om de periode van hun activiteit in het boekbedrijf aan te duiden.

De site wordt nog aangevuld met een pagina met de historiek van de updates, de lijst van antiquaren en veilinghuizen en de bibliografische referentiewerken. Deze laatste zijn, zoals gemeld, ook toegankelijk vanuit de beschrijvingen.

Koning Albertlaan 71 B-9000 Gent

8 Een uitzondering vormen de bijbels, die allemaal samen onder het fictieve hoofdwoord 'BIBLIA' gerangschikt staan.

Bijlagen

1. Voorbeelden

Voorbeeld 1

1050 - (Antiquity) OVIDIUS NASO, PUBLIUS *Livre intitulé Métamorphose, moralisé par Thomas Waleys, translaté et compilé/*Mansion, Colard (trsl.) (Bruges: Mansion, Colard, 1484 May).
2°. [394] f. Collab.: Waleys, Thomas (commentator)
Illust.: woodcuts.
Bibl.: CA 1348; COPINGER (1895) 12164;. **Not in**: BB; MACHIELS (1979)
COPIES
US/NY-HPK/ Cat. 217 n° 083: $ 15500 (€17222).
One leaf with woodcut depicting Phaeton before Apollo

Voorbeeld 2

1033 - (Chapbooks) *Amadis de Gaule: mis en François* (12 pts.; pt. 12: *Le douzieme livre d'Amadis de Gaule*, *traduit nouvellement d'espagnol en françois (...)*). Antwerp: Silvius, Guillaume, 1573. Sm4°. pt. 1: [8], 235, [1] p.; pt. 2: [4], 147, [1] p.; pt. 3: [4], 151, [1] p.; pt. 4: [4], 74 f.; pt. 5: [8], 159, [1] p.; pt. 6: [8], 172 p.; pt. 7: [8], 158, [2] p.; pt. 8: [8], 249, [1] p.; pt. 9: [8], 285, [1] p.; pt. 10: [8], 189, [3] p.; pt. 11: [8], 219, [1] p.; pt. 12: [8], 355, [7] p..
Collab.: Herberay, sieur des Essarts, Nicolas d' (translator); Colet, Claude (pt. 09: translator); Gohory, Jacques (pt. 10: translator); Aubert, Guillaume (pt. 12: translator) Illust.:. Pt. 2: woodcuts. Pt. 3: woodcuts. Pt. 4: woodcuts. Pt. 5: woodcuts. Pt. 6: woodcuts. Pt. 7: woodcuts. Pt. 8: woodcuts. Pt. 9: woodcuts. Pt. 10: woodcuts. Pt. 11: woodcuts.
Illustrator: Nicolai, Arnold.
Bibl.: BT0089; STCDutch005-6;. **Not in**: ADAMS (1967), BB; MACHIELS (1979)
COPIES
GE/KT-RS/2002/04/24-27 n° 1878: Est. 7500/€?.
Pts 1 (might also be 1574-ed.), 3-4, 5 (might also be 1575-ed.), 7-8, 11 and 12
Lot: together with: Chapbooks-1561 Chapbooks-1572Chapbooks-1574
NL/DH-VS/2002/06/05-07 n° 1606: Est. 1000/€?.
4 pts (I-IV) in 1 vol.; title pt. 2 missing

Voorbeeld 3

466 - (Science-Botany) DODONAEUS, REMBERTUS *Florum, et coronariarum odoratarumque nonnullarum herbarum historia* Antwerp: Plantinus, Christophorus, 1569; 2° ed.. Sm8^{o}. 309 [= 311], [8] p..
Illust.: Printer's mark on titlepage. 109 woodcuts. Illustrations after: Borcht, Pieter van der by Nicolai, Arnold; Kampen, Geeraard Jansen van.
Bibl.: ADAMS (1967) D-0715; BT 0955; BB D-0114; MACHIELS (1979) D-0261;
SORGELOOS (1990) 209; PP 1098;.

COPIES

BE/B-RA/2002/03/15-16 nº 1059: Est. 650-750/€900.

GE/M-HH/2001/11/06-07 nº 0154: Est. 2600/DM. 3200 (€1633).
Bound with: Science-Botany-1569;

NL/L-BN/2001/11/20-21 nº 1325: Est. 2000/NGl. Unsold

Voorbeeld 4

371 - (Biography) MIRAEUS, AUBERTUS *Bibliotheca ecclesiastica sive nomenclatores VII. veteres* Antwerp: Mesius, Jacobus, 1639. 2º. [10], 307 [= 319], [1] p..
Collab.: Hieronymus (author); Gennadius, /presb. Massiliensis/ (author); Toletanus,
Ildefonsus (author); Sigebertus Gemblacensis (author); Hispalensis, Isidorus (author);
Augustodunensis, Honorius (author); Gandavensis, Henricus (author)
Illust.: Printer's mark on titlepage. - 1 cul-de-lampe.
Bibl.: MATAGNE (1990) M-0128;. **Not in**: BB

COPIES

BE/B-RA/2001/11/23-24 nº 0868: Est. 12000-16000/BF.?.
.Prov. Bibl. Lovan. 1781 no 3708; Captn. Michiels; Léon Lahaye
Bound with: Biography-1649;

US/NY-HPK/ Cat. 219 nº 121: $ 750 (€833).
.Prov. Princes of Arenberg, Nordkirchen bookplate
Bound with: Biography-1649;

Voorbeeld 5

305 - (Literature) ORATIUS TUBERO [= MOTHE LE VAYER, FRANÇOIS DE LA] *Cinq dialogues faits à l'imitation des anciens* Amsterdam/Mons: Waesberge, van /pr/; Weyerstraten wed. & erven Elizaeus /pr/; for Fleche, 1671; 2º ed.. 12º, 332 p..
Bibl.: WILLEMS (1880) 1864;. **Not in**: BB

COPIES

GE/M-ZK/2001/11/13-15 nº 2418: Est. 800/DM. 1000 (€510).
Bound with: 1 other

Voorbeeld 6

184 - (Antiquity) TACITUS, CORNELIUS *Opera omnia*/Lipsius, Justus (eds.) (03 pts.; pt. 2: Lipsius, Justus *Dispunctio notarum Miranduli*; pt. 3: Velleius Paterculus, Gaius *Opera omnia*). Antwerp: Moretus, Balthazar; Moreti, Johannis II vidua [= Sweert, Maria de]; Meursius, Johannes, 1627; [2° ed.]. 2°. pt. 1: [16], 547, [33] p.; pt. 2: 36 p.; pt. 3: 84, [14] p..
Collab.: Quintilianus, Marcus Fabius (author)
Illust.: Printer's mark on titlepage - Printer's mark (Bb08R)..
Bibl.: BBT-0085; SCHWEIGER (1834/R) 1001; SCHWEIGER (1834/R) 1127 [s.v. Velleius];.

COPIES
GE/KT-RS/2001/04/25-28 n° 0425: Est. 800/DM. 900 (€459).
3 pts in 1 vol
NL/H-BK/2002/05/28-31 n° 3320: Est. 80-100/€?.
3 pts in 1 vol. Incomplete: 2 prel. ll. of the 2nd pt and 2 ll of final index missing

Voorbeeld 7

1174 - (History-Brussels) [MANN, THÉODORE-AUGUSTIN DOM] *Abrégé de l'histoire ecclésiastique, civile et naturelle de la ville de Bruxelles et de ses environs, avec la description de ce qui s'y trouve de plus remarquable* (03 pts.; pt. 2: *Description de Bruxelles, ou état présent, tant ecclésiastique que civil, de cette ville*; pt. 3: *Essai de l'histoire naturelle de la ville de bruxelles et de ses environs.*). Brussels: Lemaire, 1785; [1° ed.]. 8°. pt. 1: (8), 271, [1] p.; pt. 2: [4], 248 p.; pt. 3: [4], 104 p.. Total plates: 7.
Illust.:. Pt. 1: engravings. Pt. 2: engravings. Pt. 3: engravings.
Bibl.: **Not in**: BB
COPIES
BE/B-LE/2002/05/25 n° 262: Est. 30-50/€?.
3 pts in 2 vols
BE/B-HG/2002/06/08 n° 200: Est. 300-400/€500.

Voorbeeld 8

1062 - (Polemics) A., D.C.R. *L'Anti-Sans-Souci, ou la folie des nouveaux philosophes, naturalistes, déistes, et autres impies, dépeinte au naturel. Nouvelle édition, augmentée de Preuves, et des Réflections de Mr. Formey* (02 pts.). Bouillon/[= Paris]: Limier, Pierre, 1761; nouv ed.. 8°. pt. 1: [2], 240 p.; pt. 2: [2], 267, [1] p.. Frontispiece.
Collab.: Formey, Jean Henri Samuel (liminarist)
Illust.: Titlevignet.
Bibl.: **Not in**: BB
COPIES
GE/B-B/2002/04/10-12 n° 0266: Est. 180/€?.
2 vols

Voorbeeld 9

748 - (Topography) ROMBAUT, JOSSE-ANGE *Bruxelles illustrée, ou description chronologique et historique de cette ville. Orné de dix planches en taille-douce* (02 pts.).

Brussels: Pauwels, Gérard, 1777 - pt. 2: 1779. 8°. pt. 1: (8), 416 p.; pt. 2: [6], 360, 12 p.. Total plates: 19.
Illust.: 19 engravings. Pt. 1: 10 engravings (a.o. 2 maps, 5 portraits). Pt. 2: 9 engravings.
Bibl.: **Not in**: BB
COPIES

BE/A-B/2001/05/03 n° 472: Est. 5000-6000/€.?.
2 vols

BE/B-RA/2002/06/14-15 n° 0926: Est. 150-200/€160.
2 vols

2. Lijst van antiquariaten en veilinghuizen[9]

1. B/A-B/: Antwerp, Veilinghuis Bernaerts	5
2. B/B-C/: Bruges, Cursief	6
3. B/B-AF/: Brussels, Le Libraire Alain Ferraton	7
4. B/B-ES/: Brussels, Eric Speeckaert	1
5. B/B-HG/: Brussels, Henri Godts	3
6. B/B-LE/: Brussels, Librairie des Eléphants	6
7. B/B-MDW/: Brussels, Alain & Evelyne Morel de Westgaver	1
8. B/B-RA/: Brussels, The Romantic Agony	5
9. B/L-ML/: Liege, M. Lhomme	1
10. B/N-AVQ/: Namur, Librairie Ancienne ‘Au Vieux Quartier’	1
11. FR/CM-JMD/: Crissay-sur-Manse, Librairie Ancienne J. Marc Dechaud	1
12. FR/N-LB/: Nantes, Librairie Bellanger	1
13. FR/P-RBP/: Paris, Mes. O. Rieunier & I. Bailly-Pommery	1
14. FR/T-O/: Tours, François Odent	1
15. GE/B-B/: Berlin, Bassenge	1
16. GE/B-JGH/: Berlin, Jeschke Greve & Hauff	1
17. GE/H-HN/: Hamburg, Hauswedell & Nolte	3
18. GE/H-K/: Hamburg, Ketterer Kunst GmbH, vorm. F. Dörling GmbH.	3
19. GE/K-S/: Köln, Martin Sartorius	1
20. GE/K-VH/: Köln, Venator & Hanstein KG	4

9 Dat elkeen vermeld op deze lijst dit als een blijk van erkentelijkheid voor de toegestuurde catalogi mag beschouwen.

21. GE/KT-RS/: Königstein im Taunus, Reiss & Sohn	4
22. GE/M-HH/: München, Hartung & Hartung	4
23. GE/M-ZK/: München, Buch- und Kunstauktionshaus F. Zisska & R. Kistner	3
24. GE/P-PK/: Pforzheim, Peter Kiefer Buch- und Kunstauktionen	4
25. NL/A-VG/: Amsterdam, Van Gendt Book Auctions B.V.	5
26. NL/DH-VS/: 's-Gravenhage, Van Stockum's veilingen B.V.	3
27. NL/E-K/: Ederveen, Kool boeken	1
28. NL/G-P/: Groningen, Veilingshuis Postma	2
29. NL/H-BK/: Haarlem, Bubb Kuyper	3
30. NL/L-BN/: Leiden, Burgersdijk & Niermans ‘Templum Salomonis’	3
31. NL/U-JLB/: Utrecht, J.L. Beijers B.V.	1
32. UK/E-P/: Edinburgh, Phillips Auctioneers	1
33. UK/L-C/: London, Christie's	2
34. UK/L-P/: London, Phillips Auctioneers	2
35. UK/L-U/: London, Unsworth's Booksellers	1
36. UK/L-WP/: London, William Poole	1
37. US/NY-HPK/: New York, H.P. Krauss, Inc.	3
38. US/NY-EKS/: New York, E.K. Schreiber	2
39. US/NY-S/: New York, Swann	2
40. Een antiquaar die onbekend wenst te blijven	2
Totaal aantal catalogi 100	

Boekbesprekingen

Alastair Hamilton, *Arabische cultuur en Ottomaanse pracht in Antwerpens Gouden Eeuw.* Antwerpen: Museum Plantin-Moretus, 2001. 132 p., ill. (Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet, 39). Engelse versie: *Arab culture and Ottoman magnificence in Antwerp's Golden Age.* London: Arcadian Library, 2001. 134 p., ill. (ISBN: 0-19-714401-2).

In de voetsporen van de middeleeuwse pelgrims en kruisridders reisden in de zestiende eeuw steeds meer zeevaarders, diplomaten, geleerden, kunstenaars en kooplieden naar het Oosten. Daarvoor waren actuele, nauwkeurige kaarten nodig, met naast de antieke ook de eigentijdse plaatsnamen, zowel van de kusten van de Middellandse Zee als van het binnenland. Bovendien groeide de belangstelling voor het Ottomaanse rijk, de directe, dreigende en fascinerende buur van de Oostenrijks-Habsburgse bezittingen, voor de Turkse sultan en de sprookjesachtige pracht van zijn hof in het bijzonder. Zo steeg de vraag naar reisverslagen en prenten van monumenten, fauna en flora, klederdracht, het dagelijkse en religieuze leven in dit immense gebied, dat zich toen uitstrekte ‘van Marokko tot Perzië en van Soedan tot Hongarije’. Ondanks, of juist dankzij de eerder perifere ligging in het Habsburgse rijk, leverde Antwerpen meer dan andere Europese steden in de Gouden Eeuw een bijdrage aan de contacten met de Arabische wereld en de studie en verspreiding van kennis over de Arabische cultuur.

A. Hamilton slaagt erin de complexe politieke en godsdienstige situatie van deze bijzonder belangrijke periode aangenaam leesbaar en toch nauwkeurig, genuanceerd en overzichtelijk voor te stellen in een honderdtal pagina's, waardoor dit werk de perfecte inleiding vormt voor al wie wil kennis maken met de geschiedenis van Antwerpen in de Gouden Eeuw, de contacten van de westerse wereld met het Ottomaanse rijk of het ontstaan van de oriëntalistiek en Islamwetenschap in de Nederlanden. Méér dan een historisch overzicht is dit een rijk geillustreerde cultuurgeschiedenis aan de hand van de toenmalige publicaties: behalve reisverslagen en prenten vinden we ook uitgaven van Arabische wetenschappelijke en geneeskundige teksten, zowel eigen werk als overlevering van Griekse geleerden. Naast beroemde atlassen komen ook de tot de verbeelding sprekende stadspanorama's van vb. Cairo en Istanbul aan bod, die eeuwen later nog als ‘standaardvoorstelling’ van deze steden zullen gereproduceerd worden. Ook portretten van belangrijke figuren zoals Guillaume Postel, Benito Arias Montano, Andreas Masius en Franciscus Raphelengius ontbreken niet. In het kader van filologisch werk zoals Arabische woordenboeken en grammatica's wordt ook aandacht besteed aan thema's als de rol van het Syrisch voor de bijbelwetenschap en de studie van moderne semitische talen, het (economisch) gewaagde project voor de schitterende *Biblia Regia*, de kennis van het Perzisch en Turks en de rol van de weinige oosterlingen aan Europese

hoven voor de studie van het eigentijdse Arabisch, het ontstaan van de Leidse oosterse-manuscriptencollectie en de Arabische typografie, waaruit nog eens de deskundigheid mag blijken waarmee dit boek werd samengesteld. Door de talrijke buitengewoon grote, mooie en duidelijke kleurenfoto's van boeken, handschriften, prenten, kaarten en schilderijen komen de prachtige collecties van het Museum Plantin-Moretus en de Londense Arcadian Library, die de basis van de fraaie gelijknamige tentoonstelling (1 december 2001 - 3 maart 2002) vormden, uitstekend tot hun recht.

Een interessante bibliografie, personenregister, beschrijving van de tentoongestelde werken en een Arabische vertaling achteraan vervolledigen deze schitterende catalogus.

Miranda de Schepper

Erycius Puteanus (Honorius van den Born), *Sedigh leven, daghelycks broodt (1639)*, ingeleid, uitgegeven en toegelicht door Hugo Dehennin. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1999. 278 p., ill. (Literaire tekstedities en bibliografieën, nr. 1). ISBN 90-72474-25-2.

Erik de Put, de op 4 november 1574 te Venlo geboren burgemeesterszoon, is vooral bekend gebleven voor zijn talrijke Latijnse geschriften onder de passende humanistennaam Erycius Puteanus. De hier door de Leuvense neerlandicus Hugo Dehennin opnieuw uitgegeven teksten verschenen eerder in 1638-1639 onder de speelse naamsvariant ‘Honorius van den Born’ (= ‘eer-rijk van de put’). Puteanus studeerde aan het Keulse jezuïetencollege en bij Justus Lipsius aan de Leuvense universiteit. In 1597 trok hij naar Italië waar hij het met zijn Latijnse zwier in Milaan tot professor in de welsprekendheid bracht. In 1603 verwierf hij het prestigieuze Romeinse burgerrecht en benoemde Filips III van Spanje hem tot historiograaf. In 1604 huwde hij de adellijke Maria Magdalena della Torre met wie hij veertien kinderen zou voortbrengen. In 1606 kwam Puteanus als opvolger van Justus Lipsius terug naar Leuven, waar hij tot zijn dood (op 17 september 1646) zou doceren. In 1615 schonken Albrecht en Isabella hem gratis woonst in het (bouwvallige!) slot van de hertogen van Brabant op de Keizersberg. Zijn humanistisch prestige (en ook wel zijn eindeloze geldzorgen) had als gevolg dat vele rijke(re) studenten, vooral uit Polen, als ‘contubernales’ bij hem inwoonden en privé-onderricht kregen. Puteanus was het prototype van de laathumanistische geleerde die in een maniëristisch Latijn alle mogelijke - antieke, actuele, fantaisistische - onderwerpen breedvoerig behandelde. Opmerkelijk is evenwel dat hij in zijn latere jaren één groter creatief werk in het Nederlands uitgaf. *Sedigh leven daghelijks broodt* verscheen in 1638 te Leuven bij Everaert de Witte. Het jaar daarop publiceerde Puteanus een tweede, sterk uitgebreide versie in het fraaie rijkelijke oblongformaat. Het is deze tweede editie die nu voortreffelijk toegankelijk is gemaakt voor liefhebbers van de oudere

Nederlandse literatuur, maar ook voor bijvoorbeeld volkskundigen, mentaliteits- en cultuurhistorici. De bundel bestaat uit 366 epigrammen: één voor elke dag + de schrikkeldag. In 1641 volgde nog een korte *Toe-maete*, waarvan helaas geen exemplaren meer bewaard lijken te zijn. Ook de uitgaven van 1638 en 1639 zijn uiterst zeldzaam - jammer daarom dat aan dat boekhistorische aspect weinig aandacht is besteed (er is geen overzicht van alle bewaarde exemplaren en van hun eventuele gebruikssporen of lezersgeschiedenis). De humanist Puteanus stond uitermate positief tegenover het gebruik en het cultiveren van de volkstaal - wat niet bij al zijn companen het geval was! In 1607 reeds hield hij in zijn inaugurele rede voor het *Collegium Trilingue* een opmerkelijk pleidooi voor de volkstaal (*Iuventutis Belgicae laudatio*). Tevens moedigde hij jonge dichters als Justus de Harduwijn aan hun dichtergaven in de eigen taal te uiten. Puteanus was heel wat toleranter en 'multicultureler' dan zijn latere biograaf, de francofone 'koloniaal' Th. Simar, wiens racistische discours in 1909 nog wel goed was voor een Leuvense doctorstitel...

Puteanus is na de biografie door Simar en enkele studies van O. Dambre lang uit de belangstelling gebleven. De laatste jaren is daar - met de groeiende interesse voor het Neolatijnse erfgoed - een kentering in gekomen. In 1996 was hij het onderwerp van een meerdaags colloquium in Leuven en Antwerpen, waarvan de meeste lezingen thans zijn gebundeld in jaargang XLIX (2000) van *Humanistica Lovaniensia.* Hugo Dehennin heeft *Sedigh leven, daghelycks broodt* voorbeeldig heruitgegeven: met een goed leesbare inleiding en een degelijke en rijkelijke verklaring van de soms wat duistere kwatrijnen. De inleiding besteedt vooral aandacht aan de literaire (genre en stijl) en inhoudelijke (het christelijk-stoicijnse morele discours) aspecten. Na de tekstuitgave volgen nog enkele bijlagen: een lijst van epigrammen die niet in de eerste editie (1638) voorkomen, varianten in opschriften, een erg interessant zaken- en personenregister (op de tekst), literatuurverwijzingen en enkele illustraties (wat ongelukkig achteraan geplaatst i.p.v. in de inleiding). Een enkele opmerking: de boekhistorische valstrik 'Hanoviae' is weer eens dichtgeklapt - die plaatsnaam betekent 'Hanau' (bij Frankfurt) en niet 'Hannover' ('Hannoverae') in Nedersaksen. Samen met 'Vratislavae' (Breslau/Wrocl/aw, en niet 'Bratislava') zorgt 'Hanoviae' nog steeds voor geografische misverstanden in historische studies. Tot slot: Puteanus was een humanistische 'boekenmens' en dat liet hij ook in zijn Nederlandse epigrammen blijken. Acht ervan hebben het 'boek' als onderwerp, zoals bv. 32 ('boeck-drucker'), 33 'boeck-binder'), 97 ('schryf-konst') of 167 ('boecken' - in het algemeen):

> XXXII. Boeck-drucker
> Ick geef den boeck, ghy perss' en druck:
> Ghy geeft my naem, ick u gheluck.
> 'T pampier is wit, de letter swert:
> Met witte deughden prent u hert.

Marcus de Schepper

Pierre Delsaerdt, *Suam Quisque Bibliothecam. Boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit, 16de-18de eeuw.* - Leuven: Universitaire Pers, 2001. - 861 p.: ill. (Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis; series A volume 27). ISBN 90-5867-169-0. EUR 90,-.

De Nederlandstalige boekgeschiedenis wordt niet elke dag verrijkt en verblijd met een degelijke geschiedenis omtrent het boekenleven in een Vlaamse stad. Meer nog, Vlaamse en Brabantse steden als Brugge en Antwerpen missen nog steeds een overzicht van hun historische boekenproductie; samen met Gent, Ieper, Brussel en andere wachten ze al zoveel jaren - op een diepgaand onderzoek naar wat er werd gepubliceerd, door en voor wie, waarom... Met deze bedenking in het achterhoofd kunnen we Delsaerdt alleen maar dankbaar zijn dat hij voor één stad, met name Leuven, een aantal aspecten van het boekenleven grondig heeft bestudeerd.

De auteur vertrekt van twee vragen: 'hoe was de boekhandel in de universiteitsstad georganiseerd, en welke boeken hadden de professoren in huis?' (p. 14), met andere woorden, de studie is uitsluitend gericht 'op het particuliere boekenbezit van de Leuvense hoogleraren, en op de commerciële infrastructuur die ze in hun stad ter beschikking hadden om dat boekenbezit op te bouwen' (ibid.), en dit in de loop van de zestiende tot de achttiende eeuw. Voor elk van deze eeuwen behandelt de auteur zowel voor de commerciële infrastructuur als voor het particuliere boekenbezit één of meerdere casussen.

In het eerste hoofdstuk wordt een beeld van Leuven in de vermelde periode geschetst en wordt vooral de (poging tot) normerende rol van de universiteit onder de loep genomen. Reeds vanaf de stichting van de universiteit diende al wie het boekenvak wilde uitoefenen zich in te schrijven in de universiteitsmatrikels. Dit bleef meer dan twee eeuwen lang de enige regel, totdat in 1644 een eerste coherent reglement werd opgesteld, dat later nog werd herhaald en uitgebreid. Slotsom van de universitaire reglementering van het boekbedrijf is dat er steeds verschillende oogmerken meespeelden, zonder dat er één een duidelijke voorrang genoot. Het gaat hier om beschermen en optimaliseren van het boekbedrijf en het controleren en laten opbrengen van de boekproductie.

Hoofdstuk twee biedt een panorama van het Leuvense boekbedrijf met bijzondere aandacht voor wie in het boekenvak bedrijvig was, waar precies in Leuven, en zijn/haar relatie met opnieuw - hoe kan het anders? - de universiteit. Eerst komt een schatting aan bod van het aantal drukkers e.a. in Leuven. Piekperiodes in het aantal drukkers waren: 1561-1565 (ca. 23 drukkers) tot zelfs ca. 1575 (15), 1641-1655 (ca. 21) en 1725-1735 (ca. 17). Daarna volgen de migraties (in feite zeer beperkt), een situering van de drukkers binnen de Leuvense ambachten (1597-1598), de familiebanden en het nabuurschap. In dit laatste gaat Delsaerdt zeer gedetailleerd na waar de drukkers e.a. zich bevonden en wie de buur van wie was. Van onschatbare waarde bij dit hoofdstuk is de bijlage met een lijst van 'Leuvense

drukkers, boekbinders en boekverkopers 1425-1797'. Hier is voor het eerst een uitgebreid en aan volledigheid grenzend repertorium van drukkers, boekbinders en boekverkopers te vinden, die actief waren in de eerste en enige universiteitsstad van de Zuidelijke Nederlanden voor 1801. Behalve de naam en naamvarianten van de betrokkenen, vermeldt het repertorium de universitaire erkenning, een biografische noot en bibliografische verwijzingen. Hierbij valt voor vijftiende- en zestiende-eeuwse drukkers vaak de opmerking: 'niet in Rouzet'! Via deze bespreking willen we graag één naam aan de lijst toevoegen: in Matagne, *CDRR 1601-1650*, wordt een Henricus Nempaeus vermeld: hij drukte in 1646 in Leuven de *Thesaurus* van Thomas Leonardus (L167) en in 1617? Thomas a Kempis' *Imitatio* (T136).

Een eerste casus met betrekking tot de commerciële infrastructuur wordt behandeld in hoofdstuk 3. Het gaat hier om de boekhandel van Hieronymus Cloet, wiens winkel in de buurt van het *Collegium Trilingue* was gelegen. In 1543 werd in Leuven een groot ketterijproces gevoerd waarbij ook een boekverkoper, m.n. Hieronymus Cloet, betrokken was. In de marge van de ondervraging werd een inventaris gemaakt van de boeken die zich op dat ogenblik in de winkel bevonden. Het is op deze inventaris dat Delsaerdt zijn reconstructie van een humanistische boekhandel baseert. Cloet had 859 titels in voorraad en niet minder dan 2546 boeken op de rekken. Zwaartepunt in de boekhandel was taal- en letterkunde (bijna 50%), daarna theologie (23,7%), gevolgd door wetenschappen en kunsten (12,6%). Behalve een aantal onbepaalde exemplaren, waren er ook boeken in verband met geschiedenis (4,7%) en rechten (3,7%). Deze publicaties kwamen van overal: in eerste instantie natuurlijk uit de Nederlanden en dan vooral uit Antwerpen, maar ook uit de Duitse landen, Frankrijk en Italië. Onder de 2546 boeken zijn er 513 waarvan slechts één impressum terug te vinden is: daarvan komen er 131 uit Antwerpen, 82 uit Leuven, 68 uit Keulen, 60 uit Parijs, 57 uit Bazel, 27 uit Deventer en 25 uit Lyon. De boekhandel van Cloet kon ook bezwaarlijk oubollig genoemd worden: 411 van de 513 boeken verschenen in de jaren '30 en '40 van de zestiende eeuw! De best vertegenwoordigde auteur (in aantal exemplaren) was Erasmus: niet minder dan 302. Daarna volgen Cicero (148) en vervolgens een heel aantal klassieke auteurs en humanisten: Terentius, Despauterius, Juvenalis, Murmellius, Horatius, Ovidius, Valla, Sartorius, Vergilius, Valerius Maximus, enz. Delsaerdt koppelt het aantal exemplaren aan de populariteit van de auteur, maar is dit wel zo? Zelf geeft hij in dat verband een hint door erop te wijzen dat het meest bekende werk van Erasmus, *Laus stultitiae*, zich niet in de boekhandel bevond. Dit roept natuurlijk de vraag op of de exemplaren op de planken geen restanten waren, en hoe krijgen we dan aanduidingen van de echte bestsellers, namelijk die titels die uitverkocht waren. Het lijdt geen twijfel dat Cicero en Terentius populair waren: zij behoorden tot de top van de meest gedrukte auteurs. Dat Juvenalis veel hoger staat dan Valerius Maximus (een veel gelezen schoolauteur omwille van zijn exempels), of dat Joannes Sartorius evenveel exemplaren in de

winkel had als Vergilius, stemt toch tot nadenken. Misschien was het wel nodig om in dit verband eens na te kijken over welke auteurs er op dat moment, en kort tevoren, aan het CTL gedoceerd werd. Bij dit hoofdstuk horen twee bijlagen: de transcriptie van de eigenlijke inventaris, en de conclusio van de promotor van de universiteit, Jan Symonis, in het proces. In dit laatste wordt Cloet volledig vrijgepleit. De eerste bijlage is - opnieuw - bijzonder imposant. De 1062 nummers uit de inventaris, die samen 2546 boeken bevatten, werden volledig getranscribeerd en voor zover mogelijk - en dit gaat in Delsaerdts geval zeer ver: 2397 boeken (96%) - geïdentificeerd. Het geheel wordt dan op het eind ontsloten door een register op auteursnamen en op titels voor de anonieme werken.

Voor de volgende twee eeuwen doet Delsaerdt een beroep op veilingen en veilingcatalogi wat de boekdistributie betreft. Voor de zeventiende eeuw gebruikt hij de boekhouding van veilinghouder Georgius Lipsius, voor de achttiende eeuw werden de registers van Joannes Franciscus van Overbeke uitgeplozen. De eerste, Georgius Lipsius (1608-1682) behoorde zeker niet tot de top van de Leuvense drukkers- of uitgeverswereld: ‘kwalitatief noch kwantitatief stond zijn productie op een erg hoog peil’ (p. 187). Een fondsreconstructie leverde slechts 29 titels op, - ‘meestal in kleine formaten en meer dan eens in samenwerking met andere Leuvense drukkers’ (Ibid.). Zijn belang lag meer in de distributie dan in de productie van het boek. Voor Van Overbeke (1727-1810) geldt in feite hetzelfde: een typische Leuvense boekverkoper.

Bij beiden is gebleken dat men op basis van veilingcatalogi niet het particuliere boekenbezit kan reconstrueren. De zeventiende-eeuwse Georgius Lipsius durfde wel al eens verschillende privé-bibliotheken te combineren in één catalogus; bij zijn collega Van Overbeke, een eeuw later, was dit uitgegroeid tot een structureel onderdeel van zijn verkoopsstrategie. Waar Delsaerdt ook bijzonder de nadruk op legt - wie zal het hem kwalijk nemen? - is de vooraanstaande rol (de eerste?) die Leuven heeft gespeeld bij de totstandkoming van boekenveilingen in de Nederlanden en de bedenking dat catalogi van boekenveilingen (ook al werd de eerste in Leiden in 1599 bij Louis Elzevier gedrukt) reeds in de zestiende eeuw als lijsten werden uitgehangen aan de Leuvense Sint-Pieterskerk.

Niet minder dan vier bijlagen horen bij dit hoofdstuk. In de eerste wordt een overzicht geboden van boekenveilingen in Leuven van 1557 (veiling van de boeken van Petrus Nannius) tot 1796 (veiling van de boeken van T.J. van der Buecken en J.F. Hubert). De lijst bevat verwijzingen naar 187 veilingen en wordt ontsloten met een register van herkomsten en één van veilinghouders en drukkers (van veilingcatalogi). In de drie andere bijlagen wordt een aanzet tot reconstructie van het fonds van Georgius Lipsius gegeven, alsook vermeldingen over de assortimentsboekhandel in de boekhouding van Georgius Lipsius en een afrekening tussen Georgius Lipsius en Hieronymus Nempaeus, gedateerd 28 februari 1665.

Voor het particuliere boekenbezit in de zestiende eeuw werd de bibliotheek van Henricus Crockaert bestudeerd (hoofdstuk 5), voor de zeventiende eeuw die van Libertus Fromondus (hoofdstuk 6) en voor de achttiende eeuw die van Guilielmus Leunckens (hoofdstuk 7). In bijlage werden de volledige catalogi van deze bibliotheken uitgegeven, resp. 224, 806 en 538 nummers, elk ontsloten met een eigen index op persoonsnamen. Maar er is meer: Crockaerts bibliotheek (1581) wordt vergeleken met de bibliotheek van andere professoren, en dus werden nog drie andere bibliotheekcatalogi uit de zestiende eeuw uitgegeven: Driutius (1559), Hornkens de Beka (1569) en De Voocht van Ryneveldt (1598). De studie van de bibliotheek van Fromondus (1653) lijkt op het eerste gezicht klassiek, maar is, dankzij het gegeven van de veilingadministratie, bijzonder verhelderend wat de kopers van de boeken op de veiling betreft. Zo blijkt dat studenten wel het hoogst in aantal waren wat de kopers betreft, maar dat zij per hoofd niet zoveel besteedden, terwijl academisch personeel en boekverkopers een belangrijk aandeel hadden in de omzet van de veiling. De bibliotheek van Leunckens (1773) wordt ingeleid door een stuk omtrent 12 professorenbibliotheken die gedurende de achttiende eeuw bij Joannes Franciscus van Overbeke werden geveild. Ook hier zijn dezelfde vaststellingen te doen omtrent de kopers als bij de veiling Fromondus.

Uit de studie van de professorenbibliotheken zijn er twee opmerkelijke punten te onthouden. Ten eerste, deze waren in de eerste plaats als werkinstrumenten ingericht, vooral ter voorbereiding van colleges, zodat het aantal titels meestal niet boven de 1000 uitsteeg. Zelden waren de professoren bibliofielen of vormden zij echte geleerdenbibliotheken. Mogelijk is dit het gevolg van de toch wel zeer beperkte eisen die aan de hoogleraar werden gesteld. Wetenschappelijk onderzoek en maatschappelijke dienstverlening werden niet verwacht. Men stelde zich reeds tevreden met het becommentariëren van de basisteksten (p. 346). Ten tweede, een groot contrast tussen de bibliotheken van de zestiende en de achttiende eeuw is, zeker qua omvang, niet te bespeuren. M.a.w. professorenbibliotheken uit de achttiende eeuw waren niet per definitie groter dan die uit de zestiende of zeventiende eeuw. Delsaerdt zoekt de oorzaak hiervoor in de grote mobiliteit van de geleerde heren: een professor bleef niet zijn hele leven in één woning wonen, maar verhuisde van een kamer in een pedagogie naar een kamer in een college, al naargelang de carrière het vereiste. Dit bracht met zich mee dat zij regelmatig hun boekenbezit kritisch inspecteerden en bij elke verhuis een deel ervan verkochten (Ibid.).

Dit werkstuk van Pierre Delsaerdt, de publicatie van zijn proefschrift, is een rijke bron voor al wie die zich in verschillende aspecten van het intellectuele leven van de Zuidelijke Nederlanden wil verdiepen. Maar meer nog is het, dankzij zijn methodologie, bruikbaar voor iedereen die zich met het boekbedrijf als zodanig wil bezighouden. Misschien toch één punt van kritiek. In de ondertitel van het boek wordt ons een studie beloofd over de boekhandel aan de oude Leuvense universiteit van de zestiende tot de achttiende eeuw. Het onderzoek blijft echter voor het

merendeel beperkt tot veilingen, en dus tot de verkoop van tweedehands boeken. Niemand zal ontkennen dat dit een belangrijk gedeelte is van de boekdistributie, in het Ancien Régime waarschijnlijk nog meer dan nu, maar de boekhandel in onze tijd bespreken aan de hand van o.a. DeSlegte en de veilingen van Cursief, Romantic Agony, Godts en een aantal andere zou toch geen volledig beeld geven. M.a.w. een stuk over de activiteit van de talrijke boekhandelaars vermeld in de bijlage bij hoofdstuk 2, was hier zeker op zijn plaats geweest. Misschien is dit voer voor een andere (of dezelfde?) onderzoeker in de toekomst. Eén ding is zeker, wat Delsaerdt ons hier biedt, en zeker de onschatbare informatie omtrent het veilingwezen en de talrijke bijlagen, zal lang de tand des tijds weerstaan. Dankzij de vlotte, leesbare stijl is dit ook een aangenaam boek om te lezen en te raadplegen.

De titel, *Suam Quisque Bibliothecam*, staat te lezen bij Puteanus in zijn *Auspicia bibliothecae publicae Lovaniensis.* Elk(e professor bezit) zijn eigen bibliotheek, het antwoord van de criticus kan hierop alleen zijn:... en dit boek in elke bibliotheek (van de boek- en universiteitshistoricus)!

Johan Hanselaer

The Bookshop of the World: The role of the Low Countries in the book-trade 143-1941. **Ed. Lotte Hellinga, Alastair Duke, Jacob Harskamp, Theo Hermans, assisted by Elaine Paintin. (Proceedings of a conference held in London 15-17 September 1999 organized by The Association for Low Countries Studies; University College London, Centre for Dutch and Flemish Culture; The British Library, Dutch and Flemish Section; Wellcome Institute for the History of Medicine).- 't Goy-Houten: HES & De Graaf, 2001.- 332 p.: ill.; 25 cm.- ISBN 90-6194-039-7. Fl. 159.**

In de titel schuilt een metafoor: hij geeft aan welke brede waaier van onderwerpen doorheen de eeuwen door de producent (drukker / uitgever) de klant (de lezer) in de boekwinkel is aangereikt. Meer speciaal worden de Nederlanden en Groot-Brittannië hier belicht. Lotte Hellinga legt de nadruk op de rol van makers van boeken als cultuurverspreiders, tussen de Nederlanden en Italië, tussen de Nederlanden en Engeland. Ludo Simons geeft een overzicht van het wel en het wee van de uitgeverij in de Zuidelijke Nederlanden.

Wij komen doorheen het boek bekende en minder bekende namen tegen: William Caxton, Frederick van Egmont, William de Machlinia, Wynkyn de Worde, Gheraert Leeu, Jan van Doesborch, Miles Coverdale, Christoffel van Ruremund, William Tyndale, de Elseviers, Cornelius Crownfield, Christoffel van Dijck, Crispijn van de Passe, Thomas Jenner, Hieronymus Cloet, Johan Radermacher, Balthasar I Moretus en Richard Whitacker. Wij lezen er over de vloed aan pamfletten tijdens de Tachtigjarige oorlog (1568-1648), de Engelse koningsgezinde vluchtelingen in het midden van de zeventiende eeuw die de Engelse boekcultuur uitdroegen, de z.g. ‘Livres de Hollande’, over plakkaten en

censuur, sluikpersen en schijnadressen, 'contrefaçons' of piraatuitgaven, The Pilgrim Press, de rol van Antwerpen, Amsterdam en Londen in de productie en verspreiding van nieuwsbladen, de tweedehandsboekwinkel en de boekwinkel waarnaar onverkochte stock is afgevoerd. Het leeuwendeel van de artikelen bestrijkt de Gouden Eeuw en dus staan de Noordelijke Nederlanden nadrukkelijker in de kijker.

De initiatiefnemer tot deze conferentie, Dr. Jacob Harskamp, is het hoofd van de dynamische Dutch and Flemish Section in The British Library, die mede dankzij zijn voorgangers, Anna Simoni en Sue Roach, blijken van dynamisme heeft gegeven. Een gelukkig initiatief.

Elly Cockx-Indestege

Jaarboek van het Nederlands Genootschap van bibliofielen.- Amsterdam: De Buitenkant, 2001, 2002.- ISBN 90-76452-53-9. EUR 27; ISBN 90-76452-040.- Besteladres: Uitgeverij De Buitenkant, Schippersstraat 11, NL-1011 AZ Amsterdam.

Het Nederlands Genootschap van bibliofielen, opgericht in 1990, publiceert sedert 1994 regelmatig een jaarboek waarin het verslag van het afgelopen jaar, de lezingen van leden of van een gastspreker, artikelen ontstaan naar aanleiding van een bibliotheekbezoek tijdens een van de excursies die het Genootschap organiseert, worden opgenomen. Voor de jaarverslagen hanteert Isa de la Fontaine Verwey-le Grand haar puntige pen. Van bij het begin is de uitgave typografisch verzorgd door 'De Buitenkant' in Amsterdam, die garant staat voor een 'bibliofiel' boek, het genootschap waardig. Uit de twee laatste jaargangen pik ik het volgende.

Gerard Jaspers was de eerste voorzitter van het Genootschap; hij verstaat de kunst om ingewikkelde boekgeschiedenissen glashelder te resumeren en boeiend onder woorden te brengen. In 2000 werd op de jaarlijkse zomerexcursie van het Genootschap o.m. Kassel aangedaan om er een exemplaar van de Gutenberg-Bijbel te zien. Niet zozeer omwille van een bijzondere decoratie of band, wel omwille van het passionerende relaas van de vondst van dit exemplaar, door dominee Gerhard Oberthür in Immenhausen (Hessen) nu ruim een kwarteeuw geleden, en van de identificatie ervan dankzij de toen jonge leraar Friedrich-Karl Baas. Inmiddels was deze vondst de incunabulisten al bekend door publicaties van Baas en van Kurt H. Staub. De wijze waarop Gerard Jaspers ons dit verhaal presenteert is echter zo helder, zo volledig en zo spannend dat het niet ongepubliceerd mocht, noch ongelezen mag blijven: 'De 42-regelige Gutenbergbijbel uit Immenhausen: vindplaats, vinder en vondst' in *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van bibliofielen 2000*, [8], 2001, p. 61-82, ill.

In het laatste jaarboek geeft hij een detective-verhaal ten beste met zijn bijdrage getiteld 'Liet de paus de Koran verbranden? Enkele notities bij de eerste gedrukte Latijnse Koran (Bazel 1543) en bij de eerste gedrukte Arabische Koran (Venetië

1537-38)' in *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van bibliofielen 2001*, 9, 2002, p. 67-102, ill. Het is niet te resumeren, alleen te lézen!

Het zijn uiteraard niet de enige bijdragen in deze jaarboeken, die het lezen waard zijn en het lezen ervan tot een plezier maken ook omdat het keurig in steeds een andere kleur fijn linnen gebonden boek goed in de hand ligt.

Elly Cockx-Indestege

'Verhalen van verzamelde boeken.' Samenstelling Jean Luc Meulemeester in *Vlaanderen*, 50, 2001, 5, p. 257-297, ill.- ISSN 0042-7683. Los nummer: België, EUR 8,68 (KBC 467-9351391-96 of Postrek. 000-1650840-94; Europese Unie: EUR 12,39 (voor Nederland Postbank 6748395). Besteladres: C.V.K.V., Lindenlaan 18, B-8700 Tielt.

Het laatste nummer van de vijftigste jaargang van dit tijdschrift, uitgegeven door het Christelijk Vlaams Kunstenaarsverbond (C.V.K.V.) te Tielt, is geheel gewijd aan het verzamelen van boeken. Een tiental verzamelaars-bibliofielen in het Vlaamse land verhalen over hun bibliotheek: hoe ze groeide, welke de aandachtspunten zijn, waar en hoe zij boeken verwerven, hoe zij ze behandelen, bewaren en voor geïnteresseerden en kenners bekendmaken. Ludo VANDAMME beklemtoont de rol van particuliere bibliotheken inzake de leescultuur, die veel meer dan in openbare bibliotheken kan worden nagetrokken; hij beschouwt het verschijnsel in historisch perspectief waarbij enkele grote namen vallen als Van Hulthem en anderen: een goed gedocumenteerde bijdrage. De bibliotheek van Dirk-Emma BAESTAENS, opgericht door F. Bastaens (zijn vader?), is voornamelijk op drie punten geconcentreerd: handschriften en vroege drukken van literaire werken uit de Nederlanden uit de periode 1820-1960, een 'degelijke staalkaart' van negentiende-eeuwse Franse literatuur en Antwerpse drukken uit de vijftiende en zestiende eeuw. Baestaens' bijdrage behandelt zijn belangrijkste Nederlandse handschriften (Conscience, Gezelle, Van de Woestijne, Van Ostaijen, Timmermans, Streuvels, Bilderdijk, Werumeus Buning, Marsman, Du Perron om de bekendsten te noemen) in het perspectief van het wetenschappelijk literatuuronderzoek, Luc DAEMS bespreekt zijn Couperuscollectie, onderdeel van zijn verzameling. De bibliotheek van het kasteel van Marke (Kortrijk) wordt door haar gelukkige bezitter, Emmanuel DE BETHUNE voorgesteld: de kern is een verzameling Westflandrica. De geschiedenis van de niet of nauwelijks bekende Cultuurbibliotheek in Brugge wordt door Walter DE SMAELE beschreven: 'drie loten aan één stam' zijn wat de stichter kanunnik Robrecht Stock (1904-2000) zelf heeft verzameld, een collectie voornamelijk ten behoeve van de leraren in het middelbaar onderwijs, van de scholieren en ook wel van studenten, tenslotte, publicaties die de liefde voor het boek in de tijd van mediatheken en consoorten blijvend moeten cultiveren. Het geheel is opgebouwd rond vijf aandachtspunten: antieke culturen, hedendaagse tijden en geschiedenis van Europa, kunst-

geschiedenis, cartografie, Nederlandse taal- en letterkunde. De bibliothecaris van het Ruusbroecgenootschap, Frans HENDRICKX stelt zijn bibliotheek voor. Niet geheel volgens het plan, maar zeker wel in de lijn van de stichter van het Genootschap, pater D. Stracke († 1970), concentreerde de bibliotheek zich van meetafaan op het onderzoek van de Nederlandse spiritualiteitsgeschiedenis van in de Middeleeuwen. De veelbewogen geschiedenis van de bibliotheek wordt helder belicht, met extra aandacht voor het moderne boekenbezit, het oude boekenbezit en de collectie prenten. Gust KEERSMAEKERS weet het: 'In de boecken salment soecken...' De emeritus hoogleraar is vooral om zijn unieke verzameling Conscience en Timmermans bekend. Maar er staat nog veel en veel meer in zijn ruime woning... Niet zo ver van het kasteel van Marke ligt het kasteel van Loppem (Zedelgem), opgericht door baron Jean van Caloen († 1972). De verzameling is gericht op oude drukken, prenten, autografen, boekbanden en tekeningen, beheerd, bewerkt en beschreven door conservatrice Cécile KRUYFHOOFT. Johan VAN CAUWENBERGE zweert bij de emblemataboeken die hij op uitstekende wijze weet te duiden en als verzamelobject te omschrijven. De bibliotheek van het Cultura Fonds te Dilbeek bestaat tien jaar en verzamelt op het gebied van het oude boek in en over de Nederlanden, van de vijftiende tot midden zeventiende eeuw. Aagje VAN CAUWELAERT DE WYELS is de conservator en de auteur van deze bijdrage. Hekkensluiter is Werner WATERSCHOOT. Als typische wetenschapper-bibliofiel (attributen die niet altijd samengaan!) heeft hij een voorbeeldig artikel geschreven waarin respectievelijk de algemene bibliotheek, de vakbibliotheek, de oude drukken (waarmee het begon omdat zijn onderzoek er op gericht was), de moderne bibliofilie, de banden en tenslotte 'la bibliothèque imaginaire' zijn belicht: is dit niet tekenend voor de echte bibliofiel?

Het geheel van deze bijdragen is om twee redenen nuttig: wij krijgen informatie over een aantal niet of minder bekende bibliotheken, en stof ter overweging rond het verzamelen van boeken en prenten als bibliofiel, als wetenschapper, als beide. Aanbevolen lectuur.

Elly Cockx-Indestege

Das Fräulein und die Renaissance: Maria von Jever 1500-1575. Herrschaft und Kultur in einer friesisichen Residenz des 16. Jahrhunderts. **Hrsg. Antje Sander.- Oldenburg: Isensee Verlag, 2000.-304 p.: omslag, ill.; 24 cm.- (Kataloge und Schriften des Schlossmuseums Jever; Heft 23).- ISBN 3-89598-711-5. DM 24.**

Ostfriesland leunt tegen Noord-Nederland aan wat verklaart dat er onder andere ook culturele betrekkingen tussen beide gebieden zijn geweest. Het eerste gedeelte van dit verzorgd uitgegeven boek is geschiedenis van een vooral in de Zuidelijke Nederlanden niet of nauwelijks bekend stuk land, Jever, tussen Ostfriesland en Oldenburg, waar vorstin Maria, Friese regentes, de scepter zwaaide. Dat Ostfriese

bibliotheken daar sporen van dragen, is dus niet verwonderlijk. Twee bijdragen in dit boek hebben betrekking op bibliotheekgeschiedenis. Egbert KOOLMAN heeft het over 'Überlegungen zur Bibliothek Remmers von Seediek' (p. 209-229), Sibylle HEINEN u. M. von Egbert KOOLMAN, presenteren 'Die Bibliothek des Remmer von Seediek' (p. 231-293). De geleerdenbibliotheek van Remmer von Seediek (ca. 1500-1557), juridisch adviseur en historiograaf van Fräulein Maria, is grotendeels bewaard. Zij bevindt zich nu over twee bibliotheken gespreid: het Mariengymnasium te Jever (79 banden) en de Landesbibliothek te Oldenburg (85 banden). Het eigendomsmerk 'Romerus' heeft zo zijn eigen geschiedenis (p. 218: lézen!). Sporen van lectuur zijn ook het bestuderen waard. Opmerkelijk is de overgrote aanwezigheid, in Duits gebied, van kalfsleren banden tegenover slechts enkele zwijnsleren (enkele afbeeldingen). De tweede bijdrage bestaat substantieel uit de catalogus van de boeken (180) opgesteld volgens de RAK-WB norm voor oude drukken, dus met aantal folio's of pagina's, signaturen, bibliografisch formaat, verwijzingen naar standaardrepertoria, korte informatie over de illustratie, de boekband en de bijgebonden drukken.

Elly Cockx-Indestege

***Bibliothek und Reformation: Miszellen aus der Johannes a Lasco Bibliothek Emden.* Hrsg. Christoph Strohm.- (Wuppertal): Foedus, 2001.- 198 p.: omslag, ill.; 22 cm.- (Veröffentlichungen der Johannes a Lasco Bibliothek Große Kirche Emden, 4).- ISBN 3-932735-54-4. DM 29,80.**

Publicatie van lezingen in genoemde bibliotheek gehouden over het vroege protestantisme en het ontstaan van de Johannes a Lasco Bibliothek. De tekstbezorger is verbonden aan de bibliotheek. Twee bijdragen gaan specifiek over bibliotheekgeschiedenis: Paul RAABE, voormalig directeur van de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel, heeft onderzoek verricht naar de persoon en de bibliofiel Geldericus (Gelderich) Crumminga (ca. 1590-1655) en diens boekenbezit, in zijn tijd de belangrijkste Ostfriese boekenverzamelaar. Zijn bezit is grotendeels in de Johannes a Lasco Bibliothek terecht gekomen en maakt er de kern van het oude-boekenbestand uit. Martin TIELKE doet dit voor de bibliotheek van de Ostfriese kanselier Enno Rudolph Brenneysen (1669-1734).

De Johannes a Lasco Bibliothek Große Kirche Emden is de laatste jaren een bijzonder dynamische bibliotheek geworden, mede dank zij de stuwende kracht van haar eerste directeur Walter Schulz. In 1999 trad de bibliotheek naar buiten met een tentoonstelling die de Poolse humanist beter heeft doen leren kennen: Henning P. JÜRGENS, *Johannes a Lasco, ein Leben in Büchern und Briefen.* Eine Ausstellung der Johannes a Lasco Bibliothek vom 15.10 bis 28.11.1999. Hrsg. von der Johannes a Lasco Bibliothek Große Kirche Emden und der Evangelisch-reformierten Kirche.- Wuppertal: Foedus, 1999, 148 p.: ill.; 29 cm.- (Veröffentlichungen der

Johannes a Lasco Bibliothek Große Kirche Emden, 1). Twee jaar later verscheen een aantrekkelijke, keurig verzorgde brochure als gids voor de bibliotheek bedoeld: Uwe ROEDER, *Johannes a Lasco Bibliothek - Große Kirche Emden: ein Führer durch Bibliothek und Gebäude*.- Lindenberg: Fink, 2001.- 72 p.: ill.; 19 cm.- ISBN 3-8987-0029-1. EUR 6,50.

Elly Cockx-Indestege

Sebastiano Gentile & Carlos Gilly, *Marsilio Ficino e il ritorno di Ermete Trismegisto = Marsilio Ficino and the return of Hermes Trismegistus.*- (Firenze): Centro Di, (1999).- 326 p.: omslag, ill.; 29 cm.- ISBN 88-7038-339-3.

Op initiatief van Joost Ritman, stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam, en naar aanleiding van de vijfhonderdste verjaardag van het overlijden van Marsilio Ficino, is een grootse tentoonstelling in de Biblioteca Medicea Laurenziana te Firenze, behoedster van kostbare handschriften en zeldzame drukken ook op dit specifieke gebied, georganiseerd (2.10.1999 - 08.01.2000). De tentoongestelde stukken komen hoofdzakelijk maar niet exclusief uit beide genoemde collecties. De begeleidende publicatie met alles samen 93 grondig beschreven boeken, is prachtig vormgegeven en gedrukt, en schitterend geïllustreerd. Ook voor de bibliofiel een boek om te bezitten.

Elly Cockx-Indestege

***Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert.* Hrsg. von der Bibliotheca Philosophica Hermetica.- Amsterdam: In de Pelikaan, 2002.- 404 p.; 28 cm.- (Pimander: Texts and Studies published by The Bibliotheca Philosophica Hermetica; 7).- ISBN 90-71608-11-5. Distributie door Friedrich Frommann Verlag - Günther Holzboog, ISBN 3-7728-2206-1.**

Zeventien opstellen, neerslag van het congres in Wolfenbüttel in november 1994. Dit prachtig uitgevoerde boek, in mosterdkleurig fijn textiel gebonden, op getint papier in een fraaie vormgeving gedrukt, is een bibliofiel item op zich. Het hoort thuis in de kast van de ware boekenliefhebber.

Elly Cockx-Indestege

Jacob van Sluis, *Bibliotheca Hemsterhusiana: het boekenbezit van Tiberius en Frans Hemsterhuis, met genealogie en bibliografie.*- Budel: Damon; Ljouwert/Leeuwarden: Fryske Akademy, 2001.- 296 p.: facsim.; 25 cm.- (fa, 917).- ISBN 90-5573-229 x. EUR 21,32.

Over een onderwerp waar voor de geschiedenis van het boek zelden of nooit iets verschijnt, zijn nu al drie publicaties over de Nederlandse Fransschrijvende filosoof

van Friese origine, Frans Hemsterhuis (1721-1790) te melden. Het eerste, belangrijkste deel van dit boek gaat over de bibliotheek van Hemsterhuis die de collectie van zijn vader, Tiberius, de graecist, erfde. Uitgangspunt is de auctiecatalogus die een jaar na zijn dood, bij J. van Cleef en B. Scheurleer in Den Haag verscheen en de collectie verspreidde. De catalogus, die plus minus 4000 banden beschrijft, en misschien maar een deel van de hele bibliotheek betreft (de titel luidt immers: 'Pars bibliothecae Hemsterhusianae') is geheel in facsimile bezorgd, naar het exemplaar van het Gemeentearchief in Den Haag, met alle prijzen vermeld. Van Sluis geeft enkele toelichtingen bij het gebruik van de catalogus, door verschillende bijlagen ontsloten, waaronder een Index nominum. In het tweede deel van dit boek is het geslacht Hemsterhuis behandeld, gevolgd door de bibliografie die niet tot Frans H. beperkt is. De lijst edities met betrekking tot de filosoof beslaat ruim 200 nummers. Kijken we goed uit de ogen: het gaat om geschriften van en over Hemsterhuis, door elkaar chronologisch geordend!

Elly Cockx-Indestege

Roger Eliot Stoddard, 'François Hemsterhuis: some uncollected authors LVIII' in *The Book Collector*, 50, 2001, p. 186-201, ill.

Lijst van werken van Hemsterhuis (1721-1790), gebaseerd op de British Library, de Bibliothèque nationale de France, de Koninklijke Bibliotheek en het Museum van het boek te Den Haag en Harvard University Library. De impressa zijn soms onbestaande, soms fictief, maar de boeken zijn hoofdzakelijk in Nederland gedrukt. De auteur had zelf de hand in het uitgeven ervan en hield het doorgaans bij kleine oplagen om aan vrienden uit te delen. In 1792 werd Hemsterhuis' bibliotheek te Den Haag geveild door de Haagse boekhandelaren J. van Cleef en B. Scheurleer.

Elly Cockx-Indestege

Jan Storm van Leeuwen, 'Frans Hemsterhuis' Binders and some Bindings on "Lettre sur l'Homme"' in *The Book Collector*, 50, 2001, p. 202-216, ill.

Hemsterhuis liet zijn werken met zorg drukken en illustreren op eigen kosten. De aantekeningen over banden en bindwijze in documenten in de UB Münster, konden nu gerelateerd worden aan banden in de KB Den Haag. Het blijkt dat twee binders, Christiaan Micke en Thomas van Os, beide te Den Haag, voor Hemsterhuis hebben gewerkt: banden in kalfsleer of marokijn, goudgestempeld.

Elly Cockx-Indestege

***Laus Bumae: Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân, ter gelegenheid van 125 jaar Buma Bibliotheek.*- Leeuwarden: Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân, 2001.- 87 p.: omslag, ill.; 27 cm.- ISBN 90-8051-943-x. EUR 15.**

Lieuwe Annes Buma (geboren 1796) legateerde een uitermate belangrijke som aan de provincie Friesland om er een bibliotheek mee op te richten 'betrekkelijk de Grieksche en Romeinsche taal- en letterkunde'. In 1876 als zelfstandige entiteit opgericht, is ze nu gehuisvest in de Provinciale Bibliotheek en heeft ze haar eigen beheerder. Hoe belangrijk deze bibliotheek voor het vakgebied nog altijd is, moge blijken uit acht opstellen, waaronder voornamelijk dat van Luc de Vries, huidige beheerder en D.W. Kok, oud-beheerder. Herinneringen worden verder door een aantal gebruikers opgehaald. *Laus Bumae* is daarbij een voortreffelijk en smaakvol uitgegeven boek naar een ontwerp van Gert Jan Slagter in een opmaak van Robert Seton en met opmerkelijk goede opnamen van boeken, banden en handschriften door Erik Hesmerg.

Elly Cockx-Indestege

Jos M.M. Hermans & Aline Pastoor, *De Oudheid in handen: klassieke handschriften in de Provinsjale & Buma Biblioteek fan Fryslân.*- Leeuwarden: Provinsjale en Buma Biblioteek fan Fryslân, 2002.- 126 p.: ill.; 28 cm.- ISBN 90-8051-944-8. EUR 18.- Tweede, gewijzigde druk, 2002, 127 p.- ISBN 90-8051-945-6. EUR 18.

De hand van dezelfde 'boekenmakers' is hier te merken: schitterende reproducties van handschriften die je met de hand schijnt te voelen. Vormgeving en inhoud van dit boek zijn, elk in hun soort, elkaar waard. De kleine maar belangrijke collectie oude handschriften van meestal klassieke auteurs in deze bibliotheek is door de vakgenoten-classici, ook van over de grens, wel bekend. Hieraan is nu ook grondig codicologische aandacht besteed. Het eerste gedeelte dat aan de eigenlijke catalogus (achttien nummers) voorafgaat en bedoeld is als inleiding op de collectie, is als het ware uitgegroeid tot een cursus handschriftenkunde (zonder de minste pejoratieve connotatie die het woord cursus misschien oproept): teksttransmissie, vervaardiging van handschriften, de functie van klassieke auteurs in het onderwijs. Zeer instructief en een genot om te lezen. Uitgebreide registers. De fotografische opnamen, van Petra en Erik Hesmerg, illustreren op verrassende wijze talrijke bijzonderheden van de handschriften. Een lust voor het oog en de geest!

In de tweede druk zijn enkele lezingen en interpretaties van handschriften bijgesteld en de pedigree van een handschrift aangevuld.

Elly Cockx-Indestege

Adrienne & Luc Fontainas, *Publications de la Librairie Deman: bibliographie.* Préface de François Chapon.- Bruxelles: Archives et Musée

de la Littérature, 1999.-x, 374 p.; 22 cm.- (Documents pour l'histoire des francophonies, 2).- ISBN 2-87168-015-9. BF 450.

In 1997 verscheen van het echtpaar Fontainas een biografie. Nu is de bibliografie van de Brusselse uitgever Edmond Deman (1857-1918) aan de beurt. De schrijver

van het woord vooraf, François Chapon, stelt de uiteenlopende maar o zo noodzakelijke gaven, eigen aan de auteurs, om tot een goede bibliografie te komen, niet zonder een vleugje ironie in het licht. Zoals vrijwel elke goede bibliografie veronderstelt ook deze een niet te meten investering aan tijd en energie vooraleer de definitieve beschrijving op papier staat. Deman, zelf kunstverzamelaar, specialiseerde zich in fraaie uitgaven, door kunstenaars versierde of geïllustreerde uitgaven. Fernand Khnopff ontwierp vijf uitgeversmerken voor hem. Veel heeft Deman niet uitgegeven: een vijftigtal boeken en vijf platenalbums, in kleine oplagen; hij was wat men noemt een bibliofiele uitgever. Leven deed hij van de boekhandel. Hij liet drukken bij de bekende Veuve Monnom en Alexandre Berqueman, bij Gustave Fischlin te Brussel en bij anderen. De (Franse en) Frans-Belgische auteurs en illustratoren behoren grotendeels tot de artistieke kringen van het ogenblik rond 'Les XX' en 'La Libre Esthétique': Verhaeren, Van Rysselberghe, Redon.

De in 1986 verschenen bibliografie (*Le Bulletin du bibliophile*) bleek achteraf een goede aanzet te zijn van wat het uiteindelijk moest worden. De vele bijzondere exemplaren, de verschillende omslagen, opdrachten, nummeringen en dies meer werpen een licht op hoe alles in zijn werk is gegaan. Zoveel mogelijk exemplaren zijn opgespoord en in detail geanalyseerd. De 55 boeken zijn chronologisch geordend; voor elk is een klassieke titelbeschrijving gegeven met extra aandacht voor de zeer gedetailleerde paginering; in vijf rubrieken volgen (1) de analytische beschrijving, (2) de editie, (3) de versiering, (4) de vindplaatsen niet alleen van de exemplaren maar ook van de betreffende correspondentie, de manuscripten, opmaakinstructies en drukproeven, (5) literatuuropgave. Vervolgens is een kort hoofdstuk gewijd aan de zestien boeken niet door Deman uitgegeven, waarvan een deel van de oplage voor hem is gedrukt. En dan zijn er natuurlijk zijn boekhandelscatalogi, bulletins, prijs- en veilingcatalogi die wegens hun efemeer karakter lang niet alle bewaard zullen zijn. Zelfs aan uitgaveprojecten die om uiteenlopende redenen niet tot stand zijn gekomen, wordt aandacht gewijd; het zijn er veel. Een lijst van geciteerde werken en registers ronden de bibliografie af.

Wie dacht dat uit vijftig boeken en nog wat anderssoortige publicaties zoveel informatie allerhande te halen viel? Misschien is ze niet altijd even goed opzoekbaar gemaakt. Wat ik mis bijvoorbeeld, is in de titelbeschrijving, de aanduiding van de drukker (hij komt wel verder in de beschrijving voor, maar het is een zoektocht) en, daarmee gepaard gaande, een drukkersregister. Een afzonderlijk register voor de boekversierders en de illustratoren zou ook dienstig geweest zijn. Alleen degene die geheel met de wereld van Deman vertrouwd is, vindt in het ene grote register wat hij zoekt. Maar ach, er is zoveel waarvoor wij de auteurs dankbaar moeten zijn.

Elly Cockx-Indestege

***Een punt voor typografie: De Typografische Bibliotheek in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam.*- (Amsterdam: Tetterode, 2001).- 33 p.: omslag, ill.; 24 cm.- ISBN 90-**

806190-1-9. Te verkrijgen in de Universiteitsbibliotheek, Afdeling Handschriften en Kostbare Drukken, Singel 425, NL-1012 WP Amsterdam.

Opmerkelijk uitgevoerde, overvloedig geïllustreerde, kleurrijke publicatie bij een tentoonstelling n.a.v. het 150-jarig jubileum van Tetterode. In 1971 heeft de Universiteitsbibliotheek Amsterdam de Typografische Bibliotheek als 'Tetterode Collectie' in haar verzamelingen opgenomen, naast de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak. Men mag gerust zeggen dat de Typografische Bibliotheek van de UB Amsterdam een van de grootste verzamelingen (van boeken tot efemera) is op het gebied van het boek als object: papier, letter, illustratie, band, vormgeving, productie, distributie. Uit deze rijkdom is een kleine selectie gemaakt, geschaard rond tien thema's: S.H. de Roos, Drukkershandboeken, Voor zetters en ontwerpers, Letters: ontwerp en productie, Letterproeven, Het Athiaskastje, Bijzondere moderne uitgaven, Prenten, Illustratietechieken, Grafische tijdschriften. Verschillende vakmensen, Knees Gnirrep, Mathieu Lommen, Marja Keyser, John A. Lane e.a., hebben teksten geleverd. Op zijn beurt, een mooi verzamelobject!

Elly Cockx-Indestege

J.P. Boterman & J.D.F. van Halsema, *Disteltype, corps 15: over de Disteltype van J.F. van Royen en L. Pissarro, en de literatuur van de Zilverdistel.*- Amsterdam: De Buitenkant, 2000.- 103 p.: omslag, ill.; 31 cm.-ISBN 90-76452-61-X. EUR 29,27.

In 1994 verscheen de *Zilvertype, corps 15* door dezelfde auteurs. Tegen de verwachting in is hier nu over de Disteltype de briefwisseling tussen Van Royen en De Roos niet gepubliceerd, want te omvangrijk. Wel komen aan de orde de wordingsgeschiedenis van de letter en 'de inhoudelijke aspecten van de problematiek'. Leidraad hierbij is het idee van Van Royen dat boekkunst slechts bestaat als er een samenhang tussen vorm en inhoud aanwezig is. De uitvoering van dit prachtige boek is zoals die van de Zilvertype, nu met een helroodkarmijn omslag.

Elly Cockx-Indestege

Wouter Meeder, 'De vormgeving van het boek: M.R. Radermacher Schorer 1888-1956, minnaar van het "schoone" boek' in *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2000*, [8], 2001, p. 165-172, ill.

N.a.v. de tentoonstelling en de publicatie over Radermacher Schorer die in het Museum Meermanno-Westreenianum werd gehouden (cf. *De Gulden Passer*, 1999).

Aldus [= Emiel de Vries], *Typogrommel.*- Amsterdam: De Buitenkant, 1998.- 155 p.: ill.; 17,5 × 11,5 cm.- ISBN 90-76452-11-3. EUR 15,66.

Toen ik dit boekje bij de uitgever ter recensie aanvroeg, en ook prompt toegezonden kreeg, wist ik eigenlijk niet goed wat ik te verwachten had: de titel intrigeerde mij (gegrom over typografie?) en Aldus, kennelijk een pseudoniem, was mij - ik moet het toegeven - niet bekend. Maar, De Buitenkant boezemde mij vertrouwen in: het zou beslist een mooi boekje zijn met lezenswaardige tekst. Wat ook bleek.

Aldus noemt zichzelf een lettergek, en hiermee is de rode draad doorheen deze opstellen, ontstaan tussen 1990 en 1998, aangegeven. Dat Gerrit Noordzij de bundeling inleidt, kan een beetje verrassend overkomen; zo te oordelen blijft laatstgenoemde immers openstaan voor (goede) vernieuwingen, terwijl Aldus dat betreurt. Met behulp van de computer kan iedereen weer (zoals in de Middeleeuwen) zelf een boekje maken. Als het maar met verstand en goede smaak gebeurt, zal Aldus het er ook wel mee eens zijn!

Een decennium lang heeft Aldus teruggeblikt op dat leven met letters, het zijne en dat van anderen, soms met weemoed, vaak met ironie. Op badinerende toon voert hij ons terug naar momenten in zijn letterleven die voor de historicus als zoveel stapstenen zijn in de evolutie van de typografie. Spelenderwijs legt hij, voor wie het nog niet wist, zaken uit (bv. dik-dun, houtgravure of toonhoutsnede) hecht daarbij belang aan de gekozen termen en weet te relativeren. Op ironische wijze drijft hij de spot met al de ‘mooie Engelse uitdrukkingen’ (p. 79) en, vooral, met het omslachtige en zinloze taalgebruik om gebrek aan visie of kwaliteit te camoufleren. Hiermee leert hij ons ook een tekst aandachtig te lezen en te analyseren. Al bij al is dit boekje, dat - hoe kan het anders - fraai is vormgegeven en in een zwartgrijs papieren bandje is gestoken, zo instructief als het aantrekkelijk is. Ideale lectuur om een vermoeide geest op een speelse wijze te onderhouden.

Elly Cockx-Indestege

Hub. Hubben, *Het tomeloze talent in grafisch Nederland.* Voorwoord: Jan Blokker.- Amsterdam: De Buitenkant, 2000.- XV, 508 p.: ill.; 18 cm.- ISBN 90-70386-61-5. EUR 31,54.

Dat grafische en vooral typografische vormgeving het in België niet altijd zo goed maakten (en soms nog maken) is geen geheim. Maar ook in Nederland laat men naar het oordeel van sommigen al eens steken vallen. De *Volkskrant* had belangstelling voor het probleem en stelde haar kolommen jarenlang open voor Hub. Hubben, journalist en grafisch vormgever. Op een ironiserende, vaak polemische toon, met pittig, bij wijlen vlijmscherp en soms innovatief woordgebruik, heeft hij zich over de vergissingen en manco's in grafisch Nederland uitgelaten. Een citaat uit Hubbens inleiding haal ik graag aan omdat het de toon zet en maar al te waar is:

‘Wat voor lezers geldt, geldt ook voor boekontwerpers: een kleine elite zal resteren [...] Helaas, internet wordt overspoeld door een grafische moddergolf. Ontsnappen is nauwelijks mogelijk want de middelmaat en de mammon bepalen de standaard en draai dat maar eens terug’.

Uit al die korte bijdragen is hier nu een ruime selectie gebundeld; het boek bevat veel stof ter overweging en ter vergelijking en ontlokt aan de geïnteresseerde lezer nog al eens kreetjes in diverse toonaarden. Onder de artikelen zijn ook besprekingen van boeken over boeken en het is in het geheel niet onnuttig om zelfs jaren na datum de opinie van een vakrecensent te vernemen over een boek dat men in de kast heeft staan en gebruikt, maar misschien niet met (Hubbens) kritisch oog heeft bekeken. Of boeken die aan onze aandacht ontsnapt waren en die wij alsnog zouden willen hebben. In de behandelde onderwerpen doe ik een willekeurige greep: Vijftig jaar Salamanders, Tien jaar Stichting Drukwerk in de Marge, over de huisstijl van de (Nederlandse!) PTT (in België denkbaar??), over privépersen en bibliofiele uitgaven, Het stempel van twee heren (waarmee de koper van boeken C. Reedijk, en de maker van boeken, K. Treebus zijn bedoeld), De passie van Plantin (de Vrijdagmarkt ligt juist wél in het centrum van de stad!), Tolerantie is taboe (het woord nultolerantie bestond in 1987 nog niet!), over de jaarlijkse lijst van de best verzorgde boeken (dat heeft in België ook een tijdlang bestaan), over het &-teken en over Studio Dumbar, over het pop-upboek, over het jubileumboek van SHV (Steenkolen Handels Vereniging), ‘een nooit eerder vertoonde operatie in boekenland’, besprekingen van Van den Oords boek over Den Bosch, Buijnsters' boek over het verzamelen van boeken, publicaties van Van Krimpen, essays van Sem Hartz, publicaties van de Haagse Koninklijke Bibliotheek.

Het boekje, gezet uit de Trinité 2 van Bram de Does, vijfhonderd pagina's dik, in roodlinnen band met belettering in blauw en gebroken wit, bedrukte schutbladen en leeslint, ligt als een bijbel in de hand. Het nodigt uit tot lezen op een verloren evengoed als op een uitgekozen moment. Tegelijk instructief en ontspannend, kan iedereen die op diverse wijzen wat met boeken heeft, het als vakantielectuur op zak steken.

Elly Cockx-Indestege

Émile van der Vekene, *Reliures des XVIe et XVIIe siècles conservées à la Bibliothèque nationale de Luxembourg.*- Luxembourg: Bibliothèque nationale, 2000.- 276 p.: omslag, ill.; 25 cm.- ISBN 2-87980-016-1. EUR 30.

De oud-conservator van de Kostbare Werken in de nationale bibliotheek van Luxemburg is niet ‘op rust’. Op een gedreven manier is en blijft hij met boekbanden bezig. Als voorzitter van de internationale vereniging ‘Les Amis de la Reliure d'Art’ (ARA) spreidt hij dezelfde energie tentoon. Op nationaal vlak heeft hij in de bibliotheek zijn sporen verdiend als oprichter (in 1969), conservator en grote bezie-

ler van een afdeling Kostbare Werken, waar hij elke gelegenheid te baat heeft genomen om de collectie bij een geïnteresseerd publiek kenbaar te maken door middel van tentoonstellingen (met catalogus), geleide bezoeken, lezingen. Collega's van Van der Vekene en biliofielen hopen zeer dat zijn opvolger, Luc Deitz, met dezelfde liefde en dezelfde werkkracht dit werk verder zet.

Uit deze nieuwe publicatie blijkt hoe rijk aan kostbare banden de bibliotheek wel is. Zoals in andere nationale bibliotheken is een niet onbelangrijk deel afkomstig uit kloosterbibliotheken en, zoals in de KB Brussel, via de stadsbibliotheek van Luxemburg in de nationale bibliotheek terechtgekomen. De eigendomsmerken van bijvoorbeeld de Sint-Willibrordabdij te Echternach, de dominicanen, de minderbroeders en de jezuïeten van Luxemburg wijzen daarop. Het leeuwendeel betreft Duitse en Franse banden, maar meer dan vijftien uit voornamelijk de Zuidelijke Nederlanden is niet weinig. Honderdvijftien stuks uit de zestiende en de zeventiende eeuw zijn beschreven en afgebeeld, gespreid over twee tegenover elkaar liggende pagina's, de ideale manier! In de Inleiding brengt VdV de bestaande publicaties op het terrein kort in herinnering met een kritische noot. De kwalificatie ‘excellent ouvrage’ voor het werk van D. Gid lijkt me wat overtrokken (zeker, er zit veel goeds in, maar de toeschrijving van stempels aan Franse binders gaat soms te ver). Uit de literatuurlijst blijkt verder wat VdV al (of niet) gebruikt heeft. Zijn bedoeling, met deze catalogus ‘een kleine bijdrage te leveren aan de kennis van de oude westerse boekband’, is voor dit soort publicatie mijns inziens te hoog gemikt. Het (heel) kort historisch overzicht heeft alleen betrekking op de techniek van de stempeling (blind of goud), de platkern (hout of karton), het type decor (lijnen; kleine stempels; ruitenpatroon, ook in de Nederlanden frequent gebruikt; paneelstempels). Aansluitend daarop volgt een toelichting bij elk van de categorieën waarin de banden zijn ondergebracht, hetzij naar versieringstechniek (blind- of goudstempeling), hetzij naar soort stempels (plaat- of paneelstempels, rolstempels), hetzij naar beide tegelijk: ‘Reliures gothiques’ (liever niet ‘reliures monastiques’), ‘Reliures à décor de roulettes et de plaques à froid’, ‘Reliures à décors divers’, enzovoort. Die verdeling werkt nogal overlappend en is niet erg overzichtelijk. Zou een geografische afbakening bijvoorbeeld niet eenvoudiger zijn? Het vraagteken hier en daar bij de plaats van origine is daarbij geen echte hinderpaal. Bij de paneelstempeling gewaagt VdV van een ‘décoration de série’, ‘d'une façon économique’. Zonder het met zoveel woorden te zeggen, alludeert hij hierbij op S. Fogelmarks theorie van gegoten in plaats van gegraveerde koperplaten. Misschien was die techniek inderdaad economischer; in ieder geval heeft het procédé andere consequenties waarover VdV het niet heeft. Terecht stipt hij het weinig onderzochte, in Frankrijk en de Nederlanden veel verspreide decor aan van het goudgestempelde middenstuk, vaak met een lintenpatroon, al of niet met dito hoekstempels (tien nummers). De uitdrukking ‘en Flandres et dans l'ancienne Belgique’ (p. 10) is onhandig geformuleerd; al te vaak nog lijkt het begrip Nederlanden en Zuidelijke

Nederlanden (‘anciens Pays-Bas’ en ‘Pays-Bas méridionaux’) in het buitenland niet doorgedrongen.

De beschrijvingen zijn volgens een vast schema samengesteld: het kopje dat het type van bandversiering aangeeft samen met land en approximatieve datum van oorsprong, inhoud (desgevallend ook van het convoluut), technische beschrijving van de band (kapitalen, schutbladen en de sneden worden slechts sporadisch vermeld), eigendomsmerken, afmetingen van de band en plaatskenmerk, bibliografische verwijzingen, aantekening over restauratie, commentaar. Het moet mij van het hart dat de presentatie van al die gegevens de duidelijkheid en leesbaarheid helaas niet dient. Auteur, titel, impressum en bibliografische verwijzing (voor de druk) staan resp. in grootkapitaal, onderkast cursief, kleiner corps romein vet. Een iets preciezere identificering van de band volgt in onderkast cursief vet van een groter corps. Enzovoort. Het geheel is dan nog onrustig gemaakt door nodeloze alinea's en te veel regels wit. Waarom de afmetingen van de band zo ver na zijn beschrijving komen en de commentaar in een cursief klein corps staat, is mij een raadsel.

Band nummer 9 wordt voorgesteld als vermoedelijk uit Nederland stammend - en dat zal ook wel - omstreeks 1523/30; ter staving worden enkele voorbeelden uit de literatuur aangehaald, maar die blijken enkel betrekking te hebben op het patroon, niet op de stempels - tenminste dat wordt niet gezegd. De reproducties van de banden zijn doorgaans uitstekend. Toch zou het prettig zijn af en toe ook een wrijfsel van een klein stempel of een rol te zien, vooral als het motief vrij klein is zoals bij band nummer 12. Niet gedateerde eigendomsmerken van jezuïetenkloosters zijn meestal wel in een eeuw te plaatsen; in sommige gevallen kan dat, ev. als oudste provenancegegeven, enig houvast bieden voor de datering van de band (nummer 13). Een interessant geval - want minder bekend - is het drievoudige paneel met Johannes de Evangelist en Johannes de Doper, gescheiden door een fries van vier dieren in vakken, niet dwars maar langwerpig, in de ‘lees’richting van de panelen (nummer 15). In zijn *Europäische Einbandkunst* (1990), bespreekt Otto Mazal een band met identieke voorstelling maar geen identiek paneel, rond een Venetiaanse druk uit 1516, afgebeeld pl. 60; de varianten zijn niet van die aard dat men tot een ander (gegoten) paneel zou moeten/kunnen besluiten. Het is jammer dat VdV de afmetingen van de stempels niet geeft, belangrijk hulpmiddel bij de identificering. Weale, 378, heeft het evenwel niet als één stempel onderkend. Een band in de UB Gent met hetzelfde paneel als het Weense exemplaar (Mazal) bestempeld, staat beschreven in *Boekbanden uit vijf eeuwen* (nr. 145), en met de exacte transcriptie van de tekst op de stempel. Tot de vele wapenbanden (meer dan vijfentwintig) behoren natuurlijk de schitterende exemplaren voor graaf Pieter Ernest van Mansfeld (nummers 84-88) waarover VdV reeds eerder publiceerde. De band met het wapen van Sébastien Cramoisy van de Imprimerie royale, is een boekhandelaarsband (nummer 101). Verrassend komt de imitatieband (uit de twintigste eeuw!) aan de orde. VdV stipt het interpretatieprobleem aan van banden die in

geest en stijl nagemaakt zijn om als originele door te gaan (vervalsing), en van banden die bewust een oude band kopiëren of er zich sterk op inspireren om meer in harmonie te zijn met de (oude) inhoud. Dit aspect van de boekbandgeschiedenis verdient enige aandacht, maar het valt eigenlijk buiten het bestek van dit boek. Goede registers maken een boek waardevoller maar zijn betrekkelijk zeldzaam. Hier is voorzien in een auteursregister (waarom in kapitalen?), dat zonder typografisch onderscheid ook anonieme titels geeft, en een provenanceregister. Voor de banden zelf is er geen enkele zoeksleutel: welke banden komen uit welke regio; hoe zijn ze over de tijd verspreid; zijn er gesigneerde banden bij? Dankbaarheid is doorgaans niet de grootste deugd van de recensent. Toch moeten wij de auteur bijzonder erkentelijk zijn dat weer een prachtige collectie banden ontsloten is.

Elly Cockx-Indestege

Sylvie Karpp-Jacottet, Helma Schaefer u.a. *Das Gewand des Buches: Historische Bucheinbände aus den Beständen der Universitätsbibliothek Leipzig und des Deutschen Buch- und Schriftmuseum der Deutschen Bücherei Leipzig.* Hrsg. Roland Jäger.- Leipzig: Universitätsbibliotheek, 2002.- 245 p.: omslag, ill.; 24 × 21 cm.- ISBN 3-9101-0894-6. EUR 21,10.

Aan de Beethovenstraße in Leipzig ligt het imposante gebouw dat de bibliotheek van de universiteit herbergt en waarin de tentoonstellingsruimten nu geheel vernieuwd zijn. Dit boek, als begeleidende publicatie bij de tentoonstelling (26.09.01-31.01.02) opgevat, bevat enkele synthesen en beschrijvingen van zowat 250 banden. Reimar RIESE heeft het over Leipzig als boekenstad door de eeuwen heen, Konrad VON RABENAU over de bindkunst in Leipzig tijdens de zestiende eeuw. Binnen dat kader zijn door S. Karpp historische banden van de tiende tot de negentiende eeuw uit de UB Leipzig gepresenteerd en beschreven (130 nummers) terwijl H. Schaefer dit gedaan heeft voor de uitgeversbanden uit Leipzig in de negentiende en twintigste eeuw (124 nummers). Beide dames zijn ter zake deskundig wat een garantie betekent voor de waarde van tekst en beschrijving (was er geen tijd meer voor registers?). De stad ligt in het middenduitse gebied waar in kloosters en abdijen (Pegau, Altzelle, Chemnitz, Leipzig zelf) maar ook door leken in Leipzig, Dresden en Wittenberg banden zijn gemaakt. De collectie in de UB tot stand gekomen is samen met die van het Deutsches Buchmuseum zo ongelooflijk rijk dat de bezoeker van de tentoonstelling, c.q. de lezer van het boek, van de ene verbazing in de andere valt. Ik doe een greep uit het gebodene: een band met ivoren reliëf uit de abdij van Reichenau, tiende eeuw, Romaanse banden, koperten uit de veertiende en vijftiende eeuw, Lederschnittbanden, banden uit het Nabije Oosten, Italiaanse banden uit de Renaissance, een prachtige band voor Nikolaus von Ebeleben, de ‘Duitse Grolier’ en een voor Grolier zelf, Franse en Duitse banden, Hollandse en Vlaamse. Bij deze laatste komen wij de Amsterdamse Magnus tegen en de Leuvense

Jacob Bathen en Jacob Pandelaert. En het tweede luik, de industriële uitgeversband in genoemde stad, is niet minder indrukwekkend. Voor de bandenliefhebber in het bijzonder en de bibliofiel in het algemeen is dit boek een begerenswaardig object.

Elly Cockx-Indestege

***Geborduurde boekbanden uit de Koninklijke Bibliotheek Den Haag*, t.g.v. de 22ste Europese antiquarenbeurs in de RAI Amsterdam van 26 t/m 28 april 2001.- S.l.: Nederlandse Vereniging van Antiquaren, [2001].- 1 vouwblad (=affiche), [20] f.; ill.; 13,5 × 25 cm.**

Originele conceptie van een fraai, in wezen efemeer cataloogje: langs één zijde van de affiches de titel en kleurenafbeeldingen van eenentwintig banden, langs de andere zijde een inleiding van Bas Hesselink onder de titel 'Schilderen met de naald', een stuk van Toon SCHMEINK, 'Een hedendaagse beoefenaarster' en de beschrijving van de 36 banden. De hedendaagse beoefenaarster is Ans van Pagée, jeugdige grand old lady van het Nederlandse antiquariaat. De tentoonstelling zelf heb ik helaas niet gezien.

Elly Cockx-Indestege

***Itinéraires européens: Neuf écoles des arts du livre exposent leurs reliures = Itinerarios Europeos: Nueve escuelas de las artes del libro exponen sus encuadernaciones = Eine europäische Reise: Neun Buchkunstschulen präsentieren Ihre Einbände = Een reis doorheen Europa: Negen scholen stellen hun banden voor.* (Catalogus: Ana Ruiz-Larrea, Annie De Coster).- [Brussel]: Bibliotheca Wittockiana, 2001.- 54 p.: omslag, ill.; 30 cm. EUR 19.-**

'Een reis doorheen Europa' kadert in het Leonardo da Vinciprogramma van de Europese Gemeenschap (Enbotraine-project). De bedoeling was de boekbinders-opleiding, de restauratie- en conserveringsopleidingen in Europa te bestuderen. Bij wijze van afsluiting van dit onderzoek werd een reizende tentoonstelling opgezet met kunstboekbanden uit negen Europese scholen. Omdat de opleidingen nogal verschillen in duur, is het niveau van de tentoongestelde banden niet gelijk. De nadruk is bewust gelegd op het 'pedagogische en plastische ideeëngoed' van elke school. Volgende scholen zijn hier vertegenwoordigd: Ateliers des arts appliqués, Le Vésinet; Burg Giebichenstein. Hochschule für Kunst und Design, Halle/S; Centre des arts du livre et de l'estampe, Ucad, Parijs; Centro del bel libro, Ascona; Diseño y encuadernación, Ana Ruiz-Larrea, Madrid; École nationale supérieure des arts visuels, La Cambre, Brussel; École supérieure Estienne des arts et industries graphiques, Parijs; Hogere leergangen voor de kunstboekband, Edgard Claes, Denderleeuw; Stedelijke Academie voor plastische kunsten, Gent. Na Brussel ontvangen Italië, Duitsland, Spanje, Frankrijk en Zwitserland de tentoonstelling. Zij geeft een heel boeiend en verscheiden beeld. Tot de opvallende karakteristieken

behoren o.m. de bradelbanden of papieren banden (vaak heel mooi, zelf ontworpen sierpapier), zin voor kleurencombinaties; wat de techniek aangaat zijn de zichtbare naaistructuren natuurlijk aan de orde en wat de materialen betreft is er opvallend weinig leer.

De bibliofiel en bandenkenner zou deze tentoonstelling niet mogen missen. Data van de andere tentoonstellingen zijn niet in de catalogus opgegeven, maar ze lopen zeker uit tot een eind in 2002.

Elly Cockx-Indestege

***Air neuf prend des couleurs: livres d'artistes et reliures de création / Artists' books and design bindings.*- (Bruxelles): Bibliotheca Wittockiana, 2002.- 72 p.: omslag, ill.; 30 cm. EUR 24,-.**

In het voorjaar van 2002 heeft de Bibliotheca Wittockiana haar tentoonstellingsruimte ter beschikking gesteld voor de 'Air neuf: association internationale de relieurs' (Parijs). De dynamische groep jonge talentvolle, vaak al gerenommeerde boekbinders, hebben drie jaar eerder al in België hun werk tentoon gesteld, met name in het kasteel van Mariemont (cf. *De Gulden Passer*, 1999). Nu was het opgegeven thema de kleur: rood, wit, bruin, zwart, geel, blauw, violet, oranje, groen. Een schitterende tentoonstelling! De catalogus, met elke band in kleur gereproduceerd is zeer aantrekkelijk uitgevoerd en een document van blijvende waarde.

Elly Cockx-Indestege

***Leidraad bij het beschrijven van een boekband.* Voor het Belgisch-Nederlands Bandengenootschap samengesteld door G. Gerritsen-Geywitz, A.J. Geurts, H.M. Hülsmann, J. Storm van Leeuwen.- Bruxelles/Brussel, 2002.- 35, [13] p.: ill.; 30 cm.- (Archives et Bibliothèques de Belgique, Numéro spécial 67 / Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 67).- ISSN 0775-0722. EUR 2,50. Besteladres: E. Cockx-Indestege, Ninoofsesteenweg 5, B-1700 Dilbeek, of Archief- en Bibliotheekwezen p/a Koninklijke Bibliotheek, Keizerslaan 4, B-1000 Brussel.**

Het in 1984 opgerichte Bandengenootschap heeft zich van meetafaan ten doel gesteld een werkgroep te zijn. In de loop van de verstreken jaren zijn publicaties verschenen over 'Boekbandstempels: systeem voor het ordenen van wrijfsels' (Brussel, ABB, 1991), terminologie voor de beschrijving van de constructie van oude boekbanden (KB Den Haag 1991) en voor sierpapier en marmering (KB Den Haag en Brussel 1994). Nu ligt een systematisch doordachte leidraad voor - géén beschrijvingsmodel - die een hand reikt aan de beschrijver van een boekband. Iedereen die al banden beschreven heeft, maar dat niet tot zijn dagelijkse bezigheden rekent, weet dat hij/zij al eens gemakkelijk iets over het hoofd ziet. Daar komt deze leidraad aan tegemoet.

Elly Cockx-Indestege

Index nominum

Aa, Nicolaas van Randerode van der 14, 16, 31-32, 36
Abraham 44
Adolf von Neuenahr 27
Agathocles van Sicilië 29
Alaejos, Miguel de 109
Álava, Francés de 77
Alberti 174
Albornoz, Juan de 71-72, 77, 79-81, 86-87, 89
Albrecht van Oostenrijk, aartshert. 23, 214
    echtg. Isabella, inf. van Spanje 214

Álvarez de Toledo, Fernando, hertog v. Alva 28-29, 32, 54, 74-75, 80, 86, 88
Anselmo, Aegidius (Gilles) 9-38
    broer Anselmo 35, 149, 168
    moeder Johanna Hooftman 10-12, 15-16, 31-33
    vader Antonio 10, 12-13, 16, 25
    zus Johanna (Janneken/Anneken) 11-16, 33

Antonio Santorio, Julio 127
Archimedes 43
Argentré, Bertrand d' 168
Arias Bobadilla, Francisco 127
Arias Montano, Benito 39-129, 213
Aristoteles 21
Arnauld, Antoine 146, 171
Artopoeus Clivius, Johannes 21
Augustinus, van Hippo 28, 144, 155, 165-166
Austria, Georgius ab 175
Ayala, Balthasar 179

Badetto, Gabriel (= Gamba Corta) 188
Bagot, Jean 148, 176
Barba, Antonio 69
Bárbaro, Daniel 70-72
Barret, Jean-Marie 194
Bathen, Jacob 235
Beldern (Dekkers), Arnold Corvinus van 147, 178
Benedictus XIII 144, 175
Bernardus van Clairvaux 19
Berthoud, Louis-Joseph 196
Bertin, Henri-Léonard 194-195
Bertin de Blagny, Auguste-Louis 196
Beys, Gilles 57
    echtg. Magdalena Plantijn 57

Bezerra, Guillaume-Antoine-Joseph de 131, 157-162, 164
Bincken, Hubert 163
Binsfeldius, P. 178
Biolley, Benoît 192
Birbiesca, Hernando 89
Bloys van Treslong, Jasper 30-31
vader Willem 30

Bodoni, Jean-Baptiste 163
Boileau, Jean-Jacques 163
Bomberghen, Daniel van 75
Bona, Giovanni 145, 155, 177-178
Bonacina, Martino 145, 177
Borcht, Peeter van 57
Borre, Jan van 28
Borromeo, Carlo 85, 88-89, 92, 96-98
Bory, André de 186, 194
Bossuet, Jacques-Bénigne 157, 163
Bourdaloue 157, 163
Bourgelat, Claude 192-194
Bouttats, Petrus Balthasar 140, 142, 156-157
Brenneysen, Enno Rudolph 224
Brodeau, Julien 149
Bruynincx, Franciscus 161
Bruyset, Jean-Marie 194
Bruyser, Pierre 194
Bubb, William 30
Buecken, T.J. van der 218
Buisson, Louis 194
Buma, Lieuwe Annes 227

Cafmeyer, Pierre de 165
Cailler, Jean-Samuel 187
Caitus, Andreas 19
Calmet, Augustin 153, 159, 170
Camus, Jean-Pierre 146, 173
Cano, Francisco 114, 116
Carrillo de Mendoza, Pedro 127
Castillo, Hernando del 87
Castor, Rodericus a 22
Castro, Pedro de 119-120, 122-124, 127-128

Caxton, William 220
Cellier, Pierre 196
Chapuis, Marc 187
Chéry, Marcelin 145
Chokier, Erasmus 147, 172
Chokier, Jean de 147, 172
Christyn, Jean-Baptiste 147
Cicero 217
Ciofanus, Hercules 104
Cleef, J. van 226
Clemens XI, paus 146
Cloche, Antoine 145, 178
Cloet, Hieronymus 217, 220
Clusius, Carolus 45, 70, 72, 86, 123
Coignet, Michael 16, 23-24
Corneille 163
Corradius, Pyrrhus 140, 167
Corsetti, Bartolomeo 174
Coverdale, Miles 220
Crato, Johannes 91, 93
Crockaert, Henricus 219
Crownfield, Cornelius 220
Crucius (Vandercruyce), Franciscus 52
echtg. Josina 52
dochter Leonora 52

Crumminga, Geldericus 224
Curiel, Juan Alfónso 126
Cutty, Louis 194-195

Daelman, Carolus Gislenus 145, 166, 173
Danet, Pierre 149, 172
Deflinne, Jacques-Thomas 156
Degouin, André 192
Delaroche, Aimé 189, 191-192, 194
Deman, Edmond 227-228
Denique, Pierre-Auguste 134, 153
Descartes, René 163
Desmazières, E. 201
Despauterius, Johannes 217
Destouches 163
Deville, Jean 189, 191-192
echtg. Jeanne Pestre 192

Díaz Becerril, Diego 103
Díez de León, Pedro 124
Dijck, Christoffel van 220

Dodoens, Rembert 40
Doesborch, Jan van 220
Doomio, Mateo 126
Doucin, Louis 177
Dousa, Janus 47
Doyen, F.D. 201
Driutius 219
Duhamel, Jean-Baptiste 144, 164
Du Jardin, Th. 173
Du Moulin, Charles 149
Dunod de Charnage, François-Ignace 147, 174
Du Ryer, André 146, 179
Du Saussay, André 144, 166

Ebeleben, Nikolaus von 234
Egilain (Egilam) van Toledo 57
Egmond, Lamoraal van 29
Egmont, Frederik van 220
Elzevier, Louis 218, 220
Erasmus, Desiderius 217
Espen, Zeger-Bernard van 140, 148, 159, 167, 171, 178-179
Espinosa, Carolus d' 136, 138
Estrada, Luis de la 96, 98
Ey, Jean-François van 141-142
Eynatten, Lodewijk van 134

Farnese, Alexander, hertog v. Parma 10, 13, 54-56
Felici, Ettore 172
Ferdinand, kard.-inf. 135
Ficino, Marsilio 225
Figueroa, García de 49, 125
Filips II, Spaans kon. 39-40, 43-44, 50, 53, 56-57, 60, 69-70, 75, 78-80, 82, 85-93, 95, 97, 100-102, 106, 109, 121-124, 128
Filips III, Spaans kon. 49, 124, 214
Flacchio 140, 169
Flandin, Bernard 196
Fléchier 163
Fontenelle 163
Foppens, Jean-François 153, 170
Fortunatus, Venantius 57
Foy, Tibout de 31
Fragna, Franciscus de 147, 168
Fromondus, Libertus 219
Fuentidueña, Pedro de 82, 90-91
Furetières, Antoine 149, 170

Galle, Filips 39-40, 45, 57, 59
zoon Theodoor 59

Gameren, Henri Gabriel van 144, 156, 162-163
Gavantus, B. 161, 174
Gemma Frisius, Cornelius 72, 74
Genebrardo, Gilberto 91
Gentis, Dominique 156
Gibert, Jean-Pierre de 147, 167
Gielis, François 198
Girard, François 190
echtg. Marguerite Capeau 190

Godeau, Antoine 145, 160, 176
Godin, Samuel 13-14, 16, 33
echtg. Janneken Anselmo (cf. supra)
vader Samuel 14

Goltzius, Hendrick 17-18, 34
Gómez Lamadrid, Santiago 126
Gorlaeus (van Goorle), Abraham 27
Goropius Becanus, Johannes 50
Govaerts, Pierre 148, 171
Gracián, Antonio 83
Gramaye, Jean-Baptiste 150, 169
Grangé, Johannes 157-158, 160
Grangé, Petrus 137-138
Granvelle, Antoine Perrenot de 76
Groesbeeck, Gerard van 50
Gruuthere, Franchoys de 30
Guerard, Robert 144, 173
Guicciardini, Lodovico 150
Guilielmus, Humbertus 175
Guyaux, Jean-Joseph 144

Hadrianus I, paus 57
Halma, Franciscus 150, 173
Hanraert, Maximiliaan 140
Haraeus, Franciscus 153, 168
Harduwijn, Justus de 215
Harlemius, Johannes 74, 87, 90
Haultain, Guillaume 32
Hemsterhuis, Frans 226
vader Tiberius 226

Henckhuysen, André 144,
Herzele (de Herzelles), Guillaume-Philippe, van 131-180

broer Ambroise-Joseph 132, 140-141, 143
broer Chrétien-Joseph 132
moeder Anne-Marie van Couwenhoven 132
oom Guillaume-Philippe 132
vader Jean-Baptiste 132

Herzele (de Herzelles), Ambroise-Joseph, van 132
echtg. Christine P. de Trazegnies 132

Heussen, Hugo Frans 153, 165
Heydon, John 25-26, 31
vader Christopher 25

Hinojosa, Gedeón de 116
Hoeven, Emmanuel Van der 179
Hooftman Anna 14, 16, 25, 31, 33
echtg. Horatio Palavicino 16, 31
echtg. Oliver Cromwell 16, 31

Hooftman Anne 14, 33
Hooftman, Arnoud 16
echtg. Katharina Hoesch 16

Hooftman, Bartholomeus 15-16
echtg. Barbara Daelbergh 16

Hooftman, Beatrix (jr) 14-16, 25-27, 32
echtg. Philippe de Zoete (cf. infra)

Hooftman, Beatrix (sr) 16
echtg. Jan Racket 16

Hooftman, Cornelis 14, 16, 33
Hooftman, Gillis 9-11, 13, 15-16, 18-19, 23, 25, 27, 31-33
echtg. Anna Achterhout 16
echtg. Margaretha van Nispen 11, 16, 25

Hooftman, Margaretha 14-16, 31-32, 36
echtg. Nicolaas van der Aa (cf. supra)

Horatius 217
Hornkens de Beka 219
Hosden, Philippe de 134
Hubert, J.F. 218
Hugo van St.-Victor 145, 166
Hungersford, Georg 34
echtg. Johanna Racket 34

Huyssen, Johannes 29

Idiáquez, Juan de 49, 115, 125

Jacobus I, Engels kon. 33
Jansenius, Cornelius 75
Jenner, Thomas 220
Jiménez, Fernando 126-127
Jonghe, Bonifacius de 29
Junius, Hadrianus 74, 84
Juvenalis 217

Karel II, Spaans kon. 132
Karel VI, keizer 133-134
Kempis, Thomas a 217
Khnopff, Fernand 228
Knyff, Petrus 161-162
vader Jacobus 162

Kumps, G. 161

La Colombière 163
La Court, Pieter de 179
Lasco, Johannes a 224
Leefdaal, Lodewijk-Ernest van 135-136, 141
Leefdaal, Maximiliaan van 135
Leeu, Gheraert 220
Le Fèvre de la Boderie, Guy 72-73, 80
Le Loz de Buillemont, Jean-François de 133
Le Masson, Innocent 160, 176
León, Luis de 69, 77
Leonardus, Thomas 217
Le Roux, Jean 154, 169, 172
Le Roy, Jacques 153, 159, 169
Lessius, Leonardus 145, 166
Leunckens, Guilielmus 219
Lievens, François-Dominique 185
Lindanus, Guilielmus 71, 87, 95, 103
Linnig, Benjamin 161
Lipsius, Georgius 218
Lipsius, Justus 42-43, 46-49, 52, 56, 59-60, 117-118, 120-121, 125, 214
Livius 46-47
Lodewijk XIII, Frans kon. 29
Lodewijk Napoleon 14
Los-Rios, François de 183-199
echtg. Marie-Thérèse Mesplet 190, 199
moeder Lodewyckx, Marie-Catherine 185, 199
vader Paul 185, 199

Loth, Louis-Bertrand 140, 145, 166
Lotharingen, Karel van 135, 144
Louet, Georges 149, 168
Lucanus 28

Machiels, Jeroom 201
Machlinia, William de 220
Maimbourg, Louis de 157, 163
Manigard, Jean-Henri 145, 177
Mansfeld, Pieter Ernest van 233

Mareschal, Mathieu 147, 171
Marguenat de Courcelles, Anne-Thérèse 146, 174
Maria-Theresia, keizerin 136, 138
Mármol, Luis de 123
Marnix van St.-Aldegonde, Filips 11
Martin, David 154, 165
Martinus van Tours 57
Mary Tudor 31
Masius, Andreas 71, 74, 76, 80, 82, 213
Masius, Carolus 175
Massillon 157, 163
Maurice, Jean-Baptiste 154, 169
Mendoza, Bernardus de 57
Mercator, Gerardus 163
Mesplet, Jean Baptiste 190
    echtg. Antoinette Capeau 190
    zoon Fleury 190

Meteren, Emanuel van 10, 13, 19, 27, 34
Miraeus, Aubertus 153, 169
Molière 163
Molinaeus, Carolus 170
Monardes, Nicolás 45
Monavius, Jacobus 125
Montero, Franciscus de 14
Montesquieu, Henri de 163
Moretus (Moerentorf), Johannes 41, 43, 56-60, 64, 84, 92, 96, 98-99, 106, 112, 114-121, 123-125, 128
    dochter Catharina 59
    dochter Elisabeth 57
    zoon Balthasar I 59, 154, 220
    zoon Melchior 59

Morillon, Maximilianus 75
Morlet, Claude 196
Mudarra, Pedro 126
Murmellius, Johannes 217
Mylius, Arnoldus 57

Nannius, Petrus 218
Nansius, Franciscus 31
    vader Franciscus sr. 31

Nassau, Maurits, prins v. Oranje 21, 29, 32-33, 36, 55
Nassau, Willem van, prins v. Oranje 11, 28, 51
    echtg. Louise de Coligny 11
    dochter Louise Juliana 11

Negrón, Luciano 125
Nelis, Cornelis Franciscus 156, 162-164
Nempaeus, Henricus 217
Nempaeus, Hieronymus 218
Nicole, Pierre 146, 171
Núñez, Álvaro 85

Orsino, Fulvio 98
Ortelius, Abraham 11, 19, 43-46, 51, 63, 97, 110, 115-116, 118, 121, 123, 126
Orval, Taupin d' 195
Osma, Pedro de 45
Ovando, Juan de 63, 70, 72-74, 76-83, 91
Overbeke, Johannes Franciscus van 218-219
Overbeke, Martin van 144
Ovidius Naso 217

Pacheco, Francisco 82, 111, 124
Paets, Pieter Jacob 143, 165
Paiva de Andrade, Diego 92
Paleotti, Gabriel 127
Pallaeologos, Laurentios Elestheos 18
Pallant, Alexandre de 133
Paludanus (Van den Broecke), Bernardus 22, 27
Pandelaert, Jacob 235
Panhuys Bartholomeus 15-16, 19, 21, 33, 35
Panhuys, Johannes 15-16, 21, 33
Panhuys Pieter 10-11, 13, 15-16, 21
    dochter Margaretha 10
    echtg. Margaretha Hooftman 15-16, 21

Parival, Jean-Nicolas 153, 179
Pascal, Blaise 179
Passe, Crispijn van de 220
Peckius, Petrus 179
Pedraza, Luis de 119
Pérez Collado, Francisco 113
Pérez, Juan Bautista 106
Perez, Lodovico 17-18
Pérez, Luis 18, 42, 48, 57, 59-60, 100, 117, 120, 123, 126
Pighius (Wijnants), Stephanus 73
Plantijn, Christoffel 18, 34, 40-43, 45-50, 52, 56-61, 69-70, 74, 83-84, 86, 89-93, 95-101, 103-105, 108-114, 148
    echtg. Jeanne Rivière 59

Polman, Jean 145, 177
Pontas, Jean 145, 167
Portocarrero, Pedro 128

Postel, Guillaume 213
Puget de la Serre, Jean 149, 180
Pulman, Theodoor 42, 58
Puteanus, Erycius 214-215, 220
echtg. Maria Magdalena della Torre 214

Quesnel, Pasquier 146
Quiroga, Gaspar de 40

Racine, Jean 163
Radermacher, Johannes 11, 16, 34, 220
Echtg. Johanna Racket 16, 34

Ragius, Octavius 19
Raimundus, Johannes Baptista 46
Ramírez de Prado, Alfónso 125
Raphelengius, Franciscus, Sr 57-59, 85, 93, 213
Rapillon, Benoît 192
echtg. Marie Degouin 192

Redon, Odile 228
Regnard, Jean François 163
Requesens, Luis de 90
Rethius, Johannes 83, 85, 88
Richard, Nicolas 148, 173-174
Richelet, Pierre 149-150, 173
Rousseau, Jean-Jacques 163
Rousse 148
Rousselle, H. 201
Ruiz de Ávila, B. 122-123
Ruremund, Christoffel van 220
Ryckel, Jozef-Geldolf van 135
Rysselberghe, Theo van 228

Saint-Antoine, Jacques de 140, 148
Saint-Barthélemy, Anne de 174
Salazar, Cristóbal de 92
Salazar, Esteban de 120
Salinas, Francisco 90-91
Sambucus, Johannes 74-76
Sanchez, Thomas 140, 147, 167
Sanderus, Antonius 151-153, 168-169
Sanderus, Nicolaus 99

Sanlúcar de Barrameda, Oretano 102
Sartorius, Joannes 217
Scheurleer, B. 226
Schovart, Godefridus 135
Schrootz, Peeter 30
Schuijl, Wilhelm 21
Seediek, Remmer von 224
Selderslagh, Charles 198
Seneca 149
Serrano, Pedro 77, 86
Sichem, Christophe van 144, 165
Sidney, Jane 27
Sidney, Philip 27
broer Robert 27

Sigüenza, José de 124
Simon, Denis 147
Sirleto, Guilielmo 84, 86, 88-89, 104-105
Solms, Frederic van 29
Solms, Georg Eberhard van 29-30
echtg. Sabina van Egmond 29

Somer, Jehan 31
Souciet, Etienne 150
Spino, Leonardo Pedro 125
Steeghen, Walter vander 93, 111
Stejartius, Martinus 175
Stockmans, Pierre 149, 159, 168
Stralen, Antoon van 32
Stralen, Gosuinus van 32
Symonis, Jan 218

Tamburini, Tommaso 145, 177
Taymon, Susanna 28
vader Cornelis 28
echtg. Christoffel Roels 28
echtg. Jacobus Valcke (cf. infra)

Terentius Afer 217
Theux, de Montjardin, Xavier de 201
Thomas van Aquino 145
Torquemada, Diego de 92
Torremans, Jeanne-Catherine 185
Torrentius (Vanderbeke), Laevinus 42-43, 50-56, 101, 106, 110-113, 115-121
Tyndale, William 220

Urea, Diego de 123

Valcke, Jacobus 28-29
echtg. Susanna Taymon (cf. supra)

Valencia, Pedro de 57, 124
Valerius Maximus 217
Valla, Lorenzo 217
Valleyre, Gabriel 187-188
Vanderhaeghen, Fernand 201
Vázquez de Leca, Mateo 103-105, 110-111
Vélez de Alcocer, G. 126
Verdussen, Hiëronymus I 138-139, 141-142
Verdussen, Jan-Baptist II 141, 143, 155, 160, 164
Vergilius Maro 217-218
Verhaeren, Émile 228
Verroten, Joseph 140
Vida 157
Viglius de Zuichem 75
Villalba, Francisco de 78-79
Visser, Jacob 14
Vlacq, Adrien 149, 170
Voet, Leon 1-7
Voltaire 163
Voocht van Ryneveldt, de 219
Vos, Karel de 140, 155
Vos, Maarten de 11-12
Vroom, Hendrick 18, 34

Warck, Johannes van 28
Wellens, Jacques-Thomas-Joseph 156, 162
Werbrouck, Joseph-Anselme-François 141, 162-163
Whitacker, Richard 220
Worde, Wynkyn de 220
Wouters, Petrus 138, 140

Ximenes, Emmanuel 23

Zayas, Gabriel de 40, 70-73, 76-81, 83, 85-90, 92-93, 96-97, 99-104, 106, 117, 122
Zoete, Philippe de 14, 16, 25, 27, 32
Zúñiga, Juan de 82, 87-88
Zwijger, Willem de: zie Nassau, Willem van
Zypaeus (van der Zype) Franciscus 147, 167, 172